

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 216, 223, 238.

THE NRISINHA 'TA PANI'

OF THE

ATHARVA VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF SANKARA A'CH'ARYA

EDITED BY

RA'NAMAYA TARKARATNA

Professor of the Sanskrit College, Calcutta

S. S. V. N.
GAN / RAM
CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES A PRESS

1871

श्रीनृसिंहतापनीः

नाम्नयाथर्व्वणोपनिषत् ।

श्रीगङ्गाराचार्य्यं धिरचित्त-भाष्य-सहिता ।

श्रीनयीयुक्त

आसियाटिक्सीसाइटि नामक-समाजानुमत्या

संस्कृतविद्यालयाभाषणेन

तर्करत्नोपाधिकेन श्रीराममयगर्भणा

प्रकाशिते परिमस्कृता ।

कलिकातास्थ-सञ्चानगरे

• गणेशचन्द्र मुद्रिता ।

सन् १९१८

विज्ञापनम् ।

इह खलूपनिषदः सर्वाः कालवशात् कालकवलान्तर लीन प्रायतया दुर्लभा बभूवुः, इत्यालीक्य सकललोक मौलभ्यसम्पादनाय देशहितैपिता-विद्यानुरागितादि-गुणमण्डन-मण्डितानामेतदेशीय-पुरातन पण्डितमण्डली-गुणगणानुसन्धायिनामस्या कलिकाताख्यराजधान्या गवर्णमैगटसस्थापिता मामियाटिक्-सोसाइटि नामधेया सभामधिवसतां सभासदा मतियत्नतो मुण्डमाण्डुक्व-प्रभृतयो दशोपनिषदः पूर्वमितः परिमुद्रिता, देशदेशान्तरेषु प्रचारिताश्च ।

अथाथर्ववेदान्तगताना-मवशिष्टानामुपनिषदां संस्करणाय गुणिगण गुणग्राहिभिः सभासद्विरमोभिरहमादिष्ट, तेषामादेश परिपालयितुमहमपि समादरपरो जात ।

ततोऽस्याः सभायाः सभासदामन्यतमेन संस्कृतविद्यानुरागिणा मानधनाग्रयायिना मित्रवशावत्संसेन श्रीलक्ष्मीराजेन्द्रलाल-महोदयेन तासां इयधिक पञ्चाशत् सङ्ग्रकानामाथर्वणोपनिषदामेकैकस्या द्वि-त्रि-पञ्च पटू सङ्ग्रकान्यादर्श पुस्तकानि, भाष्यपुस्तकानि च भानास्थानतो बहुयत्नतः समाहृत्य मे समर्पितानि । तेषां कतिचिदनेन स्वभवनतः सङ्गृहीतानि, कतिचिदस्या. सभायाः पुस्तकालयात्, कतिचिद् वाराणसी मधिवसतोर्विद्यायामनुरागवती, श्रीमतीर्हरिश्चन्द्र श्रीलक्ष्मीप्रसाद महोदययोः सकाशात्, अपराणि च जन गण विहित बहुमानस्य

मानकरनामग्राम-निवासिनः श्रील श्रीहितेनाममित्र-महोदयस्य
ममोपतय ।

अथ तासामुपनिषदामन्यतमा, परमात्मतत्त्व-परिज्ञानाय
वृमिंहाकारस्य परमसुरूपस्य भक्तिश्रद्धातिशयेन ध्यानादिभिरुपा-
नकानां परमात्मज्ञान-प्राप्त्युपायभूता, परब्रह्मज्ञान-प्रतिपादनादृ-
त्रह्यविद्येयमिति जगति प्रथिता, ब्रह्म-मुक्ति माध्यमाधन-रूपाभि-
धेय-प्रयोजन मन्वन्ववती, वृसिंहतापनी-नाम्नीयमुपनिषत् सुरा-
चार्यवर्य-श्रीगङ्गाचार्य-विरचितेन मह भाष्येण प्रथमं मुद्रिता ।

अस्याद्यादर्श-पुस्तकान्यद-मद्राकानि मद्रलितानि । तेषा-
मकं द्वितीयञ्चामियाटिक् मीमाद्रटि-नामक-सभामदनतः प्राप्तम् ;
तच्चाशुद्धम् । तृतीयं चतुर्थञ्च श्रीयुतहरिचन्द्र-महोदयादधि-
गतम् ; तयोरेकं नवीनं शुद्धप्रायं प्रायमी भाष्यसम्मतञ्च ; अपरं
प्राचीनमपि विशुद्धि-विरहितम् । पञ्चमम् श्रीयुतराजेन्द्रलालमित्र-
महोदयतः ; तदपि शुद्धप्रायम् । षष्ठञ्च नारायणभट्ट-विरचित-
टोपिका-सहितं श्रीयुतहितेनानमित्रममोपतः ; एतत्तु निषिकर-
प्रमाटात्, विशुद्धादर्शं पुस्तकाभावात्, मध्यगालोचनाभावाच्चा-
शुद्धिभूविष्ठम् । अपरञ्च द्वयमतिप्राचीनमपि चुताचरत्वादिभि-
रनेकैर्दोषैः कवलिततया दर्शनायोग्यत्वादुपेक्षितम् ।

भाष्यग्रन्थस्यादर्शपुस्तकानि त्रीणि मम करतलमायातानि ;
तेषामकमस्याः सभायाः पुस्तकालयतः ममागतम्, तच्चाशुद्ध-
प्रायम् । अपरञ्च द्वयं वाराणसीतः ; तयोरेकं परिशुद्धमपि
खण्डितम् ; द्वितीयन्तु शुद्धप्रायमप्यप्फुटाचरतया दुर्वोधम् ।

यस्य यस्य मूलपुस्तकस्य पाठान्तराशुद्धतानि, तस्य तस्य परि-

ज्ञानाय पूर्वनिर्देश क्रमेण क, ख, ग, घ, ङ, च, इति साङ्केतिक-
वर्णास्तत्तत्पाट-विन्यासात् पूर्वमधिरोपिताः । भाष्यपुस्तकाना-
मध्येवमेवेति विद्वद्भिर्विज्ञेयम् ।

अथ समारम्भे ऽस्या मुद्रणकार्ये श्रीमतानेन राजेन्द्रलालमित्र-
महोदयेन बह्वनुसन्धाय बह्वपनिषदां विशुद्धमेकमादर्श-पुस्तकं
नारायणभट्टविरचित-दीपिका-सहितं कस्यचित् पण्डितवरस्य
दृष्टिः सकाशादासाय लेखकेन लेखयित्वा मे सम्प्रति सम-
र्पितम् । तत्रास्या नृसिंह-तापनीयोपनिषदः पूर्वभागस्यान्ते-
लिखिता पुस्तकान्तरेष्वदृष्टा, षट्चक्रोपनिषदाख्या काचिदुप-
निषत् समालोकिता ; सा चैतद्विद्योपासकानां पण्डितानाम् सिद्धये
समुपयोगिनौति विज्ञाय विज्ञजनगण परिदर्शनाय ग्रन्थशेषे मह
दीपिकया मया प्रकाशिता ।

अस्यायादर्शचयमसुदर्शमपि प्रभूतं प्रयासमुरीकृत्य सम्यगा-
लोच्य च मया मन्दाधिया ये ये पाठाः समीचीनतयावधृताः, भाष्य-
सम्प्रताय, तान् सर्वान् मूले, तदितरांश्च सङ्गतानसङ्गतानपि
तदधीभागे निवेश्य यथामति परिशीलितैयमुपनिषदिति ।

वङ्गाङ्गीत्तर-वाजीन्दु-शक्तिं शकवत्सरे ।

मौराखिनस्य वाहाहे दिवसे मुद्रयाङ्किता ॥

तर्करद्वीपाधिकेन श्रीराममय-शर्म्भणा ।

नृसिंहतापनीयैषा शोधितोपनिषन्धयां ॥

वर्णनयार्थतोऽशुद्धिर्यदि काचित् प्रदृश्यते ।

तदा मामनुग्रहासी गुणगृह्यैर्विशिष्यताम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठायाः	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	५	सुवान्य	सुवाना
१०	१८	सादृशमिति	सादृशमिति
१०	१०	पुस्तकेषुदृष्टतया	पुस्तकेषुदृष्टतया
१०	११	अतुष्टुप	अतुष्टुप
११	१०	भव	भवे
११	११	दैवत	दैवत
११	१८	शुभ्रवे	शुभ्रवे
१८	१४	शाशा	शाशाशा
१०	०	नृकेसरिच्छम	नृकेसरिम
१०	९	ऽरतगोलस्य	गोऽरतगोलस्य
१८	४	विष्णु	विष्णु
१०	११	रूपदिष्टवान्	रूपदिष्टवान्
११	१०	रङ्गनीध्या	रङ्गनीध्या
११	११	रूपामकस्य	रूपामकस्य
१४	१	रूपामका	रूपामका
१५	८	द्वितीय	द्वितीय
४१	११	सन्धा	सन्धा
४१	११	साङ्ग	साङ्ग
४३	९	बीजीषारस	बीजीषारस
४८	८	महिषा	समहिषा
४८	१	४ अण	४ अण
४०	१०	नेत्र	नेत्र
४१	९	भवता	भवतो
४	११	सासाद्	सासाद्

पृष्ठाया'	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	१०	ममिहे	मृषिहे
५०	८	रङ्गे	रङ्गै
"	१५	मत्यमृत्युमिति	मृत्युमृत्युमिति
६०	८	शिव	शिव
६१	१४	इक्षम ई	इक्ष म ईम्
"	१५	हे ई	च ई
६०	६	मवथा	मर्वथा
	१४	मनीया	मृनीया
७०	१	मिकालानोत	मृकालानोत
७२	७	विष्यष्ट	विष्यष्ट
७४	७	विराड	विराड
७८	१	दक्षिणेऽक्षणि	दक्षिणऽक्षणि
"	१८	इत्याद्यपपन्न	इत्याद्युपपन्न
८२	८	इत्तमेव	इत्थमेव
८४	१०	वजनखाय	वञ्जनखाय
८५	११	मन्त्र	मन्त्रै
८७	४	दैलोक्य	दैनीष्य
"	७	मृत्य	मृत्यु
८८	५	ममिह	मृमिह
८९	१८	मविन्दक	मविन्दुक
"	२०	मविन्दका	मविन्दुका
९४	१८	मविन्दके	मविन्दुके
९६	९	नामथो मथा	नामथोऽमथा
९८	७	वक्तातुष्टभा	वक्तातुष्टभा
१००	२१	सोमपतो	सो मपतो
१०१	२०	निर्वर्तेता	निर्वर्तेता
१०२	९	दपास्य	दपास्य

पृष्ठायाः	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०९	११	मातुष्टभ	मातुष्टुभ
१०९	६	धष	धूष
१०६	१४	तन्समम	तन्समम्
११०	१०	नमस्कर्म	नमस्कुर्म
१११	=	पर्यवसायिना	पर्यवसायिनी
"	११	परात्मानम्	परमात्मानम्
११५	९	छुकार	छुकार
११६	१७	शोनृणां	शोनृणा
११०	१६	दशात्मनावपि	दशात्मानावपि
११८	११	चतुष्टय	चतुष्टय
११८	१४	नुपलब्धे	तुपलब्धे
'	१७	बधोक्त	बोधक्त
१२०	१६	वाचक	वाचक
१२१	१६	तद्यव	तद्यैव
१२४	१८	स्वपु	स्वपु
१२५	१८	कथमवगम्यते	कथमवगम्यते
१२६	८	मत्प्रज्ञ	मत्प्रज्ञ
१२९	१०	शुष्ट	शुष्टु
१२२	१७	इद	इद
१२४	६	भोग्यजातम	भोग्यजातम
१२१	४	स्युर्ना	स्युर्ना
१२८	८	प्रपक्षोपशम	प्रपक्षोपशम
१४१	१०	मर्जबोपलब्धि	मर्जबोपलब्धि
'	१५	आदन् रूप	आदन् रूप
१४२	१७	सर्वाधिष्ठान सन्नाय	सर्वाधिष्ठान सन्नाय
"	१६	स्यती	स्यत
१४६	१७	दत्तर	दत्तर

पृष्ठाया	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४४	१४	अतुष्टभ गर्भायैष्वाभत	अतुष्टुभ गर्भायष्योभयत
१४५	१८	श्रान	श्रान्त
१४६	१९	रघदर्वव	रघर्ववेद
	१८	अथरग्याद्	अथरस्याद्
१४८	१४	ऽतुभूयति	ऽतुभूयति
१४८	९	सङ्घ	सङ्घ
'	१५	शान्तोत	शान्त्यतीत
१५१	०	निययकर्वै	निययकर्वै
'	१९	मुषाया	मुषाय्या
	१९	भवेदित्यय	भवेदित्यर्थ
१५३	२१	विराड् कर्ष्यो	विराड् कर्ष्यो
१५४	१५	विराड् कर्ष्यो	विराड् कर्ष्यो
'	१८	य	यु
'	२०	विराड् कर्ष्यो	विराड् कर्ष्यो
१५८	१६	सहारकर्षो	सहारकर्षो
१६०	११	नम	नम
	१६	विभय	विभुय
१६१	१९	ब्रह्मन	ब्रह्मण
१६२	८	सोऽस	सोऽस
	१९	नामासि	नमासि
१६५	१६	नवकम	नवकम
'	१२	मुष्टम	मुष्टम
१६६	१	मुष्टम	मुष्टम
१६७	२१	मन्त्र	मन्त्र
	२२	मन्त्रिकमध्य	मन्त्रिकमध्य
१७०	१४	परमश्वराभिप्राय	परमश्वराथ आभिव्र य

पृष्ठायाः	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०८	८	एष एवाहमित्यन्त	एष एवाहमित्यन्त
	१२	पुर्बञ्च	पुर्बञ्च
१८१	४	नमस्कारमन्त्रे	नमस्कारमन्त्रे
१८४	१७	ऽतुष्टुभ	ऽतुष्टुभ
१८५	१२	ज्ञानसप्त	ज्ञानसप्तय
१८६	२१	सवस्थापि	सवस्थापि
१८१	९	ब्रह्मण	ब्रह्मण
"	१५	एतद्धि	एतद्धि
"	१७	शक्यम	शक्यम
	२०	सद्धार	सद्धार
१८६	१०	मुक्तितीर्थयो	मुक्तितीर्थयो
१८८	९	पिशच	पिशच
१०९	१६	निष्पाद्यत्यर्थ	निष्पाद्येत्यर्थ
१०९	५	दुद्दृष्ट्वा	दुद्दृष्ट्वा
"	६	दुद्धान्तकला	दुद्धान्तकला
१०६	८	स्वरूपमाह	स्वरूपमाह
११६	६	प्रोतथ	प्रोतथ
"	२१	मन्त्र	मन्त्रे
२१७	६	व्यापक	व्यापकत्व
"	१०	धर्म	धर्म
१२२	९	अतुज्ञान व्यापाररूपा	अतुज्ञाने व्यापाररूपा,
११४	१४	दुपलब्धा	दुपलब्धा
१२५	९	वृत्ति	वृत्ति
	८	कर्म	कर्म
१२९	७	अहशक्ति	अहशक्ति
१३९	८	माया मत्त	माया मत्त
१९७	१	प्रज्ञानवदन	प्रज्ञानवन

पृष्ठायाः	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
११८ ...	१० ..	अमदन्यदेव ...	अमदन्यदेव
१२१ ...	७ .	मदा आद्वैय ..	मदाद्वैय
' ..	११ ..	प्रत्यशाखानो ...	प्रत्यशाखानो-
१४१ ...	११ ...	दृष्टैवाग्रल	दृष्टैवाग्रल
१४६ ..	११ ...	ब्रह्मैव ...	ब्रह्मैव
१४९ ..	११ ...	भवतीत्याह ..	भवतीत्याह
१५१	० ..	साधन ...	साधन
" ...	१६ ..	वक्तं .	वक्तं
"	१७ ...	नभेतय ..	नभेतय
" ...	" ..	दृष्टतेति ..	दृष्टतेति
१५४ ' ...	६ ...	व्यमित्याह .	व्यमित्याह

द्वितीयोपक्रम ।

विषय'	पृष्ठाया	पङ्क्तौ
अनुशासनाधिकारम्याग्नौऽदिकल्प कथनम्	१६३	१
अनुष्टुभ मन्त्रराजस्य शक्तिज्ञानु फलावाप्ति	६४	१९
अनुष्टुभ मन्त्रराजस्य शक्तिवीजजिज्ञासा	६४	८
अनुष्टुभ मन्त्रराजस्याहमन्त्रजिज्ञासा	६८	१७
अनुष्टुभ मन्त्रराजन तृतीयाद्य ज्ञानम्	१२८	१४
अनुष्टुभ एकादशपदत्व कथनम्	७०	१५
अनुष्टुभ प्राथम्यादिकथनम्	१०	११
अवयव सवस्य विश्वोत्पत्तिकथनम्	१२९	१
अष्टारचक्रादिकथनम्	८९	१९
अहम्यदाथ कथनम्	६१	०
आत्मज्ञानवता देवाना समारभयाभावकथनम्	१५३	१७
आत्मनश्चतुर्भूतिरूपण प्रथक पूजा प्रकार	१५५	९
आत्मपूजाप्रकरणम्	१५८	०
आत्मन सच्चिदानन्द पूजात्मत्वप्रतिपादनपुकार	१४९	१४
आत्मन सुख दुःखाद्यभावस्य परमात्मत्वस्य च कथनम्	१४३	१५
आत्मनो ज्ञातत्वाज्ञातत्वधर्माभाव प्रतिपादनम्	१५९	९
आत्मनोऽनुशास्त्रत्व प्रतिपादनम्	१२९	१९
आत्मनोऽज्ञातत्वप्रतिपादनम्	१७१	१४
आत्मनोऽसङ्गत्वकथनम्	१४७	११
उत्तमाना सर्वकर्मत्यागात् परतुरोधऽवस्थान प्रकारकथनम्	१८८	१
उद्दतमाहमासज्ञाने फलकथनम्	१०	१७

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
उकारपदार्थकथनम् ...	१८६	१
उपनिषद्भिर्भ्रान्तज्ञान प्रतिपादनम् ...	१४०	१०
उपामकस्य रहामुच्यते कथनावाप्ति कथनम् ...	१८	१४
उपामकस्य प्रत्यगात्मप्रतिपत्तिफल कथनम् ...	१८४	११
उपामास्य स्वरूपनिर्देशः ...	०६	१
उपागनयातिशयान्तरकथनस्य साक्षात्तुरीय-		
तुरीयोपदेशप्रकारः ...	१२४	११
उपागना-क्रमनिर्देशः ...	१४०	६
शोद्धाररूपस्य प्रकृतं चतुष्पदत्वादि निर्देशः	०२	१२
शोद्धारविज्ञापने पूजापतेरुत्तरम् ...	११२	१२
शोद्धारस्य स्वरूपनिर्णयः ...	१३८	११
शोद्धारस्य स्वरूपं ज्ञानं फलोक्तिः ...	१६८	११
शोद्धारणम् प्रतिपत्तिकथनम् ...	१५२	१
कण्ठदौ चक्रस्य धारणकथनम् ..	६८	६
गुणयोग त्रिभिः ..	११६	४
गुरवे दक्षिणादान कथनम् ..	६८	८
चतुर्थं सामोद्धारः ..	१८	१
अगन् कारणस्य प्रकृत्यं चतुष्पदप्रतिपादनम् ...	२४२	११
आपदादिवधे रत्नरेतर न्यभिचारस्य
तुरीये सर्वव्यभिचारस्य च साधनम् ...	१२६	६
जीवेशभेदमूलाया अविद्याया
त्रैचिदानुच्छेद्यत्वादि प्रदर्शनम् ..	२४२	११
अज्ञानं पदव्याख्यानम् ..	४८	८
तुरीयपादस्यैश्वर्यरूप-कारणसमहार कथनम् ..	११४	०
तुरीयात्मनस्तुरीयं प्रणवेनैक-प्रतिपादनम्	१३०	१८
तृतीयसामोद्धारः ..	२४	५
दृष्टान्तो देवान् प्रति पूजापते पुनः पुनः	१४१	१८

विषयः	पृष्ठाया	पङ्क्तौ
देवपुत्रे पूजापतेरुत्तरदानस	१४	०
देवानां पूजापते राक्षसमर्षणस	१५२	१८
देवानां भावज्ञानाय पूजापते पुत्र	१४४	१५
देवानामात्मदर्शन कथनस	१४२	१६
देवानामोद्धार परिज्ञान पुत्र	११०	९
द्वानि शतस्य मन्त्र पाठस्य फलकथनस	८८	१
द्वानिगत स्रव मन्त्राणामुज्ज्वल	८५	१४
द्वष्टृदृक्षान्वय व्यतिरक्तकथनस	१२०	०
ध्यानादि ध्यानाय देवानां प्रश्न	१२	९
नमामि परार्थकथनस	४८	११
नृसिंह मन्त्रस्य दान प्रदण च फलकथनस	२२	५
नृसिंहगायत्री	८४	१२
नृसिंहगायत्र्युपासकस्य फलस	८४	१४
नृसिंहदयस्य हृदयायज्ञनिर्देश	११	१०
नृसिंहपदायकथनस	५९	८
नृसिंहप्रह्लादविद्याया नित्यमनुष्ठान		
जपे वा पातकोत्तरणफलस	१०२	१४
नृसिंहस्य मन्त्रकथनस	१२	१८
परिष्कारनामैव प्रह्लादकौश्य प्रतिपत्ति	१५०	११
पद्मोद्धारकथनस	२८	१०
परमात्मनश्चतुष्पारस्य चतुरश्रत्वकथनस	१२६	९
परमेश्वरस्य कवचव्याख्यानस	१६	१४
पुनरपि देवना प्रजापतय प्रश्नोत्तर	१५६	११
पुरश्चरणात्तर्जित प्रणवमानानुष्ठोपासनस	१५	११
पूजान्तर्ग लिङ्गानामेकीकरणस	१६०	२०
प्रकारान्तरेण भावापादमित्यजस	१४४	१०
प्रकारान्तरेण प्रह्लाद सर्वात्मकत्वप्रतिपादन प्रकार	१११	९

विषयः	पृष्ठाया	पङ्क्तौ
प्रजापतिना दवेभ्यो मन्त्रदान	२२	१
प्रजापतरुद्रहृद्बद्धनम	८	१०
प्रजापतेरुतपत्तिकथनम्	९	०
पुरुषस्य भाषासुहृद्येनाहुहृद्भ पद		
सुहृद्य मित्रस्य प्रकार	१४४	२
पुरुषस्य सुहृद्भक्तभ्रातृस्य तेनाश्वानुसन्धानस्य		
पदशंभारम्	१८१	८
पुरुषेण ब्रह्माग्नेर्ब्रह्मिणोऽतिशयत्वं प्रतिपत्ति		
प्रकार कथनम्	२०२	१
तुन्देनाग्निभक्त पुरुषेनाश्व प्रतिपत्ति प्रकार		
कथनारम्भ	२१६	६
पुरुषेण ब्रह्माग्नेरेकत्वमपिपद्य तथा प्रतिपादनम्	१५८	११
ब्रह्माग्नेर्ब्रह्मिणोऽतिशयत्वं प्रतिपत्तिपादनम्	२१९	१३
पुरुषोत्तमपूर्वकमुपपदार्थकथनम्	५०	१४
प्रद्योतनपूर्वकवीरपदार्थकथनम्	४४	१
प्राज्ञसकार्थोरेवप्रतिपादनम्	१९२	१४
ब्रह्मणोऽद्वयत्व नियत्वं शब्दत्वादि प्रतिपादनम्	२४१	१०
ब्रह्मविष्णु रुद्राणां विभक्त्याम सविभक्त्यानाञ्च योग		
प्रकारकथनम्	१२६	८
ब्रह्माग्नेर्व्यस्य स्वातुभवेन द्रव्यीकरणम्	२४०	१०
भद्रपदव्याख्या	५६	४
भेषजपदार्थकथनम्	६४	१७
मकारपदार्थकथनम्	१८८	१
मङ्गलाचरणम्	१	१
मन्त्रमध्यमयोर्गुणयोग रुद्राद्योग प्रकारकथनम्	२६८	४
मन्त्ररागस्य नित्यानुष्ठानं सञ्जाकथनम्		
फलकथनम्	१०४	०

विषय'	पृष्ठाया	पङ्क्तौ
मन्तराजस्यानुष्ठानुत्पन्नादिमन्त्रनफलम्	१०१	१०
मन्तराजस्य नित्यानुष्ठानुभूतौकादिव्यकथनम्	१०२	१८
मन्तराजस्य नित्यानुष्ठानुत्पन्नादिफलकथनम्	१०४	१४
मन्तराजस्य नित्यानुष्ठानुर्वेदाद्यथयनफलम्	१०५	६
मन्तराजस्यानुष्ठानु भवेत्तत्तद्वचनम्	१०६	१
मन्तराजानुष्ठानु परमध्यानप्राप्तकथनम्	१०६	६
मन्तराजानुष्ठानुर्विष्णु मायुज्यफलम्	१०७	१२
मन्तराजमन्त्रानुष्ठानु फलजिज्ञासा	१००	१७
मन्त्रमध्यमोत्साधिकारिभदन स्वप्राप्तपति		
साधनभद्रपूकारकथनारम्भ	१०४	८
महाचक्रनाभ्यंदावधरविम्यामकथनम्	८५	४
महाचक्रपरिज्ञानु फलकथनम्	८८	७
महाचक्रस्य परिचारक दवताकथनम्	८९	१९
महाचक्रस्य स्वरूप जिज्ञासा	८०	४
महाचक्रस्य स्वरूपकथनम्	८०	६
महाचक्रोपारज्ञानु फलकथनम्	८२	१०
महाविष्णु पदार्थकथनम्	४५	८
मन्त्रोपनिषद्स्यार्थ	९९	८
मन्त्रोपनिषद्द्विद फल कथनम्	९०	९
मायामयकृष्टिकथनस्य प्रयोजनकाव्यन		
मन्त्रावन्तस्य च साधनम्	९२	८
भूतमन्त्रस्य प्रादाधरमह आनिरुक्तय	९६	१८
मन्त्रस्यपदव्याख्या	४७	११
यत्र कुत्रचित्साधोदान नपेध	१६	१८
लिङ्गयोगविधि	१९९	८
वाक प्रश्नादिम स्यांकाररूपत्वकथनम्	९८	२१
वाङ्मात्रस्योच्चारणोत्पन्न मिद्धि कथनम्	९९	११

विषय	पृष्ठाया	पङ्क्ती
विराड् द्विरण्यगभयोरोद्धारामकता प्रतिपादनम्	११०	४
विराडात्मनयनुरात्मना अकारकैश्चप्रतिपादनम्	१११	११
विशेषेण परमेस्वरस्य हृदयायङ्गकीर्तनम्	११	८
बीजाक्षर निर्णय	१०	१
अविदात्मनोरथवचार्थात्ममात्मलक्षणम्	१४८	१८
अदात्मनो विष्णुादिरूपस्य विष्णुादिमूर्तीनां भृष्टादिकर्तृस्य च कथनम्	१४०	१२
सर्वजगन्मूलाध्यासपुतिपादनानन्तर तत्कार्यभूत जीवेश्वरायध्यासदर्शनम्	१२९	११
सर्वतोमुखपदाद्यं कथनम्	५०	१०
आदि साध्यान्वयव्यतिरक्तकथनम्	१११	१
आमगानां उल्लेख स्वरनिर्णय	१८	११
आमदाने प्राक्निर्देश	११	१९
आमाङ्गमहालकीविशोकथनम्	८२	१०
आमाङ्गविद् आयुरादिप्राप्ति	१४	१०
आमाङ्गविदोऽष्टतल्प्राप्ति	१४	१
आमोद्धार मूलमन्त्राचरणां सम्बन्ध कीर्तनम्	११	१५
आमो द्वितीयोद्धारेश्चरणा स्वरसम्बन्ध	१०	१५
आमो दर्लभल दर्शनत्ववर्णनम्	१९	११
आमो विश्वसृष्ट्यकथनम्	१०	१
आवितीविद्याकथनम्	८०	१९
आवित्राक्षरसङ्ख्या	८०	१०
आवित्राज्ञातु फलम्	८१	१
आवित्रादिज्ञाने स्त्रीभूयोर्नरकप्राप्ति	१४	१२
आवित्रुपासकस्य फलम्	८०	०१

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्ती
दृष्टिकथनम्	१०	८
दृष्टे प्राक् प्रजापतेरुपशरणम्	८	१
श्रुतिनभस्कारादिपूर्वक प्रतिपत्तिकथनम्	१०१	८
श्रुतिमन्त्रजिज्ञासा	८५	११
श्री प्रदयो सावित्रादिदाननिषेध	१४	१२
श्री श्रद्धो ज्ञान्तिद्वारादि दाने शान्तिर्कल्प		
नरकप्राप्ति	१४	१०
द्विरण्यगर्भस्य सर्वाश्चमानित्ववदन्यजीवानामपि		
सर्वाश्चमानित्वस्य दृष्टादेर्मिव्यालस्य च कथनम्	१२४	१८
द्विरण्यगर्भस्योद्धारैर्नैव्यप्रतिपादन	१२२	८
दुस्वदीर्घादिसम्बन्धमन्त्रेहनिर्णयार्थ		
मुदाहरणम्	६६	८

श्री नमः श्रोतृसुखाय ।

नृसिंहपूर्वतापन्याम्

प्रथमोपनिषदि ।

प्रथमः खण्डः ।

—*—*—*—

श्री भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः* भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यग्रेम देवहितं यदायुः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यन्मास्त्रीपनिषत् स्याता तपनं तं विधिं शुभम् ।

प्रणम्योपासनागर्भां तद्दर्श्याभ्यां अथयारभे ॥ १ ॥

श्रानुष्टुभात् सामराजाचारसिंहादिद् जगत् ।

जातं यस्मिन् स्थितं लीनं नमस्तस्मै विगलये ॥ २ ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति मन्त्रान्तर्गतभद्रपदश्याग्यान
परामृचमादितः गान्ती पठन्नन्याभ्यः श्रोत आर्त्त-पौराणिक कल्प-
प्रतिपादिताभ्यः साक्षात्ब्रह्मविद्याभ्य इयं सुभद्रेति दर्शयति ।
'भद्रं' कल्याणम्, 'कर्णेभिः' इति श्रयान्दमम्, कर्णैः 'शृणुयाम'
शृणुमः । 'देवाः' मन्तो^० यद्यं 'भद्रं' कल्याणं पश्येम, 'अक्षभिः'
चक्षुभिः, 'यजत्राः' यजनगीताः, 'स्थिरैरङ्गैः' हृदयाद्यैः मासाङ्गैः

* देवा श्रोतवन्त मन्त्र, यदा चे देवा ब्रह्मरप . इति वारापक्षो वाक्या ।

प्रणव-सावित्र-यजुर्लक्ष्मी-नृसिंहगायत्रीरूपैः मूलमन्त्राद्भव्याख्यान-
परैः, 'तनूभिः' स्तुतिमन्त्रैः "यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यद्य
ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः" इत्याद्यैः, तुष्ट्वांस इति स्तुतिसाधनत्वेनो-
क्तत्वात् तनूशब्देन मन्त्रा गृह्यन्ते, तथा अङ्गशब्देन च ।
'तुष्ट्वांसः' स्तुवानाः स्तुतिं कुर्वाणाः, 'व्यशेम' विगतरीगं विविधै-
हिकामुष्मिक-सुखभोगक्षममशेषं प्राप्नुयाम । 'आयुः' इति प्रत्येकं
सम्बध्यते । 'यद्देवहितं' देवस्तापनीयोक्तविद्ययोपास्यः तत्तदव-
सरोचितकारणे बुद्ध्या शिञ्चन् हितमाचरति यस्मिन्नायुषि तथोक्त-
मायुर्व्यगमेति सम्बन्धः ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो वृद्धस्पतिर्दधातु ॥२॥

ओं शान्तिः, ओं शान्तिः, ओं शान्तिः ।

स्वस्ति न इत्यत्र स्वस्तिपदानां चतुर्णामपौनरुक्त्यं यास्कवचना-
दयथासङ्ख्यं स्वस्तीत्यविनाशनामैत्यादि, 'स्वस्ति' इत्यविनाश-
मायुः 'नः' अस्मभ्यमिन्द्रो दधातु । कीटक् 'वृद्धश्रवाः' वृद्धात्
वृद्धस्मतेः सद्विद्याश्रवणं यस्य स तथोक्तः । दधातु 'स्वस्ति'
इत्याभिसुख्यमुपासनायां नोऽस्मभ्यं पूषा, 'विश्ववेदाः' विश्वानि
वेदांसि यस्य स तथोक्तः । अथवा सर्वे वेदा उपासनायामाभि-

* इत्यादि नृसिंहगायत्री, अङ्गशब्देन मन्त्रा गृह्यन्ते, तथा अङ्गशब्देन च ।

† वृद्धं श्रव कोर्त्तयैत्य, वृद्धात् वृद्धस्मते श्रवोऽश्रवणं यस्येति वा इति नारायणी
व्याख्या ।

मुख्यं दधतु* । 'स्वस्ति' पूजार्हतां नोऽस्मभ्य 'ताच्छीं' देवभक्तौ
 गरुत्मान् 'अरिष्टनेमि' अहिंसितवज्रो दधातु । 'स्वस्ति' शोभन
 नोऽस्मभ्य दधातु बृहस्पतिरित्यर्थ । अस्मिन् मन्त्रे अस्मच्छब्दो
 वीप्सया धत्तमाणायां विद्यायामादर दर्शयति । श्रीं शान्ति,
 श्रीं शान्ति, श्रीं शान्ति, त्रिधा तु विद्योपशान्तिर्वक्ष्यमाणविद्या
 नुष्टाने ।

ओम् आपो ह वा इदमासन् सलिलमेव स प्रजापति-
 रेक पुष्करपर्णे समभवत्, तस्यान्तर्मनसि कामः सम
 वर्त्ततेदं सृजेयमिति ।

आपो ह वा इदमासन्नित्याद्या तदेतन्निष्कामस्य भवतीत्यन्ता
 तापनीयोपनिषत् श्रीनृसिंहाकारब्रह्मविषया सती निराकारब्रह्म
 प्रतिपद्युपायभूता । अतएव पृथक् सम्यग्भाभिधेय प्रयोजनानि न
 वक्तव्यानि । यान्येष तूपनिषत् सम्यग्भाभिधेय प्रयोजनानि तान्येवो
 पनिषद्ग्राह्यस्यासुना सङ्घेपतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजनसाध
 नाभिधेयकत्वेनाभिधेयसम्बद्ध शास्त्र परम्पर्येण प्रयोजनवत् ।
 किं पुनः प्रयोजनम् इत्युच्यते । रोगार्त्तस्यैव रोगनिवृत्तौ
 स्वस्थता दुःखात्मकस्यात्मनी हेतुप्रपञ्चस्योपगमे स्वस्थता अद्वैत
 भाव प्रयोजनम् । हेतुप्रपञ्चस्य च अविद्यावृत्तत्वाद्द्विद्यया तदुप
 गम स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रजागनायाऽस्यारम्भ । "यत्र हि
 हेतमिव यत्र चान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पर्येद्विजानीयात्, यत्र

* विश्व विघ्नविषय वेदोऽज्ञानं दण्यं विघ्नवदा इति भारद्वाजस्य व्याख्यातम् ।

त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येद्विजानीयात्” इत्यादिश्रुतिभ्यो ऽस्यार्थस्य सिद्धिः । तत्र तावद्स्यामुपनिषदि इदं परामृश्यते, किं यावद्देयं विद्याभेदः, आहोस्त्रिदन्वोऽन्य-विशेषण-विशेष्यभाव-विशिष्टस्य च वेद्यस्यैक्याद्विद्वैक्यमिति । तत्र किं नः प्रतिभाति विद्याभेद इति । तथा हि । प्रथमोपनिषदि लोक-साङ्गसाम-शुद्धसामग्रादि-सामान्तर्गतस्वरविशेष-चीरोदार्षवशादि-नृकेसरि-शङ्कर-सच्चिदानन्द-मयानामन्वोऽन्यविशेषण-विशेष्यभाव-रहितानां वेद्यानां श्रवणात्, तथा प्रणवानुष्टुबङ्गपद-पादार्थशक्ति-शक्तिबीज-निर्णयः, सामाङ्गमन्त्रचतुष्टयानां वेद्यानां द्वितीय-तृतीय-चतुर्थोप-निषत्सु यथासङ्गं श्रवणात् अन्वोपनिषदि महाचक्रविद्या श्रूयते ।

ननु अन्वोऽन्यविशेषण-विशेष्यभाव-रहितानामप्यङ्गाङ्गिभावो भवतु । नेति ब्रूमः । “फलवत्सन्निधायफलं तदङ्गम्” इति न्याय-वैपस्यात् । तथा हि । लोकादितत्तद्देवानां फलसम्बन्धेन “यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति” इत्यसकृच्छ्रवणात् । ननु लोकादीनामन्वोऽन्य-विशेषण-विशेष्यभाव रहितानामपि नृसिंहाकारब्रह्मणा सह विशेषण-विशेष्यभावसम्भवात् । तथा हि । “सर्वान् लोकान् सर्वान् देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्युद्गृह्यते” इत्यादि पदव्याख्याने सर्वेषां वेद्यानां तत्सम्बन्धश्रवणात्, अतो विशिष्टस्य वेद्यस्यैक्या-द्विद्वैक्यमिति । अत्रोच्यते । सचं श्रूयते सम्बन्धः, तथाप्यर्थ-वादत्वात् न विवक्षते, अर्थवादय विध्यश्रवणात्, उद्गृह्णाति पिरमति व्याप्नोति ज्वलति पश्यति पलायन्ते ददाति मारयति नमन्तीत्येवं वर्त्तमानाऽपदेयाश्च । न च वा ३म्. २ धत्तात्. दोहारे “तस्य ह वा उपं प्रदमं स्थानं जानीयात्” इतिविधिः श्रूयत इति यतस्मातः

प्रागपि “प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो भवति” इतिविधिवत्त्वात् प्रणवा-
 च्चरमिच्छेन मूनमन्त्राच्चरव्यत्ययात् तत्तत्पदान्ज्ञाने प्राप्ते तत्तत्
 पदपरिमाणज्ञापनार्थं विधिरूपक्षीणः सन् न तत्पदार्थानां श्रो-
 तृसिंहब्रह्मणा सह सम्बन्धं विधातुं शक्नोति । अतो यावद्देष्टं
 विद्याभिद् इत्येव प्राप्तम्, एवं प्राप्तिर्भूमः । सत्यम् । पृथिव्यादि-
 लोकानां परस्परं विशेषणविशेषभावो नावगम्यते, प्रत्युत प्रत्ये-
 कञ्च वेद्यता श्रूयते जानीयादिति, तथापि तृसिंहब्रह्मणा सह
 सम्बन्धस्तत्र तत्र श्रूयमाणः केन नियारयितुं शक्यते । तथा हि ।
 ‘स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यदित्यादौ “तेभ्य एतं
 मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रायच्छत्, य एतं मन्त्रराजं नार-
 सिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात्” इत्यादि, मध्ये पुनश्च “आनुष्टुभस्य
 मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान् नो ब्रूहि” इति, “मन्त्रराजं
 नारसिंहमानुष्टुभं भवति” इत्येवं मध्ये आवयित्वा, अन्ते, “यद्य
 एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते” इत्यसकृदन्यस्यादि-
 मधावसानेषु तृसिंहब्रह्मसम्बन्धित्वेन सङ्कीर्तनाद्विद्याया ऐक्यमिति
 निश्चितेन तत्सम्बन्धित्वेन यथायोग्यतया तदन्तर्गतपदजातं माम-
 सन्ध्वन्धिसमस्तं यथायोग्यतया वर्णनीयम् । अपिचान्योपनिषदि
 फलकथनावसरे कृत्वा श्रोतृसिंहब्रह्मविद्यामभिधाय “य एतं मन्त्र-
 राजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते” इत्येतन्मन्त्रनारसिंहानुष्टुभ-
 गदानां कृत्वा तृसिंहब्रह्मविद्यामभिधायकत्वेन निश्चितानामसकृ-
 त्पुतानामेयादौ “एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत्” इति
 उपमात् तदन्तरान्वर्त्तिरदजातं तृसिंहब्रह्मविद्यासम्बन्धमिति
 निश्चियते । तत्सम्बन्धय तत्तत्पदव्याख्यानायसरे स्पष्ट एव प्रदर्श-

यिथते । अपिच, वाक्यान्वयादिति न्यायेन सर्वमेवेदं प्रकरणं
 नृसिंहब्रह्मविद्याप्रकरणमिति गम्यते । अथ यदुक्तं पदव्याख्याने,
 वाक्यानां नृसिंह-ब्रह्मविद्या-सम्बन्ध-समर्पकाणां विध्यश्रवणाद्वर्त्त-
 मानापदेशाच्चार्थवादत्वमिति, तदयुक्तम्, अधस्तात्पदोदारे, “तस्य
 ह वा उग्रं प्रथमं स्थानं जानीयात्” इतिविधिः स्पष्ट एव श्रूयते । तत्र च
 विधौ तच्छब्देन साङ्गस्य मूलमन्त्रस्य परामर्शादङ्गानाञ्च द्वैविध्या-
 न्मूलमन्त्राङ्गमन्त्राणां सामाङ्गमन्त्राणां यथायोग्यतया व्याख्यान-
 व्याख्येयभावेनावस्थितत्वात् क्त्वैव नृसिंह-ब्रह्मविद्यावगम्यते ।
 स च विधिरनुपपन्नन्यायेन सर्वपदसम्बन्धः स्पष्ट इति । ननु तत्रा-
 प्युक्तं पदज्ञानार्थं तदिति । तत्र । “प्राक् प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो
 भवति” इति वाक्यादर्थाज्ञानेन पदाज्ञाने प्राप्ते तत्पुरःसरमेव पद-
 ज्ञानमिति । नन्वेवं तच्छेषत्वेनोपरिष्ठादर्थकथनमनुपपन्नम्, नानुप-
 पन्नम्, उपरिष्ठाद्वि कस्मादुच्यते, कस्मादुच्यत इति, अर्थपुरःसरमेव
 पदं स्पृष्ट्वा अर्थमुपसंहरति तस्मादिदमुच्यते तस्मादिदमुच्यते,
 अतोऽवगम्यते प्रागप्यर्थज्ञानपुरःसरमेव पदज्ञानमिति, अतः सर्व-
 पदसम्बन्धि-विधिश्रवणं स्पष्टमिति । किञ्च सर्वेषां पदानामर्थ-
 मात्राव्य, अन्ते, य एवं वेदेति विधिश्रवणात् वेदेति वर्त्तमानत्वात्
 कथं विधिरिति चेत्, न, वचनानित्वपूर्वत्वादिति न्यायात्, य एवं
 वेदेति, यः ‘एवं’ प्राक्तनमर्थजातं योनृसिंहब्रह्मसम्बन्धं ‘वेद’ उपान्ते ।
 उपनिषदि साकारब्रह्मविद्याप्रकरणे पठितानां वेदीपासनाज्ञान-
 ध्यानपदानामुपासनार्थत्वेन निर्णीतत्वात्, अतो नायमर्थवाद इति ।
 अतः पञ्चसूपनिषत्सु न यावदेद्यं विद्याभेद इति सिद्धम् ।

आपो ह वा इदमासन्निलादिना योनृसिंह ब्रह्मविद्या-प्रकरण-

माख्यायिकापूर्वमवतारयतीत्युपनिषत् । तत्र तावत्प्रथमोप-
निषदि सामरुम्बन्धित्वेन पृथिव्यन्तरिक्ष-दुर्ग-ब्रह्म-वेद-साङ्गसामाग्नि-
सूर्य-चन्द्र-ब्रह्मादिदेवानां सामोहारपूर्वकं क्षीरोदार्ष्यवशादिनुप-
विष्टे वा शेषभोगमस्तकपरिहृत्ते (१) नृकैसरिणि योगारूढे परदा-
भयहस्ते चिनेत्रे गङ्गरे पिनाकहस्ते सच्चिदानन्दमये ब्रह्मविवर्त्ते
उपासने (२) । तस्मिन्नेव द्वितीयोपनिषदि प्रणयोपामनापूर्वक-साम-
रहितानुष्टुम्बन्ध-पञ्चाङ्गपदोहारपूर्वक-पदव्याख्याकथन-गुणविशि-
ष्टोपामनम् । तस्मिन्नेव तृतीयोपनिषदि सामान्वितत्वेन मूलमन्त्र-
सम्बन्धित्वेन च शक्तियोजकथनं तद्विषयम् । तस्मिन्नेव चतुर्थोप-
निषदि मूलमन्त्राङ्गमन्त्र-मामाङ्गमन्त्रैः प्रणवेन हृदयं सावित्रेण
शिरो महालक्ष्म्या शिरसां व्याप्याय नृसिंहगायत्र्या कवचं
व्याचष्टे । महाचक्रे द्वात्रिंशद्गुरुदेवतोद्देशपूर्वक-पुरयरण-
मन्त्रां च । पञ्चमोपनिषदि मन्त्रवर्णभ्यो द्वात्रिंशद्गुरुहान् महाचक्रे
विन्दस्य तत्स्वरूपकथनेनास्वमन्त्रं व्याख्यातः ।

श्रीनृसिंहब्रह्मविद्यानुष्ठातः फलं व्याचष्टे ॥ 'आप आसन्'
इतिसम्बन्धः । 'वै' प्रसिद्धम् 'इदम्' प्रत्यक्षादिदृष्टं मलिलं बह्वेव,
'स प्रजापतिः' स इति पूर्वपरामर्शिता तच्छब्देन पुंनिष्ठेन
प्रकृतं परानुश्रुति, "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांय
प्रहिषीति तस्मै" इति श्रुतेः ब्रह्मा प्रजापतिः 'एकः' सन् 'पुष्कर-
वर्णे' पद्मपत्रे 'समभवत्' आसीत् । 'तस्य' प्रजापतेः 'भनमि'
अन्तःकरणे अन्तर्वर्त्तते 'कामः' इच्छा 'समवर्त्तत इदं सृजेयमिति'
सृष्टिविषय इत्यर्थः ।

तस्मात् यत् पुरुषो मनसाभिगच्छति, तदाचा वदति, तत्
कर्मणा करोति, तदेपाभ्युक्ता, कामस्तदये समवर्त्तताऽधि-
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति निरविन्दन्
हृदि प्रतीय कवयो मनीषेति, उपैनं तदुपनमति, यत्कामो
भवति,^(१) स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्त्वा ।

तस्मात् यत् पुरुषो 'मनसाभिगच्छति' अन्तःकरणेनेच्छति,
तदाचा वदति । वाग्वदनपूर्वकं कर्मकरणं लोकप्रसिद्धं दर्शयति
तत् कर्मणा करोतीति । उक्तमेवार्थं दृढयितुमृचं सात्त्विकेनो-
द्भावयति तदेपाभ्युक्तेति, अर्थदार्ढ्यं हि ऋग्निर्णीतैव, सामयजुषो-
रर्थशैथिल्यमपि सम्भाव्यते, "यहै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते
गिघिलं तद्यदृचातटम्" इतियुतेः । तस्मिन्नेवार्थे 'एषा' ऋक्
वक्ष्यमाणा 'अभ्युक्ता' आभिमुख्येनीक्ता, मनसः कामस्तदये सम-
वर्त्तत, 'रेतः' उदकं, 'प्रथमम्' आदौ सृष्ट्यावसरे 'यदासीत्'
यस्मात् कारणादासीत् । अथवा, कालनिर्देशो यदेति, यस्मिन्
काले प्रथममुदकमासीत्तदैव मनसः, 'अधि' इत्युपरिविषये सृष्टि-
विषये समवर्त्ततेत्यर्थः । 'सतः' ब्रह्मणः 'बन्धु' बन्धनं विवर्त्तं
'कवयः' विपथितः हृदि निरविन्दन्, 'असति' ब्रह्मणि अम-
च्छब्दस्य नामरूपांब्याहृतत्वेन ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् "असदसदा इद-

१ ग, च, चिह्नितपुष्पकद्वये भवतीत्यनन्तर "य एवं वेद" इत्यनिरिक्त पाठो
विद्यते, स च ब्रह्मपु पुस्तकेष्वदृष्टतथा भाष्याभ्यन्ततया च मूले नैव निवेष्टितः ।

* रेतः सामर्थ्यमिति नारायणो दोषिका ।

मय आसीत्” इत्यादौ । ‘हृदि’ अन्तःकरणे ‘प्रतीष्य’ प्रत्यगात्मान-
मवेत्य ‘मनीषा’ मनीषया निश्चितबुद्ध्या ब्रह्मणि ब्रह्मणो बन्तुं
बन्धुमिव बन्धुं परब्रह्मव्याकर्त्तारं चोरोदार्षवादि-विशेषण-विशिष्टं
भाविच्छटेः स्रष्टार मूलमन्त्रसामाद्युपास्यं हृदि निरविन्दत्रित्यु-
त्तरार्हस्य गूढोऽभिप्रायः । इतिशब्द ऋक्ममाप्ति द्योतयति ।
‘उपैन’ कामिन ‘तत्’ काम्यसुपनमति यस्मिन् कामो भवति ‘सः’
प्रजापतिः ‘तपः’ “मनसद्येन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्य परमं तपः” इति
स्मरणात्, ‘अतप्यत’ मनस इन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यमकरोत् । स प्रजा-
पतिः तपस्तप्त्वा पूर्वं व्याख्यातम् ।

स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत्, तेन वै
सर्वमिदमसृजत, यदिदं किञ्च । तस्मात् सर्वमिदमानुष्टुभ-
मित्याचक्षते, यदिदं किञ्च ।

‘सः’ प्रजापतिः ‘एत’ प्रकृत सर्वनाम्नोपात्तं मतो
बधुमिच्छनेन गूढाभिप्रायेण सूचित ज्योतिषरक्षाभिधानादिति-
न्यायेन ‘मन्त्रराज’ प्राकरणिकमन्त्राणा राजान प्रधानभूतं साम-
राजं वा, मन्त्रशब्दस्य “अहे बुभ्रिय मन्त्र मे गोपाय यमपयस्त्वैविदो
विदुः ऋचः सामानि यजूषि” इत्यादौ साम्नापि प्रयुक्तत्वात् ।
‘नारसिंह’ वृत्तिहसस्यस्यि सामादि तदितात् । वृत्तिहगायत्रादि-
प्राप्तौ तदसृष्टत्वर्थम् ‘आनुष्टुभम्’ इत्यनुष्टुप्छन्दः तच्छन्द-
उपविक्रमं श्विगीपमाह गायत्रमेतदहर्भवतीतिन्यादान् । ‘अप-
श्यत्’ दृष्टवान् इतिभिप्रायः । एतद्दृष्टं भवति, द्वितीय-तृतीय-

चतुर्थ-पञ्चमोपनिषत्सु मन्तराजादित्रयः शब्दाः प्रयुक्ताः तत्पुरुष-
बहुब्रीहि-तद्वितसामर्थ्यात् पूर्वपूर्वोपनिषदर्थमाचक्षाणाः मन्त
एवादौ प्रयुक्ताः कृतधामेव ब्रह्मविद्यां सङ्गृहीतवन्तः । अतश्च
वचमाणां कृतधामेव ब्रह्मविद्यामपश्यदित्यर्थः । 'तेन' प्रागुक्तेन ।
'वै' प्रसिद्धं 'सर्वमिदमसृजत' प्रत्यक्षादिसिद्धमसृजत । यदिदं
किञ्च स्पष्टम् । तस्मात्पूर्वमिदमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किञ्च ।
मन्तराज-नारसिंहशब्दो विहायानुष्टुभमिति तद्वितप्रयोगाद्वाचिंशः
दक्षराणामेव तस्मान्मन्त्रस्य सामर्थ्यं दर्शयत्येव ।

अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते, अनुष्टुभा जातानि
जीवन्यनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तस्यैषा भवत्यनुष्टुप्
प्रथमा भवत्यनुष्टुबुत्तमा भवति वाग्वा अनुष्टुप् वाचैव
प्रयन्ति वाचैवोद्यन्ति, परमा वा एषा च्छन्दसां यदनुष्टुविति ॥
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अत्रेत्याख्यायिकायां क्लृप्त प्रजापतिस्तपसा लोकत्रयसृष्ट्यर्थमेव
कारणं जिज्ञासुरत्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वात् शक्तिचययुक्तां ब्रह्मसरू-
पिणीं भूतसृष्टिपुरःसरमेव सर्वसृष्टिकारणिकामनुष्टुबुत्तमपश्यदित्य-
त्याह । अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्तेऽनुष्टुभा जातानि
जीवन्यनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति जन्माद्यस्य यत इत्यस्य ब्रह्म-
सत्त्वणलक्षितत्वं दर्शयति । उक्तमेवार्थं द्रष्टवितुमृचं साचित्तेनो-
द्भावयति । 'तस्य' ब्रह्मरूपस्य साचिणी 'एषा' वक्ष्यमाणा ऋग्भवति
अनुष्टुप् प्रथमा भवति सर्वसृष्टेः 'प्रथमा' आद्या भवति अनुष्टुप्

‘उत्तमा’ श्रेष्ठा भवति ‘वाग्वा अनुष्टुप्’ सर्वो वाक्प्रपञ्चोऽनुष्टुभि लीन इति दर्शयति । नामसृष्टिपूर्वकत्वाद्वरूपसृष्टेर्वाग्वरूपत्वादनुष्टुभः अनुष्टुभेव भूतकारण ‘वाचैव प्रयन्ति’ अनुष्टुभैव प्रलयं गच्छन्ति भूतानि ‘वाचैव’अनुष्टुभैव ‘उद्यन्ति’ उत्पत्तिं गच्छन्ति ‘परमा वा एषा च्छन्दसाम्’ गायत्र्यादीनां छन्दसां वेदानां वा परमा उत्कृष्टा, परमत्वञ्च सामाधारत्वादनुष्टुभः, साम्नाय परमत्वं “देवा वै नर्चिंतयजुष्ययन्त ते साम्नेवाययन्त” इतियुतेः, वेदानां सामवेदोऽस्मीति स्मृतेश्च । ‘यदनुष्टुभिति’ इतिशब्द ऋक्समाप्तिं द्योतयति ॥१॥

ससागरां सपर्वतां ससप्तदीपां वसुन्धरां तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् । यज्ञगन्धर्वाप्सरोगणैः सेवितमन्तरीचं तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् । वसुन्ध्रादित्यैः स्वः सेवितं दिवं तत् साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् । ब्रह्मासृष्टं निरञ्जनं परमव्योम्निकं तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयात् । यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

एव तावदाद्याविकाशमन्ते सकल वृत्सिहोपासना-सङ्घा-
हकान् मन्त्रराज नारसिंहानुष्टुप्शन्दान् विज्ञाय तैरेव शब्दैः
सकलोपासनां सध्यर्थं प्रजापत्यनुष्ठितां सङ्घट्ट्य अथेदानो-
मविशेषेणानुष्ठाने प्राप्ते तत्र तावत् साम्न षडगधराभिव्यञ्जक-
त्वादभिव्यञ्जकाभिदाद्वयोरभिव्यञ्जकपूर्वकत्वात् साम्नय सर्व-

वेदथेष्ठत्वात् “देवा वै नश्चितयजुष्यप्रयन्त ते साम्नेऽवाश्रयन्त’ इति
 श्रुतेर्वेदानां सामवेदोऽस्मोति स्मृतेषु अस्य च सामराजत्वात् तदुपास-
 नाया प्राप्ताया क्रमसूचनपूर्विका ताभाह । ससागरा सपर्वत
 ससप्तद्वीपा वसुन्धरा तत्साम्ना प्रथम पाद जानीयादिति । यथा
 कथञ्चिदुपासनारूपे प्राप्ते ससागरामिति प्रथमत एव सागर
 सङ्कोचनेन सागरपूर्विकामुपासना द्योतयति, अतएव न पृथिवी
 विशेषण सागर इति केचिद्दगाचक्षते । ततश्च प्रथमत सागर
 क्षीरोदार्याव ध्यात्वा तच्छाश्विनि उपविष्टे वा तस्मिन् पञ्चाङ्गन्यास
 नृक्षामयो कृत्वा तस्मिन्नेव सपर्वतामिच्छाद्युपासना सह सागरेण
 वर्तन यस्या उपासनायास्ता ससागरा जानीयादित्यनुपङ्ग , ब्रह्मपुच्छ
 प्रतिष्ठेत्यादेरानन्दमगादिच्छेदमिवेति । तदयुक्तम्, न तावद्दि-
 ग्निष्टामुपासना ससागरगच्छस्तावदाह किन्तु ब्रह्मक्रमके पदार्थ
 जाते तदादिन्यासेन सूचयति । तदन्यविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वेऽपि
 समान तस्माद्ब्रह्मक्रमकमुपासन प्रथमत एव सागरगच्छोपादानात्
 क्षीरोदार्यावपूर्वकं ज्ञेयम् । ततश्चायमर्थ ‘तत्साम्ना’ तस्या
 न्यस्ताया अनुष्टुभी न्यस्तस्य च सागर प्रथम पाद क्षीरोदार्याव
 शाश्विनि उपविष्टस्य वा नृक्षेसरिण उक्तविशेषणविशिष्टा वसुन्धरा
 हृदयमद्ग हृदयान्तर्वर्तिवत्त्वेन जानीयादित्यर्थ । एवमुत्तरेष्वपि
 त्रिषु पादेषु यच्चगन्धर्व वसुरुद्र ब्रह्मन्वरूप लोकसाहचर्याद् ब्रह्मलोक
 तत्साम्ना तस्या न्यस्ताया अनुष्टुभी न्यस्तस्य च सागरो द्वितीय तृतीयं
 चतुर्थं पाद तस्य नृक्षेसरिण गिर शिखाकपचान्तर्यामिन्त्वेन
 जानीयादिति योजनीयम् । एव नृक्षेसरिण यो जानीति सोऽ-
 मृतत्वञ्च गच्छतीति गन्तोपादानार्थं काण्ड्यममृतत्वं न वैवन्दम् ।

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेरिति न्यायात् । अथवा देहान्ते देव पर ब्रह्म निर्गुण ब्रह्मतारक तारकमात्राभि प्रणव मात्राभि प्रलम्बब्रह्मणोरेकत्व व्याचष्टे इत्यन्ते यवणादमृतत्व कैवल्यमेवमुपरिष्ठादुभयथास्यामृतत्व श्रूयमाण व्याख्येयम् ।

ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः साङ्गा सशाखा-
श्चत्वारः पादा भवन्ति, किं ध्यानं किं दैवतं कान्यद्भानि
कानि दैवतानि किं छन्द क ऋषिरिति ॥ द्वितीय
खण्ड ॥ २ ॥

ऋग्यजु सामाथर्वाणश्चत्वारो वेदा साङ्गा सशाखाश्चत्वार पादा भवन्तीति महाचक्र व्याख्यातम् । तस्य ताभ्या चोरोदार्षवगायिन उपविष्टस्य वा वृक्षेगरिण क्रमप्राप्त पञ्चममङ्गमस्त्रारय यक्ष्याम । नन्वेव साङ्गापासनामपरिसमाप्य कोऽय मध्ये प्रश्नोपक्रम पिशाच जल्पितमिव कि ध्यान कि दैवत कान्यद्भानि कानि दैवतानि कि छन्द क ऋषिरिति ध्यान देवताङ्गाङ्गदेवता छन्द ऋषीणा प्रश्न । अत्रोच्यते । अत्र किलाख्यायिकाया प्रजापतिर्विरक्तेभ्यो देवेभ्य सामद्वारिकामुपासना परिसमाप्य तुष्णीं बभूव योऽदृष्टा बोध परीक्षितु कि प्रागुक्त एवार्थे अवान्तरविशेष पृच्छन्ति अन्य द्दर्थ्यजात तदुपयोगि । नचेति । अनेनाभिप्रायेण मध्य एव प्रश्नो पक्रम । तत्र पट्प्रश्नाना^(१) प्रथमप्रश्ने जानीयादिति प्रागुक्त विधौ उपरिष्ठात्तुपनिषदासासमाप्तेर्ज्ञानमात्र ध्यान वेति प्रश्न । जानी यादिति विधौ अभ्यासस्य ध्यानम्यायवणात् । ततोत्तराप्रदाना

दप्रतिसिद्धमनुमतं भवतीति न्यायाज्जानीयादित्यत्र ध्यायेदित्यर्थं,
 ध्यायतिर्ज्ञानाभ्यासे वर्त्तते । किं दैवतं किं छन्दः क ऋषिरिति
 प्रश्नत्रये नारसिंहानुष्टुभ-तद्धितश्रवणात् । स्वस्यैव ब्रह्मणः
 प्रजापतेः कथकत्वेन दैवत-च्छन्द-ऋषित्वेनोत्तरं “यस्य वाक्का
 म ऋषिः, या तेनोच्यते सा देवता” इत्याश्वलायनस्मरणात् । इति
 शब्दः प्रश्नसमाप्तिं द्योतयति ॥ २ ॥

स होवाच प्रजापतिः स यो ह वै तत् सावित्रस्याष्टाक्षरं
 पदं श्रियाभिपिक्तं तत्साम्नोऽङ्गं वेद, श्रिया ह वैभिषिच्यते,
 सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवं तत्साम्नोऽङ्गं वेद, स त्रीं-
 स्लोकान् जयति, चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुस्तत् साम्नो-
 ऽङ्गं वेद, स आयुर्यशः कोर्त्तिज्ञानैश्वर्यवान् भवति । तस्मादिदं
 साङ्गं साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।
 सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्राय नेच्छन्ति, (१) द्वात्रिंश-
 दक्षरं साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।
 सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात् स्त्रीशूद्रः स
 मृतोऽधो गच्छति । तस्मात् सर्वदा नाचष्टे, यद्याचष्टे स
 आचार्यस्तेनैव मृतोऽधो गच्छतिः ॥ तृतीय खण्डः ॥ ३ ॥

अत्र किल षट्प्रश्नानां प्रश्नचतुष्टयनैरपेक्षेण अङ्गपूर्वकत्वादङ्गि-

ज्ञानस्य पारिशेष्याश्च साम्नीऽङ्गं तद्देवत प्रश्रवयेन स प्रजापतिः
 श्रोत्राणां बोधमर्थिनाश्चावेक्ष्य ह हर्षित उत्तरमुवाच । स यो ह
 वै इति । बोधया हर्षनिर्भरतां दर्शयति । सावित्रस्याष्टाक्षरं
 पदं 'श्रियाभिपिक्तं' श्रिवीजेनाभिपिक्तम् उपरिष्ठात् श्रि-
 वीजमित्यर्थः । तत्साम्नीऽङ्गं वेदेत्यभिपिक्तमिति वदन् शिरःपूर्वक-
 त्वादभिपेक्षस्य तस्मिन्नभिपिक्ते शिरोऽङ्गस्थाने साम्नीऽङ्गं वेदे-
 त्यङ्गतां विधत्ते । श्रिया हैवाभिपिच्यत इति अङ्गेषु सर्वत्र फलश्रवणं
 द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः, स्यादित्यर्थवादः,
 अनतिष्ठयं स्तृणाति प्रजयैवैनं पशुभिरनतिष्ठयं करोतीति न्यायेन
 गुणफलाधिकारो वा । सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवमिति ।
 सर्वे वेदा उपवेदाश्चाष्टाविति, अष्टमङ्स्थानन्तरं 'तत्स्थाने' हृद-
 याद्यङ्गस्थाने प्रणवं विदधत् सर्ववेदादिभूतात् प्रणवात् सामाचराख्य
 धिकतराणीति दर्शयति । तत्साम्नीऽङ्गं वेद स श्रींल्लोकान् जयती
 त्युक्तार्थम् । चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुः 'तस्मिन्' चतुर्विंश-
 त्यक्षरस्थाने सामद्वितीयपादादुपरिष्ठात् 'साम्नीऽङ्गं' वेद शिखाङ्गस्थाने
 इत्यर्थः । स आयुः 'यशः' ज्ञातिप्रशंसावान् 'कीर्त्तिः' जनप्रशंसावान्
 ज्ञानैश्वर्यवान् भवतीत्युक्तार्थम् । यन्मादेवं सामाङ्गफलं तस्मादिदं
 साङ्गं साम जानीयात्, धी जानीति सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीत्युक्तार्थम् ।
 सावित्रादिमन्त्राणां हृदयाद्यङ्गस्थाने प्राप्तानां मन्त्रादावेवाङ्गत्व-
 विधानार्थमपकर्षः । अपकर्षस्तु प्रक्रमोपसंहाराभ्यां विद्यैके
 तात्पर्यं दर्शयति । 'सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय' स्त्री च
 शूद्रश्च स्त्रीशूद्रं तस्मै स्त्रीशूद्राय नेच्छन्तीति निषेधं कुर्वन् प्रधा-
 नोपासनायां स्त्रीशूद्रस्याप्यधिकारं दर्शयति । द्वाविंशदक्षरं

साम जानीयादिति हात्रिंशदक्षराणां सामसम्बन्धं विधत्ते । यो जानीते इत्याद्युक्तार्थम् । सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात् स्तोत्रशूद्रः स मृतः 'अधः' नरक गच्छतीति प्रत्यवायदर्शनेन निषेधमेव द्रष्टयति । तस्मात्तर्षदा नाचष्ट इति कदाचिदपि नाचष्ट इत्याचार्यस्य निषेधं दर्शयति । यद्याचष्टे स आचार्यः 'तेनैवः' कथनेन मृतोऽधो गच्छतीति प्रत्यवाय दर्शनेन निषेधमेव द्रष्टयति ॥ ३ ॥

स होवाच प्रजापतिः, अग्निर्वे वेदा इदं सर्वं विश्वानिभूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नममृतं सम्राट् स्वराट् विराट् तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् । षड्यजुः-सामार्थर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्यो हिरण्मयः पुरुषस्तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् । यत्रोपधीनां प्रभवति तारापतिः सोमस्तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः स इन्द्रः सोऽग्निः सोऽक्षरः परमः स्वराट् तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयात् । यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति । ओं उग्र प्रथमस्याद्यं ज्वलं द्वितीयस्याद्यं नृसिंहं तृतीयस्याद्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यं साम जानीयात् । यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति । तस्मादिदं साम यत्र कुत्रचिन्नाचष्टे, यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुश्रूषते ताम्यत्यन्यस्मै शिष्याय चेति ॥ चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

एव सामाङ्गान्युक्त्वा तदुपासनायां स्त्रीशूद्रव्यतिरिक्तमधिकारिण
मुक्त्वा अन्यप्रथे अङ्गदैवतानि वक्तुं सामदेवतैव तत्तत्स्थाने पति
तस्याङ्गस्य देवतेति स प्रजापति 'ह' हर्षित अन्यप्रथे उत्तर
मुवाच । अग्निर्वै वेदा इदं सर्वमित्यादि यो जानीते सोऽमृत
त्वञ्च गच्छतीत्यन्त ससागरमित्यादिना योजनीयम् । एतदुक्त
भवति । क्षीरोदार्षवशाद्यिन्युपविष्टे वा न्यस्तस्य साङ्गस्य साम्ना
पादस्य उक्तगुणा पृथिवी हृदयान्तर्वर्त्तित्वेन अग्निर्वै वेदा इदं सर्वं
विद्यानि भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नमृतं सम्राट् स्वराट्
विराट् तस्मान् प्रथमपादस्य तदङ्गस्य प्रणवस्य हृदयमन्त्रस्य च
दैवतं जानीयादिति पारमेस्वर हृदय व्याख्यातम् । तथा यच्च
गन्धर्वादिगण विशिष्टमन्त्ररिक्तं शिरोऽन्तर्वर्त्तित्वेन सर्ववेदमग्नं सूर्यो
हिरण्यमग्नं पुरुषस्तत्साम्ना द्वितीयपादस्य शिरोमन्त्रस्य च तद
ङ्गस्य सावित्रमन्त्रस्य च दैवतमिति पारमेस्वर शिरो व्याख्यातम् ।
तथा वसुरुद्रादित्यै सेवितं द्युलोकं शिखान्तर्वर्त्तित्वेन यथोप
धीना प्रभवति तारापतिश्चन्द्रमास्तत्साम्ना तृतीयपादस्य तद
ङ्गस्य लक्ष्म्या यजुषस्य शिखामन्त्रस्य च दैवतमिति पारमेस्वर
शिखाङ्ग व्याख्यातम् । तथा ब्रह्मलोकं कवचान्तर्वर्त्तित्वेन स
न्नद्धेत्यादिमन्त्रवर्णात् तत्साम्ना चतुर्थपादस्य तदङ्गभूताया नृसिंह
गायत्र्याय कवचमन्त्रस्य च दैवतमिति पारमेस्वर कवच
व्याख्यातम् । तथा अमिति प्रणवबहुतेन महाचक्रेण पारमे
स्वरमस्तं व्याख्यातम् । लोकानामङ्गे चन्तर्भावात् सानाङ्गदेवता
साहचर्यात् 'व्यतिरिक्ता वा इमे लोकान्साक्षादातिपन्त्यानि
भवन्ति' इति विधायकवचनाच्च इत्येष उपामनाक्रमः ।

एवं तावद्यस्मत्सामहारिकां पारमेश्वरीमुपासतां परिसमाप्य
 अथेदानीं न्यासां सामोदरति । ननु नायं सामोदरः किन्तु मन्तो-
 दार एव, सामगध्स्तु योगिपया हृद्या अनेन सामर्थ्येन सह वर्त्तते
 इति साममूलमन्त्रमाह । तव । गीतिषु सामाख्येति गीत्यां
 सामगध्दस्य रुद्धत्वात् रुद्रियोगमपहरतीति न्यायात् सामोदर
 एव । ननु वेदेन सामगध्दो यौगिकः कृतः 'सैव नाम ऋगा-
 सीदमो नाम सामेत्युपक्रम्य सा घामय सामनामा भवतां तत्सामा-
 भयत्तत्सामः सामत्वम्' इति श्रुतेः । सत्यम् । भवतु यौगिकस्तथा-
 प्युभयोदारे सामोदरस्तु सिद्ध एव ।

एवं रुद्रैर्षदिकयोगाच्च सामोदारे स्थिते द्वात्रिंशदक्षरं
 साम जानीयादिति सामान्याकारेण सामसम्बन्धे सिद्धे विशेषा-
 कारेण मूलमन्त्राक्षराणां सामसम्बन्धं विधातुमाह । उग्रं
 प्रथमस्याद्यमित्यादिना । अथ हि सामगानां हस्त-मुख-
 स्वर-निर्णयो द्रष्टव्यः । सप्तधा हि स्वरः षड्जादिभेदेन ।
 तत्र हस्तगतस्वरानुसारेण मुखेन गीत्युच्चारणम् । तत्र
 हस्ताङ्गुलीत्तमपर्वणः श्लोष्टकमञ्जरे उच्चीभावे कृते सर्वो-
 दात्तां त्रिमात्रां चतुर्मात्रां वा कृत्वा विहिताक्षरेषु गीतिं गायेत् ।
 तमादां निरपेक्षं स्वरमित्याचक्षते । ततोऽङ्गुलीत्तमपर्वणो वक्त्री-
 भावे कृते पूर्वोदात्तापेक्षया अनुदात्तामुत्तरापेक्षयोदात्तामेव-
 मेवाङ्गुलेन तर्जनीस्पर्शे कृते तत्सद्विहिताङ्गुलिस्पर्शे उपकनि-
 ष्ठिकास्पर्शे (१) कनिष्ठिकामध्यपर्वस्पर्शे कृते पूर्वपूर्वापेक्षयो-
 त्तरोत्तरापेक्षयोदात्तानुदात्तात्मिकां विहिताक्षरेषु गीतिमुच्चार्य

षड्भेन कतिहिकामूलपर्यङ्गे कृते सर्वानुदासां गीतिमुष्पा-
 रयेत्, तं स्वानं नरनिष्ठाचक्षते । एवं मुष्पहस्ताभ्यां षड्जा-
 ह्वो यथाक्रमं सम नरा निष्पद्यन्ते । न एष सामगानां सर्व-
 साममाधारणः नरनिर्णयः । ततश्च । उच्यं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 गीतिमात्रामहया । 'उच्यं प्रथमम्याद्य' सर्वोदासां सामपदानुपज्ञा-
 दुक्ते षड्भे 'पाद्यं' पाद्यनरात्मकं साम जानीयादिति विधी-
 यते । अन्यथा प्रथमपादभ्याद्यमपरद्वयं जानीयादित्यन्यथे
 द्वितीयोपनिषदुक्तपटोहारदेव घातत्यादप्रामे सामामर्थवदिति-
 न्यायो बाधितः स्यात्, सामपदस्य च व्यर्था स्यात्, उभयविधाने च
 वाक्यभेदः स्यात् । वेदितव्यं साममग्न्यद् नरविशेषे विहिते च नि-
 र्धारित-नरविशेषकं साम कथं विधातुं शक्यते; तस्मान्मूलम-
 न्योक्तप्रथम पादापरद्वयभ्याद्यगन्धेन नरविशेषात्मकं साम-सम्यक्-
 एवेति विधीयते । एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु वाक्येषु योजनीयम् ।
 'जुमं' ॥ ४ ॥ ५ ॥ गीतिमात्रामहया । द्वितीय-पादभ्याद्यं
 साम गीतिं जानीयात् । 'वृमिं' ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गीतिमात्रा-
 महया । तृतीयम्याद्यमित्युक्तार्थम् । 'गृत्युं' ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 गीतिमात्रामहया । चतुर्थम्याद्यमित्यादि सप्ततोल्यस्वमुक्तार्थम् ।
 यस्माद्विदं साम परमरहस्यतरं तस्माद्विदं साम यत्र कुञ्चिद्व्युत्सि
 नात्तद इति कथयितुर्निषेधः । यदि क्षातुमपेक्षते पुराय 'शुश्रू-
 षवे' शुश्रूषारताय आचार्योपसर्पणेन यवनेच्छाधते 'दास्यति'
 दद्यादित्यर्थः । 'अन्यथै गिष्याय' प्रागुक्तनक्षत्रात् चेति । 'इति'
 गण्डः सामदात् प्रतिग्रहीधीरधिकारममातिं द्योतयतिः । ४ ।

क्षीरोदार्षवगायिनं नृकेसरिं योगिधेयं परमं पदं
साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

एवं तावत् साम्ना सह दाढप्रतिग्रहीत्रोः सम्पत्त्वं विधाय
योक्षीरोदार्षवगायिनी नृकेसरिणी योगिवदासीनस्य ध्येयस्यात्र-
याययि-लक्षण-सम्पत्त्व-विशेषोपासनां कृतस्रफलवतीं विधातुमाह ।
'क्षीरोदार्षवगायिनम् । ना चासौ केसरी च नृकेसरी तं
नृकेसरिणं 'नृकेसरिच्छम्' इति छान्दसम् । 'योगिवदासीनं
शेषभोगमस्तकपरिवृतं' रहस्यज्ञान्तर-पर्यालोचनया अस्मि-
न्नेव स्थाने शाखान्तर-वृत्त्यन्तर-पर्यालोचनयासीनं शेषभोगमूर्धा
परिवृतं जानीयात् । द्विशाखागामिनीवमुपनिषत्, भृगुशाखाया-
माङ्गिरसशाखायाञ्च । 'परमं पदं' परमायथभूतं जानीया-
दिति सर्वत्रानुपपद्यते । सामेत्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् ।
एतदुक्तं भवति । यत् साम जानीयात् तदुक्तगुणविशिष्टे नृके-
सरिणि साङ्गं न्यस्त जानीयादित्यर्थः ।

वीरं प्रथमस्यार्द्धान्त्यं, तं स द्वितीयस्यार्द्धान्त्यं, हं भी-
तृतीयस्यार्द्धान्त्यं, मृच्युं चतुर्थस्यार्द्धान्त्यं, साम जानीयात्,
यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति; तस्मादिदं साम येन
केनचिदाचार्यामुखेन यो जानीते स तेनैव संसारान्मुच्यते
मोचयति मुमुक्षुर्भवति जपात्तेनैव शरीरेण देवतादर्शनं
करोति; तस्मादिदमेव मोचदारं क्लौ नान्येषां भवति;

तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयात्, यो जानीते स मुमुक्षु-
र्भवति । पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इदानीं साम्नो द्वितीयोद्धारमक्षराणां स्वरविशेषसम्बन्धार्थमाह ।
'वीरं प्रथमस्यार्धान्त्यं' प्रथमपादोक्ताक्षरद्वये आद्यार्धे प्रथमातिक्रमे
कारणाभावादितिन्यायेन 'अन्यम्' अन्यस्वरात्मकं साम' जानीया-
दित्यनुपच्यते । अत एवास्मिन् स्थाने शाखान्तरे पाठान्तरम्, वीरं
प्रथमाद्यार्धस्यान्यमिति । विधानविषये प्रागुक्तेचोद्यसमाधाने ।
ततः 'वी' अनुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'रं' मध्यवर्त्तिस्वरात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
एवमुत्तरेष्वपि तदुद्धारवाक्येषु योजनीयम् । 'तंस' द्वितीयस्यार्धान्त्य-
मित्युक्तार्थम् । 'तं स' द्वितीयाद्यार्धस्यान्यमिति शाखान्तरे पाठा-
न्तरम् । 'तं' अनुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'स' मध्यवर्त्तिस्वरात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'हंभी' तृतीयस्यार्धान्त्यमित्युक्तार्थम् । तृतीयाद्यार्धस्यान्यमिति पाठा-
न्तरम् । 'हं' अनुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'भी' मध्यवर्त्तिस्वरात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'सृत्यं' चतुर्थस्यार्धान्त्यमित्युक्तार्थम् । सृत्यं चतुर्थाद्यार्धस्यान्यमिति
पाठान्तरम् । 'सृ' अनुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'त्यं' पारिशिष्यान्मध्यवर्त्तिस्वरात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥
५ ॥ सामेत्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् । यस्मात् सामैकदेशपरि-
ज्ञानात् कृतस्रफलावाप्तिस्तत्र कृतस्रसामपरिज्ञाने किमुतेत्याह ।
तस्मात् 'इदं' विहिनाक्षरेषूढतं कृतस्रं साम 'येन केनचित्' येन

केनापि सामोद्धारवाक्य-कदम्बकेनापि च जानीते इत्यनुपङ्गः ।
 आचार्यमुखेन यो जानीते इत्याचार्यमुखोपायान्तरयोर्विकल्पः ।
 यदा आचार्यगद्देवेदमभिधत्ते, तस्मादाचार्यवचः प्रमाणमित्यादि^(१)
 प्रयोगात्, 'आचार्यमुखेन' वेदमुखेन सामोद्धारवाक्य-कदम्बकेने-
 त्यर्थः । 'स तेनैव' स्वयमेव सामपरिज्ञानेन संसारान्मुच्यते, 'मोचयति'
 अन्यं वा साम ज्ञापयन्, सामपरिज्ञानात् सरागोऽपि मुमुक्षुर्भवति
 'सङ्ख्यानुपादानात्सकृदेव सामजपात्। यत् साङ्गेन साम्ना पारमेश्वरं
 शरीरं शरीरोद्धारणवस्थं पदकदम्बकव्याहृतं तेनैव शरीरेण 'देवता-
 दर्शनं करोति' देवता प्रत्यक्षा भवति । यस्मादेवं 'तस्मादिदमेव'
 साङ्गं सामैव मुख्यं द्वारं देवतादर्शने तद्व्याहृतौ च । 'कलौ' पाप-
 बहुलै काले 'गान्धेपां' सामरहितानाम् । केवलमूलमन्त्रपरिज्ञा-
 तृणां देवतादर्शनं भ्रष्टिति न भवतीत्यर्थः । यस्मादिदं साङ्गं साम
 देवतादर्शने देवताकारव्याहृतौ च मुख्यमेव द्वारं तस्मादिदं
 साङ्गं साम जानीयात् । 'मुमुक्षुर्भवति' मानुषानन्दारूढोऽपि एतत्परि-
 ज्ञानान्मानुषानन्दं विहाय मोक्षेच्छुर्भवति । यदा मुमुक्षुरेत-
 ज्ञानीयादित्यन्वय, तस्य भवतीति फलनिर्देशः । भूसत्ताया-
 मिति धातो रूपम्, साकार-ब्रह्मोपासनाद्वारा तन्मात्रतां^(२) प्राप्नो-
 तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीं चतुस्रं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरिविग्रहम् । कृष्णपिङ्गल-
 मूर्द्धरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितम् । उमापतिं पशु-
 पतिं पिनाकिनं क्षामितद्युतिम् । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः

सर्वभूताना ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्यो यजुर्वेदवाच्यस्तं
साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

एव तावदयदङ्गमुपास्य देवताकारव्याकृतौ घम तदेवाङ्ग
निर्दिशन्नाह श्रीमिति, तच्चतुर्थोपनिषदि स्पष्टीकरिष्यति, श्रीमि
त्येतदधरमित्यादिना, नृकेसरिविग्रहो व्याख्यात, स न स्वमायया
लीलाविग्रह किन्तु कर्मविपाक जन्मानुभवरूपाणा केवलतिर्य्ययू
पाणा मत्स्यकूर्मादीना केवलातिर्य्ययूपाणा वामनादीना लीलारूप
त्वेनैव दृष्टत्वात् अस्य च तद्विलक्षणत्वात् स्वमायया लीलाविग्रहता
स्यादितिमाभागां मन्त्रवर्णादपनेतु मन्त्रमाह । 'ऋत सत्य पर
ब्रह्म पुरुष नृकेसरिविग्रह' ना पुरुषश्च केसरी सिंहश्च नृकेसरी,
तत्र पुरुषमित्यनूद्य सत्य पर ब्रह्म जानीयादिति विधीयते ।
एतदुक्तं भवति । सत्यस्य परब्रह्मण स्वमायया लीलाविग्रह पुरुषा
कारम् 'ऋतमिति' परमार्थतो जानीयादिति यावत् । यद्वा ऋत
सत्य पर ब्रह्म ब्रह्मात्मक पुरुषाकारम् श्रीमित्योद्दारेण व्याख्यातम् ।
'ऋतमिति' धननाम ऋतमय हिरण्यमय जानीयादित्यर्थ । अत एव
'सतो बन्धमिति बन्धुरिति धननाम ब्रह्मणो विवर्त्तं हिरण्यमयम्
असति ब्रह्मणि हृदि निरविन्दत्रिति' कैद्विद्व्याख्यातम् । कृष्ण
पिङ्गले अचिणी यस्य त तथोक्तम् । 'ऊर्द्धरेतम्' इति च्छान्दसम् ।
ऊर्द्धरेतस्तु 'योगारूढम्' आसीन'विरूपाक्ष ललाटनेत्र, ललाटनेत्रेण
रौद्रता प्राप्नोति तद्गाहत्वर्यं 'शङ्कर' सुखकर परदाभयहस्त शङ्कर
साहचर्यात् 'नीललोहितमिति' नील कण्ठे उपरितनप्रदेशे लोहि
तम् । नीललोहितौ वर्णौ यथायोग्यतया यस्य त तथोक्तम् । कन्या

वाध्येत । नृसिंहपदव्याख्यानावसरे नृसिंह एवासीत् परमेश्वर इति नृसिंहेश्वरयोः सामानाधिकरन्ध्रमवगतं वाध्येत । तस्मात् त्रिनेत्राद्याकारविशिष्टोऽस्यां विद्यायां नृसिंह एवोपास्य इति सिद्धम् ।

महा प्रथमान्तार्द्धस्याद्यं, वती द्वितीयान्तार्द्धस्याद्यं, पणं तृतीयान्तार्द्धस्याद्यं, नमा चतुर्थान्तार्द्धस्याद्यं, साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति । तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म तमेवं विद्वानमृत इह^(१) भवति ; तस्मादिदं पा^१द्य पुरुष^१साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ॥
त्र पुरुषार्द्धः ॥ ६ ॥

तदुक्तं
अथेदानीं तृतीयं सामोद्धारमाह । 'म' पारिशेष्यात् मध्यस्वर-
वर्त्तिगीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'हा' सर्वोदात्तात्मिका गीति-
र्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रथमान्तार्द्धस्याद्यमिति । प्रथमपादो-
त्ताक्षरद्वये अन्यार्द्धस्य 'आद्यं स्वरम्' आद्यस्वरयुक्तं साम जानीया-
दित्यनुप्रज्यते । 'व' पारिशेष्यात् मध्यस्वरवर्त्तिगीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥
३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'तो' सर्वोदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥
४ ॥ ५ ॥ द्वितीयान्तार्द्धस्याद्यमित्युक्तार्थम् । 'प' पारिशेष्या-
त् मध्यस्वरवर्त्तिगीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'श' सर्वोदात्ता-
त्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तृतीयान्तार्द्धस्याद्य-

मित्युक्तार्थम् । 'न' पारिशेष्यान्मध्यस्वरवर्तिगोतिर्मात्रासङ्गः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'मा' सर्वोदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चतुर्थान्ताहस्यायमित्युक्तार्थम् । सामेत्यादि गच्छतीत्यन्त-
मुक्तार्थम् । नन्वत्राक्षरद्वयमध्ये अन्त्याहस्येत्यन्वस्याक्षरसाह
दीर्घादिमात्रा, तस्या आद्यस्वरसम्बन्धः कस्मान्न विधीयते । तत्र ।
पठोतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य बलीयस्तात् । अन्वञ्च तदर्धञ्च
अन्त्याहं प्रथमापेक्षया द्वितीयमक्षरमन्वञ्च तदर्धञ्चेति । अन्यथा
अन्वस्याक्षरस्य मात्रा अन्त्याहमिति पठोतत्पुरुषः । एतया निपाद-
स्थपतिं याजयेदिति न्यायात् । नन्वतितुच्छमेतत् मात्राया-
मप्याधारापेक्षया कर्मधारयसम्भवात् । सत्यम् । द्वाविंशदक्षरं
सामेत्यञ्च द्वाविंशदक्षराणामेव स्वरात्मकसामसम्बन्धः श्रूयते न
मात्राणामेव, तस्मादन्त्याहशब्देन द्वितीयाक्षरस्यैषायं स्वरसम्बन्धो
विधीयते इति सिद्धम् । यस्मात् सामैकदेशोऽपि क्लृप्तफलाप्तौ घमः
किमुत क्लृप्तसामज्ञानम्, 'तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं
ब्रह्मेति' । तादृशं नृसिंहब्रह्म-प्रतिपादक-मूलमन्त्राभिव्यञ्जकत्वात्
ब्रह्म जानीयादित्यनुपज्यते । सामाभिव्यक्तं मूलमन्त्रं प्रतिपादो-
ज्यं नृसिंहाकारः सच्चिदानन्दब्रह्मेत्येकः सम्बन्धः । यदा सच्चि-
दानन्दमयं ब्रह्मेत्येकः । प्राग्मन्त्रयणोद्ब्रह्माकारता प्रतिपादि-
ताप्यदृष्टा स्यादिति शङ्का, तद्व्याप्त्यर्थमिदमुच्यते सच्चिदानन्दमयं
ब्रह्म जानीयादिति । 'त' नृसिंहाकारम् 'एव' उक्तप्रकारेण
'विद्वान्' जानन् 'श्नते' चोरे, 'पञ्चामृतान्यानयेत्यादौ अमृतगन्धश्च
चोरे दृष्टत्वात्, 'इहैव' लोके उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । यदा एव
पञ्चाङ्गन्यासे कृते इहैव जीवन्मुक्तो भवति आनन्दीभवतीत्यर्थः ।

यस्मात् साङ्ग साम कृतस्य नृसिंहब्रह्मविद्या प्रतिपादक मूलमन्त्राभिव्यञ्जक तस्मादिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् ॥ ६ ॥

विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त, यद्विश्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृजो विश्वमेनाननुप्रजायते, ब्रह्मणः सायुज्यं सलो कतां यन्ति^(१) तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयात्, यी जानीते ऽमृतसोत्वञ्च गच्छति ।

अस्य साम् उक्तप्रकारेण विश्वसृष्टृत्व दर्शयितुमाह । विश्वसृजः 'एतेन' साम्ना नृसिंहब्रह्मविद्या प्रतिपादक मूलमन्त्राभिव्यञ्जकेन 'वै' प्रसिद्ध विश्व सर्वमिदमसृजन्त । 'यत्' यस्मात् सर्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृज इति । विश्वसृक्शब्द निर्वृत्ति विश्व मेनाननुप्रजायते ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकता यन्तीत्युपासकानां तादात्म्यभेदीपासनया भेदेन फलनिर्देशो ब्रह्मण सायुज्यं सलोकता यन्तीति । यस्मात् साङ्गात् साम् ईदृशमुपासकानां फलं तस्मादिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् । तस्मादिदं साङ्गं सामेत्यसक्तदभ्यासेनायमभिप्राय साङ्गसाम्नैव कृतस्य ब्रह्म विद्याप्रतिपादक मन्त्राभिव्यक्ता या ब्रह्मविद्या उत्पन्ना सैव फलवती नान्येति । अत एवोक्तं 'तस्मादिदमेव मुख्यद्वार कलाविति' । पापभूयिष्ठे कालेऽस्यैव मुख्यता अन्येषान्तु गौणतेति । कालान्तरे त्वस्थान्यस्य च वैकल्पिकी मुख्यतेति सर्वमनवद्यम् ।

मित्युक्तार्थम् । 'न' पारिशेष्यान्मध्यस्वरवर्तिगीतिर्मात्रासङ्घा ॥
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'मा' सर्वोदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥
 ४ ॥ ५ ॥ चतुर्थान्तार्धस्याद्यमित्युक्तार्थम् । सामेत्यादि गच्छतीत्यन्व-
 मुक्तार्थम् । नन्वत्राक्षरद्वयमध्ये 'अन्त्यार्धस्येत्यन्वस्याक्षरसार्ध-
 दीर्घादिमात्रा, तस्या आद्यस्वरसम्बन्धः कस्मान्न विधीयते । तत्र ।
 पठ्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य वलीयस्त्वात् । अन्यच्च तदर्द्धञ्च
 अन्यार्ध' प्रथमापेक्षया द्वितीयमक्षरमन्यच्च तदर्द्धञ्चेति । अन्यथा
 अन्यस्याक्षरस्य मात्रा अन्यार्धमिति प्रष्टोतत्पुरुषः । एतया निपाद-
 स्थपतिं याजवेदिति न्यायात् । नन्वतितुच्छमेतत् मात्राया-
 मप्याधारापेक्षया कर्मधारयसम्भवात् । सत्वम् । इतिगदक्षरं
 सामेत्यत्र इतिगदक्षराणामेव स्वरात्मकसामसम्बन्धः श्रूयते न
 मात्राणामेव, तस्मादन्यार्धशब्देन द्वितीयाक्षरस्यैवायं स्वरसम्बन्धो
 विधीयते इति सिद्धम् । यस्मात् सामैकदेशोऽपि कृष्णफलाप्तौ घनः
 किमुत कृत्स्नसामज्ञानम्, 'तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं
 ब्रह्मेति' । तादृश-नृसिंहब्रह्म-प्रतिपादक-मूलमन्त्राभिव्यञ्जकत्वात्
 ब्रह्म जानीयादित्यनुपपद्यते । सामाभिव्यक्त-मूलमन्त्र-प्रतिपादो
 ऽयं नृसिंहाकारः सच्चिदानन्दब्रह्मेत्येकः सम्बन्धः । यद्वा सच्चि-
 दानन्दमयं ब्रह्मेत्येकः । प्राग्मन्त्रवर्णाद्व्रह्माकारता प्रतिपादि-
 ताप्यदृष्टा स्यादिति शङ्का, तद्व्याप्त्यर्थमिदमुच्यते सच्चिदानन्दमयं
 ब्रह्म जानीयादिति । 'त' नृसिंहाकारम् 'एवं' उक्तप्रकारेण
 'विद्वान्' जानन् 'अमृते' चोरे, पञ्चाक्षरान्यानयेत्यादौ अमृतशब्दस्य
 चोरे दृष्टत्वात्, 'इहैव' लोके उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । यद्वा एवं
 पञ्चाक्षरान्यासे कृते इहैव जीयन्मुक्तो भवति आनन्दोभवतीत्यर्थः ।

यस्मात् साङ्गं सामं हत्स्र-वृसिंहव्रह्मविद्या-प्रतिपादक-मूलमन्वा-
भिव्यञ्जकं तस्मादिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् ॥ ६ ॥

विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त, यद्विश्वमसृजन्त
तस्माद्विश्वसृजो विश्वमेनाननुप्रजायते, ब्रह्मणः सायुज्यं सलो-
कतां यन्ति^(१) तस्मादिदं साङ्गं सामं जानीयात्, यो जानीते
ऽमृतसोत्वञ्च गच्छति ।

अस्य साम्न उक्तप्रकारेण विश्वसृष्टृत्वं दर्शयितुमाह ।
विश्वसृजः 'एतेन' साम्ना वृसिंहव्रह्मविद्या-प्रतिपादक मूलमन्वाभि-
व्यञ्जकेन 'वै' प्रसिद्धं विश्वं सर्वमिदमसृजन्त । 'यत्' यस्मात्
सर्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृज इति । विश्वसृक्शब्दं निर्वक्ति विश्व-
मेनाननुप्रजायते ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्तीत्युपासकानां
तादात्म्यभेदोपासनया भेदेन फलनिर्देशो ब्रह्मणः सायुज्यं
सलोकतां यन्तीति । यस्मात् साङ्गात् साम्न ईदृगमुपासकानां
फलं तस्मादिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् । तस्मादिदं
साङ्गं सामेत्यसक्तदभ्यासेनायमभिप्रायः साङ्गसामैव हत्स्रव्रह्म-
विद्याप्रतिपादक-मन्वाभिव्यक्ता या ब्रह्मविद्या उत्पन्ना सैव फल-
वती नान्येति । अत एवोक्तं 'तस्मादिदमेव मुख्यद्वारं कलाविति' ।
पापभूयिष्ठे कालेऽस्यैव मुख्यता अन्येषान्तु गौण्येति । कालान्तरे
त्वस्यान्यस्य च वैकल्पिकी मुख्यतेति सर्वमनवद्यम् ।

विष्णुं प्रथमस्यान्त्यं, मुखं द्वितीयस्यान्त्यं, भद्रं^(१)
 तृतीयस्यान्त्यं, म्यहं चतुर्थस्यान्त्यं, साम जानीयात्, यो
 जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

अथेदानीं चतुर्थं सामोद्धारमाह । 'विष्णु' सर्वानुदात्तात्ता-
 मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'प्रथमस्यान्त्यमिति'
 प्रथमपादोक्ताक्षरद्वयेऽपि 'अन्त्यं' अन्त्यस्वरयुक्तं जानीयादिति
 प्राक्तनमनुपज्यते । 'मुखं' सर्वानुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥
 ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'द्वितीयस्यान्त्यमिति' द्वितीयपादोक्ताक्षरद्वयेऽपि
 अन्त्यस्वरयुक्तं सामेति सम्बन्धः । ननु सर्वोद्धारेषु प्रथम-द्वितीय-
 शब्दौ कस्मात् पादाभिप्रायेण व्याख्यायते नोक्ताक्षरसङ्ख्यापक्षया ।
 तथा हि । प्रथमस्यान्त्यमिति उक्ताक्षरद्वयमध्ये प्रथमस्याक्षरस्यान्त्यं
 स्वरं जानीयादिति । तथा द्वितीयस्यान्त्यमिति उक्ताक्षरद्वयमध्ये
 द्वितीयस्याक्षरस्यान्त्यं स्वरं जानीयात् । एवं प्रथमोद्धारेषुऽपि
 प्रथमस्याक्षरस्य द्वितीयस्याक्षरस्याद्यं स्वरं जानीयादिति कस्मान्न
 व्याख्यायते । उच्यते । सर्वत्र हि अक्षरद्वयमुक्तैव प्रथम-द्वितीय-
 तृतीय-चतुर्थशब्दाः श्रूयन्ते न ह्यक्षरद्वयोक्तौ तृतीय-चतुर्थशब्दावुप-
 पन्नौ । तृतीय-चतुर्थयोरभाषादिति पादाभिप्रायेण व्याख्येया-
 विति निश्चिते तस्माद्दर्श्यात् प्रथम-द्वितीय-शब्दावक्षरद्वयोक्ता-
 वुपपन्नावपि न व्याख्येयौ, किन्तु पादाभिप्रायेणैवेति स्थितम् ।
 'भद्रं' सर्वानुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तृतीयस्यान्यमित्युक्तार्थम् । 'म्यहं' सर्वानुदात्तात्मिका गीति-
 र्मात्वासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चतुर्थस्यान्यमित्युक्तार्थम् । ननु
 कस्मान्नैरन्तर्येण सामोद्वाराभावः नैरन्तर्येण ह्युद्धृते सान्नि-
 सौकर्यं स्यात् द्वितीयोपनिषदुक्तपदीदारवत् । उच्यते । सत्यं
 सौकर्यं स्यात्, किन्तु सामद्रष्टा प्रजापतिः सर्वान् वेदान् द्रष्टुं शक्नो-
 ऽपि मूलमन्त्रवन्नेदं सामापश्यत्, किन्तु तद्दर्शनायास्यामुपासनाया-
 मुपासनैकदेशानुष्ठानादीपञ्चुद्धान्तःकरणः प्रथमोद्वारमपश्यत् ।
 पुनश्च चीरोद्वारवाद्युपास्य द्वितीयोद्वारमपश्यत् । एवमप्यधिको-
 पासनानुष्ठानादभ्यधिकतर-शुद्धान्तःकरणस्तृतीय चतुर्थमपश्यदिति
 प्रजापतेरपि तद्दर्शने महानायासः किमुतान्येषामिति नैर-
 न्तर्येण सामोद्वाराभावः ।

योऽसौ सोऽवेदयदिदं (१) किञ्चात्मनि ब्रह्मण्यनुष्टभं
 जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति । स्तो-
 पुंसोर्वा य इह स्यातुमपेक्षते स(२) सर्वैश्वर्यं ददाति, यत्र
 कुत्रापि म्रियेत देहान्ते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे ।
 येनामृतीभूत्वा (३) सोऽमृतत्वञ्च गच्छति; तस्मादिदं साम-
 मध्यगं जपति, तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं

१ ष, घ, घ वेदयदिद ।

२ स इति षष्ठ्यु पुंसकेषु दृश्यते, किन्तु घ इत्यत्र तस्यै इति पाठो ३ घा इति
 घ एव घ समीचीन इति सुधीभिर्निश्चयेन ।

३ क, घ, येनासावमृतीभूत्वा ।

सामाङ्गं प्रजापतिः, य एवं वेदेति महोपनिषत्; य एतां
महोपनिषदं वेद स कृतपुरश्चरणोऽपि महाविष्णुर्भवति
महाविष्णुर्भवति ॥ सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

इत्ययर्ववेदे नृसिंहपूर्वतापनीये महोपनिषत् प्रथमा
समाप्ता ॥ १ ॥

साम्नी दुर्लभतां दुर्दर्शनताञ्च दर्शयति । यः 'प्रजापतिः'
'असौ सः' प्रजापतिः 'अवेदयदिति' वेदितवान्, 'इदं किञ्च'
यदिदं प्रागुक्तमुपासनम् । 'आत्मनि ब्रह्मणीति' ब्रह्मात्मकर्ता
स्वस्मिन् परिज्ञाय 'आनुष्टुभं' अनुष्टुप्स्वस्मिन् सामहारकमुपा-
सनं जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीत्युक्तार्थम् ।
'स्त्रीपुंसोर्वा' स्त्रियां वा पुंसि वा प्रागुक्तमुपासनं प्रजापति-
रूपदिष्टवानित्यर्थः । अथ वा ब्रह्मणि हिरण्यगर्भे एतदुपासनं
स्त्रीपुंसोर्वा । यदा आत्मनि ब्रह्मणीति ब्रह्मणि परमेश्वरे आनुष्टुभं
साम न्यस्तं जानीते । अस्मिन् पक्षे प्रागुक्तो यच्छब्द उपास्यपरो
न प्रजापतिपरः । 'स्त्रीपुंसोर्वा' स्त्रीपुंसोश्च, वागब्दः समुच्चयार्थः
वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्यादौ दृष्टत्वात् । एतदुक्तं भवति । उपा-
स्येश्वरे सामन्यासं कृत्वा उपासकेनात्मन्यपि सामन्यासः कार्यः ।
'यः' उपासक इदं लोके उत्कर्षेण स्थातुमपि चते तस्मै सर्वेश्वर्यं
ददाति, देहान्ते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे । कामिनं प्रकृत्य
देहान्ते इति विशेषणोपादानात् कामित्वेन प्रागनधिकाराञ्च
निष्कामस्यार्वांगपि देवः 'परं ब्रह्मतारकं' प्रणयस्यं सामाङ्गं प्रणवेन

ध्यास्यातं 'वेन' प्रणवेन ध्यास्यातेन अमृतीभूत्वा 'स' योता
 'अमृतत्वञ्च' कैवल्यं प्राप्नोति । यस्मात् तारकस्य परं ब्रह्म व्याख्येयं
 तस्मात् 'इदं' तारकं 'साममध्यगं' साममध्यवर्ति जपतीति सामो-
 पासनाङ्ग-प्रणवजपो यथाशक्तोति दर्शयति । एतदेवाह । तस्मात्
 'इदं' तारकं 'साम्नोऽङ्गं' प्रजापतिः ऋषित्वेन । यद्वा इदं
 तारकं परमेश्वर-स्वरूपाख्यानैः सामपरमेश्वरविषय-विद्याप्रति-
 पादक-मूलमन्त्राभिव्यञ्जकत्वेन प्रजापतिरुभयकथनेनेत्येतच्चितय-
 भवश्यमुपासनयामङ्गम्, एतदेव त्रितयमस्यामुपासनायामाव-
 श्यकमिति दर्शयितुं द्विरभ्यासः, 'तस्मादिदं सामाङ्गं' प्रजापति-
 स्तस्मादिदं सामाङ्गं' प्रजापतिरिति' । यस्मादेवंविधं साम
 तस्मादस्य नैरन्तर्येणोदारःस्यटोक्रियते । तत्र मूलमन्त्र-प्रथम-
 पादाक्षरेष्वष्टसु सुख-हस्ताभ्यां हस्ताङ्गुष्ठोत्तमपर्वोच्छ्रयेणाद्य-
 मक्षरद्वयं सुखेन प्रगाय तृतीयमक्षरं कनिष्ठिका-मूलपर्वस्पर्शेन
 तथैव सुखेन प्रगाय चतुर्थं पञ्चमञ्च एकैकं पृथक् पृथगङ्गुष्ठोत्तम-
 पर्वं तर्जनोस्पर्श-तत्सन्निहिताङ्गुल्युपकनिष्ठिका-कनिष्ठिकामध्यपर्व-
 स्पर्शस्तथैव सुखेन प्रगायेत् । षष्ठमङ्गुष्ठोत्तमपर्वोच्छ्रयेण तथैव
 सुखेन प्रगायेत् । सप्तमाष्टमाक्षरे कनिष्ठिकामूलपर्वस्पर्शेन यथा-
 विहितस्वरैराद्याक्षरद्वयाद्ये तृतीयाक्षरान्त्य चतुर्थपञ्चमाक्षरमध्य-
 षष्ठाक्षराद्य-सप्तमाष्टमाक्षरान्त्यैरप्रमत्तस्तथैव सुखेन गायेत् ।
 तथैव तृतीय षष्ठयोरङ्गुलीभ्यां दीर्घं शृङ्गीयात् । एवं द्वितीय-
 तृतीय-चतुर्थपादाक्षरेष्वष्टसु साम गेयम् । द्वितीयपादे षष्ठं
 दीर्घं, तृतीये चतुर्थमक्षरं दीर्घं, चतुर्थे षष्ठं दीर्घमिति शब्दं
 साम । साङ्गं साम चित् प्रथमपादान्ते प्रणवं निचिष्य द्वितीय-

पादान्ते मावित्रो ब्रतीगपादान्ते यजुर्लक्ष्मीं चतुर्थपादान्ते नृसिंह-
गायत्रीं गायेत् । स्तोत्रे च शूद्रेषु एतच्चितयं विहाय शूद्रं साम
गायेत् । एष नैरन्तर्येण सामोद्धारः । उद्धारस्यातिदुर्लभत्वा-
दतिरहस्यत्वाच्च लिखितोऽपि न लिखित्वा प्रदर्शयते वाचैव स्पष्टी-
क्रियत इति । यः 'एवं' उक्तप्रकारेण 'वेद' उपास्ते । 'इति शब्दः'
अस्या उपासनाया नामकरणं करोति । उपनिषत्सु एष समयः ।
प्रणव-गर्भित-प्रणव-बहुलोपासनानां महोपनिषदिति नाम तत्र
तत्र । 'महोपनिषत्' उप-नि-षद्स्य सदेः क्विबन्तस्य गत्ववसादन-
विशरणार्थत्वात् महत् ब्रह्म गमयति, ज्ञापयतीति महोपनिषत्,
महान्तं संसारमेव सादयति क्लेशयति नाशयतीति महोपनिष-
दिति, 'ओमित्यात्मानं^(१) युञ्जीतैतद्वै महोपनिषत्' इति श्रुतेः ।
यः 'एतां' उक्तप्रकारेण प्रतिपादितां महोपनिषदं 'वेद' उपास्ते,
'सः' उपासकः, 'कृतपुरस्करणः' कृतं प्रागुक्तोपासनं येन
स तथोक्तः महाविष्णुर्भवति । विप्लव व्याप्तौ । द्विरभ्यासः
प्रथमोपनिषत्समाप्तिं द्योतयति ॥ ७ ॥

इति श्रीगोविन्द-भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंस-परिव्राज-
काचार्य्य-श्रीशङ्करभगवत आद्यकृतावाद्यर्वण-तापनीयोपनिषद्भाष्ये
प्रथमोपनिषद्पद्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

(१) छ, ग, ओमित्यादात्मान ।

ओं देवा ह वै मृत्योः पाप्मभ्य संसाराच्चाविभयुः, ते प्रजापतिमुपाधावन्, तेभ्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रायच्छत्, तेन वै सर्वे मृत्युमजयन्, सर्वं पाप्मानमतरन् संसारञ्चातरन्; तस्माद्यो मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च विभीयात् स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात्, स मृत्युं जयति, स पाप्मानं तरति, स संसारं तरति ।

एव तावत् प्रथमोपनिषदन्ते य एतां महोपनिषद् वेदेत्येतच्छब्द-परामृष्ट-सामोपनिषदो महोपनिषदश्च सामानाधिकरण्यामुक्तम् । महोपनिषच्च द्वाविंशत्सिंह-लीलाविग्रह-स्तुति मन्त्रालिका । तस्यामन्ते य एवं वेदेति महोपनिषदित्युपसहारात् । तत्र तावदुभयोपनिषत् सामानाधिकरण्यात् सामाभिव्यक्तमूलमन्त्र द्वाविंशदक्षरेषु महाचक्रन्यस्तेषु नृसिंहद्वाविंशद्द्वानुपास्य तैरेव मन्त्रैस्तान् स्तुत्वा सामोपासनां बुख्यादित्यवगम्यते । अत एव स्तुत्युपनिषद् पुरश्चरणोपासनत्वमाह । 'स कृतपुरश्चरण' इति । कृतं पुरश्चरणं स्तुत्युपासनया येन स तयोक्त । एव पुरश्चरणोपासनायां सुमुच्चोरूपामकस्याधिकार-सम्पत्ति-सभिधाय तस्यैव तदुपासनास्वीकारे अन्यदप्यधिकारिविशेषण-माख्यायिकापूर्वकमाह । देवा ह वै मृत्योरिति । 'देवा' कृतपुरश्चरणा वै मृत्योरविभयुः । ते उपासका देवा, 'मृत्योः' मरणहेतौ वैवक्षतात् । स च मृत्युः पाप्मपूर्वक इति पाप्मभ्यश्चाविभयुः । तत्र पाप संसारपूर्वकमिति संसाराच्चाविभयुरिति

प्रत्येकां सम्बध्यते । द्विविधा ह्युपासका देवा मुमुक्षुवीऽमुमुक्षुवयेति ।
 तत्र मुमुक्षूणां चित्तयं समुच्चितं विशेषणम् । अमुमुक्षूणां व्यस्तं
 दित्तयं विशेषणम् । केचन मृत्योर्जयमेव कामयन्ते, केचन
 पाप्मन एव जयम् । अन्ये तु चित्तयजयम् । 'ते' द्विविधा देवाः
 प्रजापतिमुपाधायन् । उपपूर्वको धावतिः पूजामाह, समीपमेत्य
 प्रजापतिमपूजयन् स्तुतिभिः शुश्रूषा-दक्षिणाभिर्य । 'तेभ्यः'
 देवेभ्यः प्रीतः प्रजापतिः, एतं मन्त्रराजमित्यादि आनुष्टुभ-
 मित्यन्तं सर्वमुक्तार्थम्, 'प्रायच्छत्' प्रादात्, 'तेन' प्रदा-
 नेन वै स प्रजापतिर्मृत्युमजयत्, देवा अपि मृत्युमजयम् ।
 अजयन्निति बहुवचनात् स इत्येकवचनादुभयत्रापि प्रकृत्यर्थसम्बन्धे
 प्राप्ते यथायोग्यतया वचनं योज्यम् । तथा तेनेत्यर्थप्राप्तं
 स्वीकारणं परामृश्यते । एतदुक्तं भवति । तेन प्रजापतिर्मृत्युमज-
 यत्, तेन स्वीकारेण देवा मृत्युमजयन्निति । कैचिदेवं व्याख्यातं,
 समृत्युमिति समस्तं कृत्वा सद्ध मृत्युना वर्त्तते यदज्ञानं तत् तथो-
 क्तम् । तन्न । पूर्वं तस्याप्रकृतत्वात् । अर्थार्थप्राप्तं प्रकृतमिति
 चेत्, भवतु, न कश्चिदिरोधः, किन्तु दातुः फलं न सङ्गीर्त्तितं
 स्यादिति दाता कथं प्रवर्त्तते । दक्षिणाभिरिति चेत् न । विरक्ते
 तु का वार्त्ता । तस्मादुभयत्रापि फलवत्युपासनेति व्याख्या
 ज्यायसो । एवमुभयत्रापि व्याख्येयम् । स पाप्मानं स संसार-
 मतरन्निति च । यस्मादिदमुभयत्र फलवत् तस्मात् 'यः' प्रागुक्त
 उपासकः 'मृत्यो पाप्मभ्यः संसाराच्च विभीयात्' समस्तादृज्यस्तादृ-
 दितयाञ्च भयं गच्छेत्, 'सः' प्रागुक्त उपासकः शुरुपसर्पणेन एतं
 मन्त्रराजमित्यादि स संसारं तरतीत्यन्तं स्पष्टार्थम्, 'प्रति-

गृह्णीयात्' स्त्रीकुर्यादित्यर्थः । अनेनैतद्दर्शयति, मूलमन्त्रमात्रे
 गुरुपसर्पणमावश्यकम्, सामप्रभृत्युपासनांशे गुरुपसर्पणात् श्रुतित-
 स्तद्व्याख्यानादिति विकल्पः । तस्मादिदं साम येन केनचि-
 दाचार्यमुखेनेति श्रुतिः । अत एवैतद्विषय-रहस्य कल्प-ग्रन्थसमर्थ-
 येत् गुरुमुखात् स्वीकृत्य कुर्यादिति, समर्थयेत् स्वयमेवेचेत् ।
 मूलमन्त्रं सवीजं सशक्तिकं साङ्गं सद्भगासं गुरुमुखात् स्वीकुर्या-
 दिति । एवं प्रागुक्तस्योपासकस्य मुमुक्षोः प्रागुक्तं समस्तं विशे-
 षणम्, इतरस्य द्वितीयं विशेषणम् । उभयत्रापि स्तुत्युपनिषत्-
 प्रतिपादितं स्तवनं तेषां ध्यूहानामुपासनं साम्ना मूलमन्त्राचरा-
 भिव्यक्तिषेति त्रितयमप्येतत् पुरश्चरणरूपत्वात् साधारणम् ।

तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिः
 ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सा प्रथमः पादो
 भवति । द्वितीयान्तरिक्षं स उक्कारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णु-
 रुद्रास्त्रिष्टुब्दश्चिणाग्निः सा द्वितीयः पादो भवति । तृतीया द्यौः
 स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रादित्या जगत्याहव-
 नीयः सा तृतीयः पादो भवति । यावसाने ऽस्य चतुर्थ्यर्ध-
 मात्रा सा सोमलोक ओक्कारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संव-
 र्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेक ऋषिर्भास्वती सा साम्नश्चतुर्थः
 पादो भवति ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं विग्रिष्टसुपासनमभिधाय तदुपासनाप्रारम्भस्य प्रणवीपा-
सना-पूर्वकत्वात् प्रणवमात्रं वृत्सिंहव्यूहे 'श्रीं यो धै वृत्सिंहो देवो
भगवान् याद्यतस्त्रोऽर्धमात्रास्तस्मै वै नमो नम' इति मन्त्रवर्णात्
पुरश्चरणोपासनान्तर्गतत्वेनात्रापि मात्राशब्दादर्वशब्दाच्चतुःशब्दाश्च
तस्मात्त्राव्यूह-प्रत्यभिधानात् तस्मिन्नेव व्यूहे चतुर्मात्रासम्बन्धित्वेनी-
पासनाविशेषमाह । 'तस्य' प्रागुक्तस्य मन्दराजस्य साम्नः सामा-
भिव्यक्ताक्षरस्य सम्पुटितत्वेन स्थितस्य 'ह' निधितं सामाभि-
व्यक्त-मूनेमन्त्राक्षर-सम्पुटीकरणेन स्थितत्वात् साम्ना सम्बन्धः ।
तस्मात् प्रत्यक्षरमुभयत ओद्दारी भवतीति श्रुतेः । प्रणवस्य या पूर्वा
मात्रेत्यादि सा साम्नायतुर्धः पादो भवतीत्यन्तं स्पष्टार्थम् । अकार
उकार-मकारार्धमात्रा नादात्मको^(१) यथासङ्ख्यं पृथिव्यन्तरिक्ष-
द्यु-सोमलोक-ऋग्यजुः-मामाघर्व-ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरीद्वार वसु-रुद्रा-
दित्य-मरुद्वायवो-त्रिष्टुब्-जगती-विराह्-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नराह्य-
नोद्य-संवर्त्तिकात्मकः प्रणवस्तस्मिन् वृत्सिंहव्यूहे विग्रहपन्याये-
नान्तःस्थिते उपास्यः । नन्वनेके एते लीलाविग्रहाः कथं न
भवंति । नेति श्रूमः । यस्मिन्ना इत्येकवचनादिक एवायं लीला-
विग्रह इत्येष गम्यते ॥ १ ॥

अष्टाशरः प्रथमः पादो भवति, अष्टाक्षराम्त्रयः पादा
भवन्ति, एवं द्वात्रिंशद्द्वाराणि सम्पद्यन्ते, द्वात्रिंशदक्षरा
अनुष्टुब्-भवति, अनुष्टुभा सर्वमिदं स्रष्टम्, अनुष्टुभा
सर्वमुपसंहृतम्, तस्य हि पञ्चाङ्गानि भवन्ति, चत्वारः

पादाः, चत्वार्यङ्गानि भवन्ति, सप्रणवं सर्वं पञ्चमं भवति ।
 ओं हृदयाय नमः, ओं शिरसे स्वाहा, ओं शिखायै वषट्,
 ओं कवचाय ऊं, ओम् अस्त्राय फड़िति प्रथमं प्रथमे
 युज्यते, द्वितीयं द्वितीयेन, तृतीयं तृतीयेन, चतुर्थं चतुर्थेन
 पञ्चमं पञ्चमेन^(५) । व्यतिपक्ता वा इमे लोकाः, तस्माद्-
 व्यतिपक्तान्यङ्गानि भवन्ति । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्;
 तस्मात् प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो भवतीत्यक्षराणां न्यास-
 मुपदिशन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं तावत् पुरखरणान्तर्गतं प्रणवमात्रा-ब्यूहीपासनमभिधाय
 इदानीं सामाभिव्यक्त मूलमन्त्रेण ब्रह्मोपासनमभिधातुं मूलमन्त्रस्य
 प्रणवसन्पुटीकरणादक्षरसङ्ख्याविवेके कथं हात्रिंशदक्षरं सामे-
 त्यागद्वयं पादशः पञ्चाङ्गन्यासत्रयाभिधातुं पादाक्षरसङ्ख्यापूर्विकां
 क्तत्त्रमूलमन्त्राक्षरसङ्ख्यामाह । अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवती-
 त्यादि स प्रणवं सर्वं पञ्चमं भवतीत्यन्तं स्पष्टार्थम् । ओ हृदया-
 येत्याद्यङ्गमन्त्राणां पञ्चानां सामाङ्गमन्त्रैरेव व्याख्यातत्वात्
 न पृथग्ख्याख्यापेचेति, ओं हृदयायेत्यादि पञ्चमेनेत्यन्तं स्पष्टा-
 र्थम् । व्यतिपक्ता वा इमे लोकाः, तस्माद्द्व्यतिपक्तान्यङ्गानि भव-
 न्तीति लोकबुध्याःपास्यानां हृदयाद्यङ्गानां सामाभिव्यक्त मूलमन्त्र-
 प्रतिपाद्ये नृसिंह-ब्रह्मब्यूहे क्षीरोदार्षवशादिन्पविष्टे वा लोक-
 व्यतिपक्त हेतुकाङ्क्ष व्यतिपक्तता विधीयते । 'तस्माद्द्व्यतिपक्तानि'

यथायोग्यतयान्योऽन्यं मिथितान्युपास्यानीत्यर्थः। ततसायमर्थः सम्पद्यते। पारमेश्वरं हृदयास्थमङ्गं पारमेश्वरं^(१)शिरोऽङ्गादधःप्रदेशान्तःस्थितं हृदयप्रदेशादारभ्योपास्यम्। अत एव सामाङ्ग-प्रणव-व्याख्यानानेन मूलमन्त्र-हृदयाङ्ग-व्याख्यानावसरे पारमेश्वरं मुखं हृदयं व्यास्यातम्, इतरथा तद्व्याख्यानमप्रस्तुतं स्यात्, तस्मादङ्ग-व्यतिपङ्ग-विधानादेव तद्व्याख्यानं प्रस्तुतमिति सिद्धम्। यत एव हृदयाङ्गोपासनेव तदन्तर्गतत्वात्, नेत्रत्रयोपासना, अत एव नेत्रत्रयाङ्गोपासना न पृथगभिहिता। एवमुत्तरत्रापि शिखास्थमङ्गं पारमेश्वरं शिरोऽङ्गे मूर्ध्नि च व्यतिपङ्गं सामाङ्गलक्ष्मीयजुर्मन्त्रेण व्याख्यातमुपास्यम्। शिरश्च द्वितीयमङ्गं यथोक्तहृदये सामाङ्गसावित्रीमन्त्रेण व्याख्यातम्। पारमेश्वरं कवचं यथोक्तहृदयैकदेशे नाभेरूर्ध्वं शीवातोऽधः पृष्ठप्रदेशव्यापि-सामाङ्ग-नृसिंहगायत्र्या व्याख्यातमुपास्यम्। एवं पञ्चममङ्गमन्त्रास्थमुत्तराधरभावेन तदाभिमध्यवर्त्ति शीरोदार्षव-गायि-पारमेश्वर-ब्रूह-चतुष्टयाङ्ग-व्यापितया व्यवस्थितं व्यतिपङ्ग-मुपास्यमिति यथायोग्यतया अतिपङ्गशब्दस्याङ्गेषु स्थितिरिति-पञ्चाङ्गन्यासोपन्यासो न पठमङ्गमिति, तस्य हृदयान्तर्गतत्वादिति प्रागभिहितम्।

सप्रणवे पञ्चमेऽङ्गे सप्रणवतां विधातुमाह। यस्मादोमित्येतदक्षरमिति। 'एतदक्षरमिदं सर्वमिति' यद्विदमर्थजातमभिधानाभिधेयभूतं तस्याभिधानादप्रतिरेकादभिधानभेदस्य

ओङ्काराद्यतिरेकादोङ्कार एवेदं सर्वं (१) तस्मात् प्रत्यक्षरमुभ-
यत ओङ्कारो भवतीति । 'प्रत्यक्षरम्' एकैकं मूलमन्त्राक्षरं प्रथवेन
सम्पुटितं कुर्यादिति । 'अक्षराणां' मूलमन्त्राक्षराणां, 'न्यासम्'
अस्त्राख्ये ऽङ्गे, 'उपदिशन्ति' कथयन्ति 'ब्रह्मवादिनः' ब्रह्मैव उपास्य-
तया ये वदन्ति ते ब्रह्मवादिन । अत्र चोपदिशन्तीति विशेषणो-
पादानामूलमन्त्राङ्गजातमुपदेशगम्यमिति दर्शयति । तमिमं
पञ्चाङ्गन्यासं यथोक्तविशेषणे परमेश्वरे यथोक्तविशेषण-विशिष्टं
विधाय स्वात्मन्यपि विदध्यात्, अस्मिन् हि प्रकरणे श्रुतस्यार्थ-
जातस्य प्रायगः परमेश्वरसम्यन्वितया श्रुतत्वादिति ॥ २ ॥

तस्य ए वा उग्रं प्रथमं स्थानं जानीयात्, यो जानीते
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति, । वीरं द्वितीयं स्थानं, महाविष्णुं
तृतीयं, ज्वलन्तं चतुर्थं, सर्वतोमुखं पञ्चमं, नृसिंहं षष्ठं,
भीषणं सप्तमं, भद्रमष्टमं, मृत्युमृत्युं नवमं, नमामि दशमम्,
अहमित्येकादशं स्थानं जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च
गच्छति । एकादशपदानुष्टुब्भवति, अनुष्टुभा सर्वमिदं
सृष्टम्, अनुष्टुभा सर्वमुपसंहृतं, तस्मात्सर्वमिदमानुष्टुभं
जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ॥
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

एवं तावत् प्राक् प्रत्यक्षरमुभयत आङ्कारो भवतीति विधानात्
 सामाभिव्यक्त-मूलमस्त्राक्षर-व्यवधानेनार्थाप्रतिपादने श्रीमौपा-
 धिकत्वेन पदान्त्रानेन प्राप्ते तदव्यवधानेनार्थाप्रतिपादनीपाधिना
 रूढेन पदपरिमाणं ज्ञापयितुं पदोच्चारमाह । तस्य ह वा इत्यादि
 सर्व्वमुपसंहृतमित्यन्तं स्पष्टार्थम्, 'स्थानं जानीयात्' पदं
 जानीयात् । एकादशपदा वा अनुष्टुब्-भवतीत्युपसंहारात्
 प्राक्तनः सर्व्वोऽपि स्थानशब्दः पदे वर्त्तते । यस्मादभिधानाभि-
 धेय-प्रपञ्चस्याभिधानाव्यतिरेकः 'वाचारम्भणं (१) विकारो नामधेयम्'
 इति श्रुतेः । नाम प्रपञ्चस्य सामान्यविशेषात्मकस्थानुष्टुब्-नामा
 व्यतिरेकादनुष्टुभयाद्यत्र द्वयविवर्त्तात्मकत्वात् साकारब्रह्म-प्रति-
 पादकत्वेन ब्रह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मण्यथ सृष्ट्युपसंहार-कारणत्वेनोपादाना-
 दित्यनुष्टुबेवोपादानम् । तस्मात् सर्व्वमिदमानुष्टुभमित्यादि
 गच्छन्तीत्यन्तं व्याख्येयमुक्तार्थम् ॥ ३ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, अथ कस्मादुच्यते उग्रमिति । स
 होवाच प्रजापतिः, यस्मात् स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान् सर्वान्
 देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णाति, अजस्रं सृजति,
 विष्टजति, वासयति, उद्ग्राह्यते, उद्गृह्यते । स्तुधि श्रुतं गतं-
 सदं युवानं मृगं नभोममुपर्चतुमुग्रम् । मृडाजरिचे सिंघ
 स्तवानोऽन्यन्ते ऽस्मन्नियन्तु (१) सेनाः । तस्मादुच्यते उग्र-
 मिति ।

यदर्थप्रतिपादक गूढोपाधिना पदज्ञानमभूत्, तमेव गूढोपाधिं
 विवृणोति प्रश्नोत्तराभ्याम् । स चार्थोऽत्र बहुतरी व्याख्येयः सार्ध-
 सामाभिव्यक्त साङ्गमूलमन्त्र प्रतिपाद्यः । स च मूलमन्त्रपदत्रया
 त्मकः प्रथमः पाद , पदद्वयात्मको द्वितीय , पदन्यात्मकस्तृतीयः,
 तत्सहस्रकपद एव चतुर्थ इत्येवमेकादश पदात्मकः । एवमेका
 दशपदात्मके मन्त्रे पञ्चाङ्गन्यासानन्तरमुक्ते मन्त्रे द्वितीयान्तेषु
 नवसु पदेषु मन्त्रान्यं पदद्वयं द्वितीयपादाद्यञ्च पदमिति त्रितय
 मप्यधस्तनेषूपरितनेषु च द्वितीयपादाद्यं पदादन्यत्रानुपग्यते ।
 द्वितीयपादाद्यपदे द्वितयमनुपग्यते । एवं क्रियाकारकाद्यन्वय
 सम्बन्धशुद्धिः । तत्र पञ्चाङ्गन्यासानन्तरं पठितत्वात् पदोच्चार तदर्थं
 कथनस्य सर्वेष्वेव पादेषु साङ्गेष्वर्थः कथनीय इत्याद्ये पादे पदत्रया
 त्मके साङ्गे लोकाद्यग्नादिना सामोपनिषद्युपास्य सामाङ्ग प्रणवेन
 च मूलमन्त्र हृदयाङ्ग व्याख्यानं प्राप्ति तत्रैकैकं पदं बहुतरेष्वर्थेषु
 व्याख्येयम् । तथा उपरितना ऋचो दशपद सम्बन्धिन्यः प्रश्नोत्तरान्त
 राल्लवर्त्ति-ब्राह्मण्यवर्त्तिन्यः 'तदेपाभ्युक्ता' इत्येवं ब्राह्मण्योक्तार्थं साच्चि
 त्वेनानुज्ञाविता महाचक्रन्यस्तेडात्रिगडूहे नृसिहात्मको ब्रह्मखेकैक
 मूलमन्त्रपद व्याख्यान परत्वेन वर्णनीयाः । तथा ब्राह्मण्यमैकैक-
 मूलमन्त्रपद व्याख्यानपरत्वेन महाचक्र नाभि चोरोदार्षव सम्बन्धि-
 मूलनृसिहयूहे ब्रह्मणि प्रागुक्तगुणविशिष्टे व्याख्येयम् । अत
 एव तत्र साच्चित्वेनानुज्ञावनम् ऋग्ब्राह्मणयोस्तत्तत्पद व्याख्याना-
 वसरे विभागं क्रमञ्च स्पष्टं प्रदर्शयिष्याम । तत्र तावदेकैकं पदं
 धातूपसर्गादियोगेन बहुतरमर्थजात (१) कथं वदित्यति प्रजापतिः

कथं व्याख्यास्यत्वस्मान् ज्युत्पन्नान् प्रति, इत्येवं देवा विष्मयेन 'ह'
 हर्षिता वै प्रजापतिमब्रुवन्निति सर्व्वपदसाधारणं व्याख्यानम् ।
 पृष्ट्वा 'अथ' अनन्तरं 'कस्मात्' प्रकृति-प्रत्यय-विभागात् अनाख्यातं
 प्रथमं पदं, 'उच्यते' व्याख्यायते उभयत्रापि मूल-ऋसिंह-
 व्यूहे द्वाचिंशन्नृसिंहव्यूहे च 'उग्रमिति' इति शब्दः
 प्रथममाहं द्योतयति । स प्रजापतिस्तान् देवान् परमे-
 श्वरोपासना-निष्ठान् विवक्षितार्थ-प्रष्टुन् दृष्टोत्तरमुवाच । एव-
 मुत्तरोत्तर-प्रग्रीत्तरेषु योज्यम् । यस्मात् 'स्वमहिम्ना' अस्रतन्त्र-
 गत्या माययात्मस्वत्वादेवास्तदुत्तरं स्वमहिम्नेति यदन् सर्व्व-
 शक्तिमत्तृतीय-पादाद्यपदानुपङ्गं दर्शयति । एवं तावत् तापद-
 व्याख्यानावसरे 'सर्वान् लोकान्' पृथिव्यादीन् पार्थिवत्वाद्यान्तर-
 भेदभिन्नान् 'सर्वान् देवान्' अग्नादीन् प्रणवमात्रा-मित्रणव्यास्यान-
 पद्ये ऋग्वज्रह्यादि-गार्हपत्यान्तान् प्रणव-प्रथममात्रा-प्रतिपादितान्
 'सर्वानात्मनः' विश्वादीन् प्रणवव्याख्याने वक्ष्यमाणान्, सर्वाणि
 भूतानि 'उद्गृह्णाति' उदित्वयमुपसर्गः उ इत्येतस्य निपा-
 तस्य स्थाने वर्णसाम्यादन्वितुपसर्गार्थे । य इत्ययं गृह्णा-
 तीति भावकज्युत्पत्त्या अनुगृह्णातीत्यर्थः । 'अजस्रम्' अनप-
 रतम् । तथा च उत्पूर्वको गृह्णातिशब्दः सृष्टि-विमोचन यम-
 तिषु वर्त्तते । उद्गृह्णाति उद्गृह्णाति इत्यात्मनेपदात् प्रयोजक-
 कर्त्तृत्वं मा घात्-कर्त्तृत्वञ्च इत्युक्तमेवार्थमुद्गृह्णातिर्द्दयति । ततयाय-
 मर्थः । पूर्वोक्तार्थानुपाहकत्वं सृष्टृत्वञ्च (१) यिपूर्वकस्य सृजतेरुप-

संहारार्थत्वेन तदर्थं विमोचनार्थं वा स्थिति-कारयित्त्वमनुष्ये
प्रयोजकत्वमिति मूलनृसिंहव्यूह-हृदयान्तर्ष्वर्त्तित्वेनोपायम् ।

एवं मूलनृसिंहव्यूह-हृदयोपासना-परत्वेनोपपदं व्याख्याय
अयेदानो तदेवपदं दाक्षिंशदृश्यहोपासना-परत्वेन व्याख्यातुमृच-
माह । स्तुहीति । स्तोतारं प्रत्यक्षीकृत्याह परोक्षीकृत्यं स्तुत्यं
यो वै नृसिंह इत्यादि मन्त्रवर्णनेय 'नृतं' दाक्षिंशदृसिंहव्यूहं 'गर्त्त-
'सदं' गर्त्तं महाचक्रे शृणातिः स्तुतिकर्मणो गीर्त्तते^(१) इति व्यूत्पत्त्या,
सीदतीति गर्त्तसदं 'युयानं' प्रसिद्धं 'मृगं' सिंहरूपं 'नभीमं'
अभयद्वरं 'उपहसुंम्' अनुपहार्यं 'सर्व्वशोपगमगोलम्' 'उयं' दाक्षिंश-
दृसिंहव्यूहरूपम् । अत्रापि सगक्तिक-नृसिंहपदम्यानुपद्रः ।
स्तुहीत्वैवं सम्प्रभः । एवं परोक्षतः स्तुते दाक्षिंशदृसिंहव्यूहे
तस्मात्प्राद्वरयवण-युक्तत्वात् तच्छ्रुत्वा प्रत्यक्षो ह्यभूत्समव्यूह उपा-
सकायेति प्रत्यक्षीकृत्यायमुत्तरार्कः । हे 'सिंह' दाक्षिंशदृह,
'स्तवानः' स्तूपमानः त्वं 'गडा' सुखय 'जरिते' • स्तोपकर्त्त । यदा
चतुर्षो द्वितीयार्थे । 'ते' तत्र 'सेना' व्यूहरूपा 'अग्रम्' अग्रतः
अन्यं 'निवयन्तु' विनागयन्तु । यदा सानुपहं मया परानुपहं
प्राप्यते । ते तत्र सेना व्यूहरूपा अग्रदन्तं निपूर्वोपयतिरनुपहार्थं
पर्वति, अनुपहसित्वित्यर्थः । अत्रादेव प्रागुक्तेन प्रकारेणोभयो-
पाय्ये उपपदं चमम् । तस्मादुच्यते उपमिति । इति गम्
उत्तरममाणि चोत्तपति ॥ ४ ॥

(१) अ. च. ३. प्रोत्तरे ।

• जरिते जराभरणादिपत्रं शोचं इति मातादधी च फ ।

अथ कस्मादुच्यते वीरमिति । यस्मात् स्वमहिम्ना सर्वान् लोकान् सर्वान् देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि विरमति, विरामयति, अजस्रं सृजति, विद्धजति, वासयति । यतो वीरः कर्मण्यः सुदृक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः । तस्मादुच्यते वीरमिति ।

एवं प्रथमपदमुभयोपासने क्षममिति विज्ञाय अथेदानीं द्वितीयं पदमुभयोपास्ये व्याख्यातुं द्वितीयो देवप्रश्नः । स च प्रथम-देव-प्रश्नेन व्याख्यातः । अथ कस्मादुच्यते वीरमिति । स हो-वाच प्रजापतिरिति प्रागुक्तमनुपज्योत्तरम् । यस्मात् स्वमहि-म्नेत्यादि सर्वाणि भूतानीत्यन्तमुक्तार्थम् । 'विरमति विरामयति' विविधप्रकारेण प्रागुक्तान् प्रति रमति । रमु क्रीडायाम् । तथैव तान् क्रीडयति । कथं क्रीडयतीत्यपेक्षिते आह । अजस्रमित्यादि वासयतीत्यन्तमुक्तार्थम् । एतदुक्तं भवति । सृष्टि-स्थिति-लय-विभाजन-वासन-कर्तृत्वरूपाः क्रीडाः । अतः प्रागुक्तार्थ-मूलनृसिंह-व्यूहहृदयं क्रीडासक्तमुपास्यम् । एवं मूलनृसिंहीपासना-पर-त्वेन द्वितीयं पदं व्याख्याय द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहोपासनायां तदेव पदं व्याख्यातुमर्हन्मह । यत इति । 'देवकामः' तांस्तान् ब्रह्मादिदेवान् स्वेन रूपेणावतारयितुं कामयते इति देवकामः । यद्वा नृसिंहव्यूहमेव धृत्वा ब्रह्मादिरूपं प्रकटयति । क्वचिदायुधैः क्वचिद्विश्वरूपोपपत्तिन्यायेन, 'यो वै नृसिंहे देवी भगवान् यद्य ब्रह्मा' इत्यादिषु, 'यो वै नृसिंहे देवी भगवान् वे चाष्टौ वसवः' इत्यादिषु

च पदेषु । एवं देवकामो जायते । यतः 'वीरः' शूरः । यद्वा वीरः
विविधावताररूपेण रमणीयशीलः, 'कर्म्मण्यः' तत्तदव-
तारणरूपकर्म्मशीलः, उपासकानुग्रहणे 'सुदक्षः' पूजितबलः,
यद्वा पूजितोत्साहः, 'युक्तप्राया' युक्तो ग्रावभिः युक्तप्राया सोमे
अध्वर्यादिरूपः, यो वै वृत्सिंहो देवो भगवान् यच्च सर्व्वमित्यादि-
मन्त्रवर्णात् । यस्मादुक्तप्रकारिणीभयोपास्ये वीरपदं क्षमं तस्मा-
दुच्यते वीरमिति । इति शब्द उत्तर-समाप्तिं द्योतयति ॥

अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुमिति । यः सर्व्वान् लोकान्
व्याप्नोति व्यापयति, स्नेहो यथा पल्लवपिण्डमोतं प्रोतमनु-
प्राप्तं व्यतिपत्नो व्याप्यते व्यापयते ।

अथेदानीं तृतीयपदं व्याख्यातुं देवप्रश्नः । स चोक्तार्थः ।
सर्व्वं च प्रश्नवाक्येष्वथशब्दस्तत्तदानन्तर्यार्थः । अथ कस्मादुच्यते
महाविष्णुमिति । इति शब्दोऽनुष्टुप्प्रथमपाद-प्रश्नसमाप्तिं द्योत-
यति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुपज्योत्तरम् । य इत्यत्रापि
स्वमहिम्नेत्यनुपङ्गात् शक्तिमन्वृत्सिंहपदानुपङ्गः । 'सर्व्वान् लोकान्
व्याप्नोति व्यापयतीति' । अथ सर्व्वलोकपदात् देवात्मभूतानां सङ्ग्रहः
प्राग्ब्रह्मकल्पेनावगतानां तदादिन्यायेन । विप्लव व्यापयति
धातीरूपम् । तच्च व्यापकत्वं निरूपपदत्वेन महत्त्वं प्राप्तमिति
महच्छब्देन तदेष दृढीकृतम् । यद्वा मह इति तेजो नाम, महो-
व्यापकम् । व्यापकत्वे दृष्टान्तमाह । 'सिंह' तैलादिः यथा 'पल्ल-
पिण्डं' पल्लवस्य पिण्डं पल्लवपिण्डमाग्निपिण्डम् 'प्रोतम्' अनु-

स्यूनम् 'प्रोतम्' प्रकृतं यानुस्यूनम् 'अनुप्राप्तम्' अनुपक्तं तादृशं पिण्डं
 'व्यतिपक्तः' अवयवमभिन्नः 'व्याप्यते व्यापयते' दृष्टान्ते आत्मनेपदो-
 पादानात् व्याप्नोति व्यापयतीति दार्ष्टान्तिके च परस्मैपदोपादा-
 नादुभयपदश्रं धातुरिति दर्शयति । एतदुक्तं भवति । प्रागुक्त-
 सलोकादिषाच्चाद्यापकचं प्रजापकस्यापकचश्च नूनं वृत्तिं ह हृदये
 उपास्यमिति ।

यस्मान्न जातः परोऽन्योऽस्ति य आविवेगं भुवनानि विश्वा ।
 यस्मादन्यं न परं किञ्च नास्ति प्रजापतिः प्रजया संविदान् ।
 त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ तस्मादुच्यते महा-
 विष्णुमिति ।

एवं तावत् साङ्गमूलवृत्तिं ह्यहोपास्य परत्वेन महाविष्णु-
 पदं तृतीयं व्याख्याय अश्वेदानीं तदेव पदं द्वात्रिंशन्नृत्तिं ह्यहो-
 पास्य परत्वेन व्याख्यातुमृचमाह । 'यस्मात्' द्वात्रिंशन्नृत्तिं ह-
 य्यूहात् 'पर' उत्कृष्टः 'न जातः' उत्पन्नोऽन्यो नास्ति सर्वस्यैवावैवान्त-
 र्भावात् । 'यः' व्यूहः स 'आविवेग' प्रविष्टः 'विश्वा' सर्वाणि
 भुवनानि भूतानि ध्यायु तत्तद्रूपधारणेन विश्वरूपावतरणेन विभू-
 त्वा वा । प्रजया सह प्रजापतिरपि 'संविदानः' जानन् तमुपास्यतया,
 'त्रीणि ज्योतींषि' भार्गवत्यादीनि 'सचते' सेवते । 'सः' प्रजापतिः
 उपासनं कुर्वन् 'षोडशी' कला निराकारब्रह्मतया बभूव ।
 तस्य चाद्यस्योपासकस्य प्रजापतेरन्यस्य वोपासकस्यायमुपासना-
 क्रमः । अत्र च प्रकरणे महाचक्रं नाभिवर्त्ति च्छीरोदार्णव

सम्यन्धुपास्यो मूलनृसिंहव्यूह इति पूर्वाचार्याणां परि
भाषा सम्प्रदायागता । तत्र प्रणव पूर्वकगतिबीजीधारण
पूर्वक सामाभिव्यक्त द्वाविंशदक्षरेषु न्यस्तौषु चक्रे यथासद्व्रमेकैक
स्मिन्नक्षरे प्रणव-सम्पुटिते तत्र व्यूहमन्त्रेस्तुत शूहं स्तुत्वा
तथैवीपास्य एवं द्वाविंशन्नृसिंह-शूहोपासनया स्वात्मानं महा
विष्णुमुपास्य साङ्गसामाभिव्यक्त साङ्गमूल मन्त्रेण मूलनृसिंह-
व्यूहप्रकरणे श्रुतत्वात् पञ्चाङ्गन्यासं विधाय सम्प्रदायानुसारेण
सस्मिन् महाविशो तथैव पञ्चाङ्गन्यासं विधाय तत साङ्गोपासना
भारभेत । तत्र प्रथमपादे पदत्रयात्मके प्रथमपाद व्याख्यान
प्रतिपादित-गुणविशिष्टं शक्तिमन्नृसिंहपदपूर्वकं नमस्क्रिया
पदपूर्वक सामाङ्ग प्रणव मन्त्र व्याख्यात हृदयमन्त्र प्रतिपादित
गुणविशिष्टं मूलनृसिंहव्यूहमुपास्य द्वाविंशन्नृसिंहव्यूहमृक्
प्रतिपादितमुपास्येत । एव प्रतिपद मूलनृसिंहव्यूहोपा
सनपूर्वक द्वाविंशन्नृसिंहव्यूहोपासनम् । अतएव हृदयाद्यद्र-
मन्त्राणामर्थ व्याचक्षाणेरस्माभिरुक्त प्रपञ्चागमगाम्नि । हृदय
बुद्धिगम्यत्वात् प्रणाम स्यान्नम पदम् । क्रियते हृदयेनातो बुद्धि
गम्या नमस्क्रिया इति । एव द्वितीय तृतीय चतुर्थ पादेषु तत्रात्
पादोपासना प्रागुक्ता हत्स्नां विधाय महाविष्णुरूपे अस्त्यसाम
प्रतिपादितरूपे या उपास्यरूपे वा, सायुज्यतया सच्चिदानन्द
रूपे वा, अथवा यथान्त वरण बुद्धियोग्यतया समाधिनावतिष्ठेती
पासक । आद्यतृतीयोपासनयो साम मूलमन्त्र प्रणवानां
यैकस्मिन्न-अपपूर्वकत्वेनावस्थानम् । तथा अथ यत्र मूलमन्त्र
गम्यते तत्र तत्र प्रणव गति बीज सम्पुटीकरणेन । तथापीष

मूलमन्त्रजप-पूर्वकः प्रणवजपः त्रैयान्, तस्य सर्वोत्कृष्टत्वात् ।
 सर्वमन्त्रजप-प्रत्यान्नायत्वेन विहितत्वात् । यः प्रणवमधीते
 स सर्वमधीते इति श्रुतेः । अन्ययोरुपासनयोरन्वयसाम-निरा-
 कारयोरवस्थितौ न जपो नान्यचिन्तनं समाधयेवावस्थितिरिति-
 परम-रहस्य-विवेकी न कस्यचित् प्रतिप्रादनीय इति स्थितम् ।
 यस्मादिदं महाविष्णु-पदमुभयोपास्य-प्रतिपादनचमं तस्मादुच्यते
 महाविष्णुमिति । इति शब्दो व्याख्यातः॥

अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति । यस्मात् महिम्ना
 सर्वाँल्लोकान् सर्वान् देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि
 स्वतेजसा ज्वलति ज्वालयति ज्वाल्यते ज्वालयते सविता
 प्रसविता दीप्तो दीपयन् दीप्यमानो ज्वलन् ज्वलिता तपन्
 वितपन् सन्तपन् रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः
 कल्याणः । तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ।

एवं प्रथमपादोपासनां साङ्गां विधाय तथैव द्वितीय-पादो-
 पासनां विधातुं तदाद्यपदं मन्त्रापेक्षया चतुर्थञ्च पदं व्याख्यातुं
 प्रश्नोपक्रमः । स चीकार्थः । कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति । इति
 शब्दो व्याख्यातः । स होवाच प्रजापतिरित्यनुयज्योत्तरम् ।
 यः 'स्वमहिम्ना' स्वाधीनमायया 'सर्वान् लोकान्' अन्तरिक्षगतान्
 पूर्वोक्तान् भाविनश्च तदन्तर्गतान् 'सर्वान् देवान्' यक्ष-गन्धर्वादीन्
 'सर्वान् आत्मनः' ऋग्यजुः-सामायुर्व्वरूपान् पुरुषान् अन्यान्मृषीन्

ज्ञानस्येत्येते शब्दप्रत्यया वर्त्तमानकाला सन्ती यस्मिन् काले एतद्गुह्योपासन वर्त्तते तस्मिन्नेव महाविष्यो रूपसक प्रकाशात्मकोऽधिकारी वर्त्तते इति दर्शयन्ति । 'रोचनः' अनुद्दिगकरः 'रोचमान' इच्छाकर, अतएव शोभन शोभमान कन्याय इति । एतदुक्तं भवति । मूलवृत्तिरूपस्य शिरोऽङ्गे उव्रते स्थित तेजे सर्वप्रकाशात्मक सर्वाज्ञानदाहकश्चेति सामाह सविष्टमन्त्रेण व्याख्यातमुपास्यमिति । यस्माद्गुह्योपास्य प्रति पादनक्षम ज्वलन्तमिति पदं तस्माद्गुह्योपास्य परत्वेनोपसहरति, तस्माद्गुह्यते ज्वलन्तमिति । इति शब्दो व्याख्यात ॥

अथ कस्माद्गुह्यते सर्वतोमुखमिति । यस्मादनिन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति, सर्वतः प्रदृशति, सर्वतो गच्छति, सर्वत आदत्ते, सर्वतः सर्वतस्तिष्ठति ।

एक पुरस्तात् य इदं वभूव यतो वभूव भुवनस्य गोप्ता ।

यमप्येति भुवनं साम्यराये नमामि तमहं सर्वतोमुखम् ॥

तस्माद्गुह्यते सर्वतोमुखमिति ।

अथेदानीं क्रमप्राप्तं मूलमन्त्रापेक्षया पदम पद पादापेक्षया द्वितीयमुपगोपास्ये व्याख्यातु देवप्रश्न । अथ कस्माद्गुह्यते सर्वतो मुखमिति । स चोक्तार्थः । स होवाच प्रजापतिरिन्द्रियुपगोपासरम् । यस्मात् स महिषेत्यनुपग्य व्याख्येयम् । 'अनिन्द्रियोऽपि' सेन्द्रियस्य व्याख्यात विग्रहस्य तदभिमान राहित्यादनि

न्द्रियत्वम् । अनिन्द्रियोऽप्ययं मूलनृसिंह-व्यूह, सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोतीति बुद्धीन्द्रियोपलक्षणम् । सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वगः सर्वतस्त्रिष्ठतीति कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । एवमुभयेन्द्रियाभिमान-रहितोऽप्ययं व्यूह उभयेन्द्रियजन्य-कार्यकरण-शक्तिमान् शिरोऽङ्गे उपास्य इति दर्शयति ॥

एवमिदं सवतोमुखपद मूलनृसिंहोपास्य-परत्वेन व्याख्याय अथेदानीं हात्रिशन्नृसिंहोपासनापरत्वे तदेव पदमृचा व्याचष्टे । 'एकः पुरस्तात्' प्राक् ब्राह्मी नृसिंहावतारो बभूव । 'इद्' सर्व यतो बभूव 'भुवनस्य' गोप्यस्य 'गोप्ता' नृसिंह एव विष्णुर्बभूव । 'यमप्येति, लयं गच्छति 'साम्पराये' प्रलयकाले 'भुवन' सर्व स एव महेश्वरो बभूवेति । ब्रह्मक्रमकारणां व्यूहानां त्रयाणां प्रथमत एवोपादानेन तदादिन्यायेनैतरेषामेकोनविंशद्व्यूहानां ग्रहणम् । अस्मिन् मन्त्रे 'नमामि' नमस्करोमि 'त' व्यूहम्, अहं नमामीत्येतत्पदद्वयमत्र वदन् सर्वपद व्याख्यानेऽनुपक्तमिति दर्शयति । स्वमहिम्नेत्युपादानात् तत्र तत्र शक्तिमन्नृसिंह पदमप्येतदनुपक्तम् ॥ 'सर्वतो मुखमिति' सर्वतो नृसिंहाकाराणि मुखानि यस्य स तथोक्त त नृसिंह सर्वतोमुख नमाम्यहमित्यर्थः । यस्मादिदं पदमुभय प्रतिपादने शक्त तदुभय प्रतिपादकत्वेन तस्मादित्युपसहरति, तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति । एतदुक्तं भवति । द्वितीय-पादे शिरोऽङ्गं विशिष्टं प्रतिपादितं सर्वप्रकाशकत्वं सर्वाज्ञान-दाहकत्वोभयेन्द्रियकार्यं करणं शक्तिं गुणं विशिष्टः सामाङ्ग सवित्-मन्त्र व्याख्यात गुणविशिष्टो मूलनृसिंह व्यूह उपास्य, तत इतरो व्यूह इति । एवमाद्यादङ्गादुन्नत-प्रदेशे स्थितत्वाच्छिरसः शिर-

स्वम् । अत एव शिर आदित्यः सर्वोत्कृष्ट-प्रकाशः । तस्मै
उन्नताय उन्नतस्वाय सर्वोत्कृष्ट-प्रकाशाय स्वाहेति प्रपञ्चस्तस्य ।
तस्मात् प्रपञ्चाकारात् तदाकारां बुद्धिं प्रत्याहृत्य नृसिंहाकार-
मेवोपासीतेत्येवं शिरोऽङ्गमन्त्रस्यार्थः । यो वै नृसिंहो देवो
भगवान् यद्य सर्वमिति श्रुतेः । अतएवोक्तं शिरोऽङ्ग-मन्त्रार्थं
व्याचक्षाणैरस्माभिः प्रपञ्चागमशास्त्रे । तुङ्गार्थत्वाच्चिरः स्त्रे स्त्रे
विप्रवाहरणे द्विठः^(१) । शिरोमन्त्रेण चोत्सुङ्ग-विप्रवाहतिरोरिता
इति ॥

अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति । यस्मात् सर्वेषां भूतानां
ना वीर्यातमः श्रेष्ठतमश्च, सिंघो वीर्यातमः श्रेष्ठतमश्च ।
तस्मान्नृसिंह आसीत् परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपमद्वयं
भवति ।

प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण सृगो नभीमः कुचरो गिरिष्ठः ।
यस्योरुपु त्रिपु विक्रमणेऽधितिपन्ति भुवनानि विश्वा ॥
तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ।

१ द्वि, ए द्विठ ।

० वीर्येण इत्यत्र वीर्येति चतुर्थमा पठो भाष्यद्वयत, किन्तु षष्ठ्यु पुत्रवेत्तु
ततोऽप्यभाषाटम्य दर्शनात् नारायणविहित दीपिकाप्रकृतत्वात् समीपभाषाट एव
इत्येतिवेदित ।

एवं द्वितीये पादे साङ्गोपासनामभिधाय तृतीयपादोपासना-
मभिधायं तदाद्यपदं पठञ्च मूलमन्त्रापिचयोक्तोपास्ये व्याख्यातुं
देवप्रश्नः । अथ कस्माद्बुध्यते नृसिंहमिति । स चोक्तार्थः ।
स होवाच प्रजापतिरित्यनुयज्वीत्तरम् । अथ च यस्मान्छब्द-
प्रयोगात् स्वमहिम्नैत्यस्यानुपङ्ग दर्शयति । यस्मात् सर्वेषां भूतानां
मध्ये 'ना' पुरुषाकारः 'वीर्यतमः' तमप् सर्वातिशये सर्वातिशायी
श्रेष्ठतमश्च, सिंहा वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्चेत्युक्तार्थम् । ततश्चोभया-
त्मकरूप-प्रदर्शनेन यद्यद्रूप कामयेऽह तत्तद्वारणे लीलवैव
शक्तोऽहमिति दर्शयति । यस्मादेवं तस्मान्नृसिंहः परमेश्वर
आसौदित्यन्वयः । न च नृसिंहे परमेश्वर आसौदित्यन्वयः
वैयधिकरण्यपत्तेः । सामानाधिकरण्यान्वयोपपत्तौ सत्यां वैयधि-
करण्यानुपपत्तेः । तस्मान्नृसिंहः परमेश्वरस्त्रिनेत्रो नीलकण्ठः
पिणाकोति सिद्धम् । ऋतं सत्यमिति प्राग्ब्याख्यात-मन्त्रवर्णा-
च्चोक्तं 'जगद्वितं' जगतो हित जगद्वितमनिष्टनिरसनेन 'वै' प्रसि-
द्धम् 'एतद्रूप' प्रागुपास्यत्वेन यदुक्तम् 'अक्षरं भवति' दृढक्षर-
मविनाशं चिद्रूप निराकार तदेव साकारम् उपासकानुग्रहाय
भवतीत्यन्वयः ।

एव नृसिंहपदं पठं मूलनृमिह व्यूहे व्याख्याय तदेव पदं द्वात्रिं-
शद्गूहे व्याचष्टे । 'विष्णुर्नृगः' सिंहः 'प्रसूतवते' स्तुति प्राप्नोति ।
स्तुतिमन्त्रैः । 'तद्वीर्याय' तत्तत्सामर्थ्याद* 'नभीमः' न भयद्वरः

* विष्णुर्वीर्येण 'तत्' विद्य 'प्रसूतवते' प्रसूत करोति 'मृग' गिरक्षय इति
नारायणी व्याख्या ।

‘कुचरः’ कुत्रापि(१)—न चरति सर्वदेव-विग्रहेषु लीलया स्वयं
 विचरति सर्वदेव-लीला-विग्रह-धारीत्यर्थः । ‘गिरिष्ठः’ गिरिः
 पर्वतः तत्स्थः ईश्वरात्मक इत्यर्थः । यदा, गिरि वायूपासु स्तुतिषु
 यद्यद्रूपमभिलषन् स्तोता कामयते तत्तद्रूपं स्वस्मिन् स्यापयतीति
 गिरिष्ठः । यस्य ‘त्रिषु विक्रमणेषु’ विग्रहेषु विविधक्रमणं विक्र-
 मण तेषु ब्रह्म-विष्णु महेश्वरात्मकेषु ‘अधि’ इत्युपरिभावे अध्य-
 रूपु बहुषु लीलाविग्रहेषु ‘भवनानि’ सर्वाणि ‘क्षिपन्ति’ निवसन्ति
 स्वभावतः । तानि ज्ञानपूर्वकाणि चेद्विवसन्ति एषु लीला-
 विग्रहेषु वयं तिष्ठाम इति, तर्हि क्षिपतिरैश्वर्यकर्मा, ऐश्वर्यं
 प्राप्नुवन्तीति । एवं नानाविध-विक्रमणावतरणे ‘वीर्याय’ साम-
 थ्याय तद्दर्शनाय विष्णुर्मृगः सिंहः ‘प्रस्तवते’ प्रकर्षेण स्तुतिं
 लभते इत्यर्थः । एवमुभयोपास्ये नृसिंहपदं व्याख्यातं तस्मा-
 दित्युपसहरति, तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ॥ १० ॥

अथ तस्मादुच्यते भीषणमिति । यस्माद्-यस्य रूपं
 दृष्ट्वा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते,
 स्वयं यतः कुतश्चिन्न विभेति ।

भोपास्मादातः पवते, भीपोदेति सूर्याः ।

भोपास्माद्गिश्चेन्द्रियं नृद्युर्धावति पञ्चमः ॥

तस्मादुच्यते भीषणमिति ।

एवमुभयापेक्षया पठं नृसिंहपदमुभयोपास्ये व्याख्याय अथे-
दानो-मुभयापेक्षया सप्तमं द्वितीयञ्च पदं व्याख्यातुं देवप्रश्नः ।
अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति । स चोक्तार्थः । स हीवाच
प्रजापतिरित्यनुपग्योत्तरम् । यस्माच्छब्दीपादानात् स्वमहिम्ने-
त्यनुपङ्गः । 'यस्मात्' स्वमहिम्ना 'यस्य' मूलनृसिंहयूहस्य 'रूपं'
साङ्गं शिखाङ्गयुक्तं मौलिप्रदेशे चान्द्र-तेजोराशि युक्तं सामाङ्ग-यजु-
र्लक्ष्मीमन्त्र-व्याख्यात-भू-भुवः-स्व-मह-लोक-चतुष्टय-सम्भिण्डित-
तेजोराशियुक्तमप्रष्टव्य-तेजोमयं रूपं हृद्वा 'सर्वे देवाः' तदङ्गव्य-
निवासिनो वसु-रुद्रादित्वाः 'सर्वाणि भूतानि' इमानि 'भीत्या'
भयेन 'पलायन्ते' पलायनं कुर्वन्ति । 'स्वयं' देवः यस्मात् कस्मा-
दपि न विभेति, निरतिशयाभय-गुणविशिष्ट उपास्यः ।

एवमुक्तोपास्ये भीषणपदं व्याख्याय तदेव पदं द्वितीये व्यूहे
चट्वा व्याचष्टे । भीषेत्यादि । 'भीषा' भीत्या 'यस्मात्'
मूलव्यूहात् 'वातः' वायुः 'पवते' वाति । वातपदोपादानात्
पञ्च महाभूतव्यूह उपलक्षितः । 'भीषोदेति सूर्य इति' सोम-
सूर्यव्यूहावुपलक्षितौ । 'भीषास्मादग्निश्चेति' आग्नेयो व्यूहः ।
'इन्द्रयेति' सर्वव्यूहः । 'मृत्युर्धावति पञ्चम इति' मृत्युव्यूहः ।
तत्रास्याच्च यद्यपि पञ्चानां व्यूहानामुपादानेन तदादिन्यायेन
सर्वमङ्गलनं तथापि भियो दर्शनात् वाय्वादीनां स्वस्वरूपेण
भयगुणमुद्धेन सर्वेषां ब्रह्मादीनां सङ्ग्रहणात् तदुभय-भावरूप-
नृसिंहव्यूहे प्रवेशनेन वा तद्रूपधारणेन वीभयरूपतेति द्विरूपत्व-
मस्ति सर्वेषाम् । तत्रैकैकस्य देवस्य तत्तद्रूपधारणेनोभयरूपं
प्रदर्शयन् बहूनां देवानां स्वान्तर्भावोभयरूपं प्रदर्शयतीति ।

उभयरूपेण सर्वं द्वात्रिंशद्ब्रह्मं सद्ब्रह्मातीयभृगिति तच्चार्यः ।
एवमुभयोपास्ये भीषणपदं व्याख्यातं तस्मादित्युपसंहरति, तस्मा-
दुच्यते भीषणमिति ।

अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति । यः स्वयं भद्रो भूत्वा
सर्वदा भद्रं ददाति रोचनो रोचमानः शोभनः शोभ-
मानः कल्याणः ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्यशेम देवहितं यदायुः ॥

तस्मादुच्यते भद्रमिति ।

एवमुक्तोपास्ये प्रागुक्तपदं व्याख्याय अथेदानीमुभयापेक्षया
तृतीयमष्टमञ्च पदमुभयोपास्ये व्याख्यातुं देवप्रश्नः । अथ कस्मा-
दुच्यते भद्रमिति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्जोत्तरम् ।
यः स्वमहिषेत्यनुषहः । 'स्वयं भद्रो भूत्वा' भजनीयो माङ्गलिकी
भूत्वा सर्वदा 'भद्रं' माङ्गलिकं ददाति । भद्रदातृ-स्वरूपञ्च
मूलञ्चूहे उपास्यमिति दर्शयति । 'रोचनः' दीप्तियुक्तः 'रोच-
मानः' शिखाङ्गेन रुचिं दीप्तिं कुर्वन्, गानच्-प्रत्ययान्तत्वाम् ।
तदङ्गं द्वितोय तेजोरूपादङ्गादधिकतरत्वेन तेजोरूपम् । अतएव
नाशभरणयुक्तं मौलिगतं तेजस्तदन्तर्गतानां देवानां स्वतेजसाभि-
भवतोत्प्रेषमुपास्यम् । अतएवोक्तमस्माभिः शिखाङ्गमन्त्रं
व्याचक्ष्णैः प्रपञ्चागमगास्ते । शिखा तेजः समुद्दिष्टं यपहित्वद्-

मुच्यते । तत्तेजोऽस्य ततः प्रोक्ता शिखामन्त्रेण मन्त्रित ।
निरतिशय तेजोऽवशाशिक्षित्यर्थः । यस्य ज्ञानमयो शिखा इति
श्रुतेः । 'शोभन' स्वरूपेण 'शोभमान' शिखाङ्गतेजसा,
अतएव 'कल्याण' माहलिको मूलवृत्सिद्धश्चूह ।

एवमुक्तोपास्ये अष्टमपदं व्याख्याय अथेदानीं तेनैव पदेन
हान्निगडूहमृचा व्याचष्टे । भद्रं कर्णेभिरिति । इयमृक् प्रारभ्ये
शान्तिपाठे व्याख्याता । 'तनूमि' एभिस्तनुमन्त्रैरेव स्थिरै
रङ्गैरिति विशेषः, पञ्चमाङ्गान्तर्भावात् स्तुतिमन्त्राणाम् । एवमुक्तो
पास्ये व्याख्यात तस्मादियुपसहरति, तस्मादुच्यते भद्रमिति ।
इति शब्दो व्याख्यातः ।

अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति । यस्मात् स्वभक्तानां
स्मृत एव मृत्युमपमृत्युञ्च मारयति । य आत्मदा
वलदा, यस्य विश्वं उपासते प्रशिष्यं यस्य देवा, यस्य
च्छायामृतं, यो मृत्युमृत्युः, कस्मै (१) देवाय हविषा
विधेम । तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ॥

एष तृतीयपादे तत्तत्पद व्याख्यानेन साङ्गोपासनाभिधाय
तथैव चतुर्थपादोपासनाभिधातु तदाद्यपद मूलमन्त्रापेक्षया
नवमञ्च पदमुक्तोपास्ये व्याख्यातु देवप्रश्नः, अथ कस्मादुच्यते मृत्यु

(१) कर्णे इत्यत्र कमिति द्वितीयात् पाठो भाष्यप्रकृतः । परमुच्यते पुनः
केतुचतुर्थपादस्य दर्शनात् दीपिका सप्ततलाव स एव कूलं निवशितः ।

मृत्युमिति । स हे.वाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । 'यस्मात्' स्वमहिम्नेत्यनुषङ्गः । 'स्रभक्तानां' भजसेवायाम्, स्वसेवकानाम् अनन्यभावेन 'स्मृत एव' उपासित एव 'मृत्युं' साक्षात्कालप्राप्तम् 'अपमृत्युं' अद्यान्तर-निमित्तप्राप्तम्, जातकर्मणि गणितशास्त्र-निष्णोतायुः-परिज्ञापे तदन्तरा मृत्युरपमृत्युः, तद्वानन्यभावे नोपासकानामप्रार्थित एव 'मारयति' विनाशयतीत्येषं रूपं कवच-मङ्गसुपास्यम् । तस्य सामाङ्गमन्त्रेण ऋसिंहगायत्र्या ऋसिंह-रूपेण व्याख्यातत्वात् स्वानुपासकान् स्वस्वरूपान् सम्पाद्य मृत्युमपमृत्युञ्च मारयतीत्यर्थः । यो वै ऋसिंहो देवो भगवान् यद्य जीव इति मन्त्रवर्णात् ।

एवं प्रागुक्तं पदं मूल-ऋसिंह-यूहोपास्य-परत्वेन व्याख्याय त्रयेदानीं तेनैव पदेन द्वाविंशद्गूहमूहा व्याचष्टे ॥ 'यः' द्वाविंश-द्रुमिहयूहः 'आत्मदा' आत्मानं ददातीत्यात्मदा स्वस्वरूपदाता सर्वेषां देवानां स्वस्वरूपमेव धारयतीत्यर्थः । 'बभदा' सामर्थ्य-दाता स्वोपासकानां देवानां स्वस्वरूपधारणे शक्तिं ददातीत्यर्थः । 'यस्य प्रशिपं' मूल-ऋसिंह-यूहस्याङ्गचतुष्टयं प्रशिपं प्रकर्षेण शिथल इति प्रशिपं प्रोर्वरितं द्वाविंशद्गूहं 'विश्वे देवाः' सर्वे देवाः 'उपासते' उपास्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'यस्य छायामृतं' छाया इति ऋहनाम, छायेवामृतं छायामृतं महाचक्रम्, तदन्त-र्भावादस्य व्यूहस्य, 'यः' व्यूहः 'मृत्युमृत्युः' मृत्योरपि मृत्युः,

ॐ यस्य 'विश्वे' मय्ये 'उपासते' यतमन्त्राभिमर्शे उपासनं कुर्वन्तीति, अशिथिलं यदुत्थितादिभ्युते । तेषामान्त्रबलेनास्मैवेतिभावः । 'देवा' इष्टं यद्य यस्य 'शिप' शिषा-मात्रं प्रो. मते, यस्य 'बाया' मद्रिभानम् अमृतं वसते इति नारादशोऽश्या ।

मृत्युर्यस्योपसेचनम् इति श्रुतेः । 'क' प्रजापतिं ब्रह्मणो व्यूहं
 तदादिन्यायेन बद्धममकत्वात् सर्वं सङ्गृह्णाति, देवा देवो
 दानाद्वा यातनाद्वा दीपनादिति यास्तवचनात् । 'हविषा' हविः-
 प्रदानेन हामेन नैवेद्येन वाचनेन वा । अत एव वक्ष्यति महा-
 चक्र-प्रकरणे अनुष्टुभा हाम कुर्यात्, अनुष्टुभार्चनमिति ।
 'विधेम' परिचरेम । यद्वा, विधतिर्दानकर्म्ममिति यास्तवचना-
 द्वाद्वा-व्यूह-प्रभृति-व्यूहाय हविर्दत्त इति विभक्तिव्यत्ययः । कर्मण्ये
 देवशब्दे च तस्मिन् पक्षे विधति. परिचरण-कर्म्ममिति तत्तार्थः ।
 एवं प्रागुक्तोपास्ये मृत्युमृत्युपद व्याख्यातं तस्मादित्युपसंहरति,
 तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ।

अथ कस्मादुच्यते नमामोति । यस्माद्यं सर्वं देवा
 नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं
 वदत्युक्तम्, (१) यस्मिन्निन्द्रे वरुणो मित्रोऽर्यमा देवा
 औकांसि चक्रिरे । तस्मादुच्यते नमामोति ।

एवं प्रागुक्तपदं प्रागुक्तोपास्ये व्याख्याय अथेदानोसुभवापेक्षया
 द्वितीयं दशमञ्च पदं व्याख्यातुं देवप्रश्नः । अथ कस्मादुच्यते
 नमामोति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुपज्जोत्तरम् । यस्मात्
 स्वमहिम्नेत्यनुपज्जः । नमामोत्यस्याख्यातपदत्वादस्मदर्थ-प्रत्ययाध-
 विहाय प्रकृत्यर्थं व्याचष्टे । तथा चास्य प्राक्तनसर्वं पदार्थ-सम्ब-

न्धिनः सर्व्ववानुपङ्गः । यस्मात् शब्दीपादानात् स्वमहिम्नेत्यनुपङ्गः
 प्रकृत्यर्थेन यस्मात् 'यं' प्रागुक्त-विशेषणं मूल-नृसिंह-ज्यूहं 'सर्व्वं
 देवा.' पृथिव्यन्तरिक्ष-द्यु-ब्रह्मलोक-निवासिनो महाचक्रोपासकाय
 'नमन्ति' नमस्कुर्व्वन्तीति सर्व्व-नमस्कार्य्य-गुण-विशिष्ट उपास्य
 इति दर्शयति । तथाच द्विविधोपासकानां देवानामधिकारि-
 विशेषणमाह । 'मुमुक्षवोऽब्रह्मवादिनश्च' इति । अब्रह्मवादिन
 इति, अन्यथा हैषिध्यासम्भवात् । यद्वा, मुमुक्षवः ब्रह्मवादिनो
 मुक्ताय लीलया विग्रहं कृत्वा नमन्तीत्यनुपङ्गः । एतदुक्तं भवति ।
 ब्रह्मलोके स ब्रह्मा स शिव स हरिरित्यादि-मन्त्रवर्णोपात्त-सामाङ्क-
 नृसिंहगायत्र्या व्याख्यात-नृसिंह व्यूहयतुर्थ-कवचाङ्गायत्येनो-
 पास्यः । ततश्च कवचं सर्व्वानेतानुपास्यान् सङ्गृह्णातोत्वङ्ग-
 चतुष्टयान्तर्गतामन्यांश्च । अत एवोक्तमस्माभिः कवचाङ्गमन्त्रार्थं
 व्याचक्षाणैः प्रपञ्चसारे । "कवचग्रह इत्यस्माद्वातोः कवचसम्भवः ।
 हुं तेजस्तेजसा तेन गृह्यते कवचं तत" इति ।

एवं प्रकृत्यर्थसहितं नवपदार्थं प्रतिपाद्य साधारणरूपं नम-
 स्कार्य्यमभिधाय अथेदानीं सामादि मन्त्र साधारणत्वेन पुनः प्रकृ-
 त्वर्थगृचा व्याचष्टे प्र नूनमिति । 'उक्थं' (१) प्रशस्तं 'ब्रह्मणस्पतिः'
 ब्रह्मणः साकारस्य निराकारस्य च उपदेशद्वारा पाता पाल-
 यिता 'नूनं' निश्चितं 'मन्त्र' सामराज स्तुहीत्यादि य आमेदा
 इत्यन्तं हात्रिंशद्गूह-प्रतिपादकं मन्त्रराजं प्रवदति नमति ।
 'यस्मिन् प्रागुक्ते मन्त्रे इन्द्रो वरुणो मित्रोऽथिमा देवाः 'श्रीकांसिं

गृहाणि उपासनाय 'चक्रिरे' कृतवन्त इत्यर्थं । अनेनैतद्दर्शयति ।
यथा देवे उपास्ये गुरौ च भक्तिः तथा मन्त्रे ऽपीति । तदुक्तम् ।
“गुरौ देवे च मन्त्रे च सदृशो भक्तिरिष्यत” इति । अत्र च
मन्त्रस्य नमस्कार्यत्वग्रवणात् । एव नमामीत्येतदाख्यातपद
मुक्तापास्ये व्याख्यातं तस्मादित्युपसहरति तस्मादुच्यते नमा
मीति ॥

अथ कस्मादुच्यते अहमिति । अहमस्मि प्रथमजा ऋत
२३ स्य १२३४ (१) पूर्वं देवेभ्यो ऽमृतस्य ना २३ भा ३३४पू
यि(२), यो माददाति स इ देव मा २३ व १२४पूई त्, (३)
अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि १२३४पूई (४), अहं विश्वं भुवन-
मभ्यभवां (५), स्वर्णज्योतिः, १२३४पू य एव वेदेति महोप-
निपत् ॥ चतुर्थं खण्ड ॥ ४ ॥

इत्यथर्ववेदे नृसिंह पूर्वतापनीये महोपनिष
द्वितीया समाप्ता ॥ २ ॥

एव नमामीति पद नवपदसम्बद्धत्वेन व्याख्याय अथेदानी
महमिति कर्त्तृपद सर्वसाधारण्येन व्याख्यातु देवप्रत्यय । अथ
कस्मादुच्यते अहमिति । नन्वाख्यातोत्तम पुरुष-प्रयोगा दर्श

(१) ग ऋत । १२१२ । १४४२ स्य ॥ घ, ऋतस्य । २२४ ।

(२) ग नाभा । २२ । मद्दद ४५ । घ नामौ । २२४५ ।

(३) ग मा । २२ । व १२२ ४५६ । घ माप । २२४५८ ।

(४) ग भग्नि २२२ । ४५६ । घ, भग्नि २२५५ ।

(५) घ, मभ्यभुवा । २२४५ ।

देवाहमिति प्राप्ते पृथक् प्रयोगः कस्मादिति चोद्याभिप्रायेण देव-
 प्रथः, अथ कस्मादुच्यते अहमिति । स होयाच प्रजापतिरित्वनु-
 पज्योत्तरम् । पञ्चाङ्गोपासनाकर्तुः फलं निर्दिश्यते तादात्म-
 लक्षणम् । न चासुसुचारितदनिष्टमिति वाच्यम्, ऐश्वर्योत्तर-
 मेतत् फलावाप्तिः, य इह स्यातुमपेक्षते तस्य सर्वैश्वर्यं ददाति
 देहान्ते देवः पर ब्रह्मातारकमिति श्रुतेः, फलपदमिदं न तूपा-
 सकपदम्, तच्च पृथक् सामाभिव्यक्तमन्त्रेण व्याचष्टे, तच्च सर्वपदे-
 च्वनुपज्यमान सर्वं पदजात सामाभिव्यक्तमेव व्याख्यातमिति नियम
 दर्शयति । तथाच प्रागुक्ता सर्वोपासना सामपूर्विकैवेति ।
 ततश्च प्रागुक्तायामुपासनायामुपास्योपासकभावेन प्रवृत्त उपासक
 उपासनातः श्रुवान्तःकरणः प्रत्वगात्मतयैवोपास्य साक्षात् कृत्वाह
 अनेन साम्ना अन्येषामुपासनफल दर्शयितुम् । 'अहमस्मि' प्रागुक्त-
 सुपास्यमहं भवामि 'प्रथमजा' पुरश्चरणोपासनायाः प्रथमोत्पन्नः (१) ।
 'ऋतस्य' सद्यस्य मूर्त्तान्मूर्त्तस्य जगतः 'पूर्व' पूर्वः स्यां देवेभ्यः
 'अमृतस्य' क्षीरस्य 'नाभाधि' नाभ्यां 'यो माददाति' स्वीकरोति
 धारयति वा, 'स इ देव' इत्यमेव 'मा' माम् 'आवत्' (२) रक्षितवान्, अवत्
 अवति रक्षति । तथाचान्नस्तावकेन मन्त्रेण सामाभिव्यक्तेन फल-
 निर्देश कुर्वन् क्षीरोदार्षव-सम्बन्धिनोयमुपासनेति दर्शयति । अहम्
 'अन्नम्' क्षीरम् उपास्याधारमहमेव भवामि, अन्नमदत्ता योऽस्ति
 तम् 'अन्नमदन्तं' देव ब्राह्मणेभ्योऽन्नस्यादातारम् 'अग्नि' अह भक्ष-
 यामि । यदा, 'अन्नमदन्तम्' अन्नादनकर्तारं जीवभावं पञ्चाङ्गोपा-

सनात् 'अग्नि' भक्षामि ससाररूप विनाशयामोत्यर्थ । यत् एवम
 अत ऽह 'विश्व' सर्वं भुवनम् 'अभ्यनवा' अभिभवामि 'सुवर्णज्योति'
 सूर्यज्योतिरिव । यद्वा, सुवर्णाकारस्योपास्यस्य 'ज्योति' प्रकाश
 अहमेव भवामीति फलनिर्देश । इदञ्च फलमनुपद्नात् प्रति
 पद् प्रतिपादचानुसन्धेयम् असक्तत् साकाराखण्ड वाक्यार्थोपदेशे
 हि दार्ढ्यं स्यात् तत्तुमसीति नवकृत्य उपदेशवत् । एव साकार
 निष्ठस्य यद्यन्त करणं शुद्धं ततोऽपीदमेव फल व्याख्यातम् ।
 अतएव नोत्तरोपसंहारं प्राक्तनवत्, तस्मादिदमुच्यते इति ।
 उपासनाभ्यासादद्वैतापत्तेः । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत्
 केन वा पश्येदिति श्रुतेः । एतत् सर्वं सामाङ्ग प्रणयेन हृदयमन्त्र
 व्याख्यानावसरे स्पष्टीक्रियते । 'य' उपासक 'एव' प्रागुक्त-
 सुपास्यमह अहं पासनयाधिकारि तरतमभावाद्वा उपास्योपासक
 भावेन 'वेद' उपास्ते । 'इति' शब्द प्रागुक्त सकलोपासना समाप्ति
 दर्शयति । उपनिषदिति उपनिषच्छब्दो व्याख्यात ।

इदञ्च सागज्योत नेवेद्ये विनियुक्तम् । तच्चानुष्टुभ द्रष्टव्यम्,
 न तु पट्स्वर साङ्ग वा । यत् प्रथमोपनिषदि यच्छब्दस्य तृतीय
 व्याख्यानावसरे तथैव व्याख्यातत्वात् । आनुष्टुभचानुष्टुप्-स्वराभ्या
 गेयम् । तो च प्रथमोत्तमो । तथाचानुष्टुभा भूतीत्पत्ति व्याख्याना
 वसरे मात्तिलेनोद्गावितायानृचि तस्यैषा भवतीति । अत्र
 अनुष्टुप् प्रथमा भवति अनुष्टुबुत्तमा भवतीति प्रथमोत्तमयो
 स्वरयोरनुष्टुप् शब्देन व्याख्यातत्वात्, यद्वा अनुष्टुबिति गीति-
 मात्रेऽपि वाक्शब्दस्य प्रयुक्तत्वात् सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति ।
 या दुन्दुभी या वेण्वे या वीनायामिति श्रुते । 'वाचैव प्रयन्ति'

गौत्वैव प्रयन्ति प्रथमस्वरेण गायन्ति 'वाचैवोच्यन्ति' गौत्वैषोत्तम-
स्वरेण गायन्त्यक्षराणीयर्थः । परमा वा एषा च्छन्दसां यदनुष्टु-
बिति अनुष्टुप्छन्द इति । ततथाग्निन् प्रकरणे अनुष्टुपश्छन्देन
त्रयोऽर्था उच्यन्ते, क्वचित् प्रथमोत्तमौ स्वरी, क्वचिद्गौतिः,
क्वचिच्छन्द इति, यथा योग्यतया ग्राह्या इत्यनुष्टुप्-सामोद्धार
इत्यतिरहस्यमिति ॥ इति श्रीगोविन्द भगवत्-पूज्यपाद-शिष्य
परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवत आदिश्रुतावाय-
वर्षोवे तापनीयोपनिषदाथे द्वितीयोपनिषत् ॥ ४ ॥

श्रीं देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, आनुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य
शक्तिं वीजञ्च नो ब्रूहि भगव इति । स होवाच प्रजापतिः,
माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति, सर्वमिदं रक्षति, सर्व-
मिदं संहरति; तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्यात्, य एतां मायां
शक्तिं वेद स पाप्मानं तरति, स मृत्युं तरति, (१) सोऽमृतत्वञ्च
गच्छति, महतीं श्रियमश्नुते, मोमांसन्ते ब्रह्मवादिनः, (२)
ह्रस्वा वा दीर्घा वा श्रुता वेति । यदि ह्रस्वा भवति सर्वं पाप्मानं
दहत्यमृतत्वञ्च गच्छति । यदि दीर्घा भवति महतीं श्रिय
माप्नुयादमृतत्वञ्च गच्छति । यदि श्रुता भवति ज्ञानवान्
भवत्यमृतत्वञ्च गच्छति; तदेतदपिणोक्तं निदर्शनम् ॥

(१) ग, स ५ शर तरति ।

(२) ग, महत्वदिनो वदन्ते ।

एवं द्वितीयोपनिषदि साङ्गां सफलामुपासनामभिधाय अथे-
दानीं तस्याः शक्तिवोजनिर्णयपूर्वकत्वात्तन्निर्णयार्थं तृतीयोप-
निषदारभ्यते प्रगोत्तराख्याधिकया । नन्वेवं तर्हि इयं पूर्वमेवा-
रब्धव्या एतत्पूर्वकत्वात् प्रागुक्ताया उपासनायाः । सत्यम् ।
शक्तिवोजद्वयस्य सम्पुटीकरणेन विवक्षितत्वात् । अर्थात् प्राक् प्राप्त-
स्यार्थस्य पश्चात् सङ्कीर्त्तने सम्पुटीकरणं स्यात् । अन्यथा अर्थादु-
सारिण सङ्कीर्त्तने पूर्वमेव द्वयं स्यान्नोपरिष्ठादिति सम्पुटीकरणा-
सम्भवादिति । पाठत उपासनाया ऊर्द्धं सम्भवः शक्तिवोजस्यार्था-
ख्यानेन प्रमाणेन प्राक् सम्भवः, नत्ववृत्त शक्तिकस्योपास्यस्याका-
रावृत्तिः । तथाहि । कथमस्यायमाजार इति पर्यनुयुक्ते स्वसा-
मर्थ्यादिति वाच्यम् । ततश्च सामर्थ्यापधारणं पूर्वकमेवास्याकारावधा-
रणमित्यर्थात् प्राक् सम्भवः पाठतच्चानन्तरमिति कथन्तु सम्पुटी-
करणं स्यादिति प्रजापतेर्हृदयम् । किञ्चोपासनानन्तरं पठिता
पीयसुपनिषत् शक्तिवोज-निर्णयात्मिका तत्र तत्र पद-पाद-साङ्गो-
पासनावतारणे यस्मात् स्वमहिम्ना यं स्वमहिम्नेति वीप्साशब्देन
महिम्नशब्देन चापकृष्टा सती पूर्वं सम्भवः लभते महीपनिषदप-
कर्षणवत् । अतश्चात्रैवारम्भणीयेति सिद्धम् । देवा इ वा इत्यादि
स होवाच प्रजापतिरित्यन्तं स्पष्टार्थम् । मायावि पुरुषाधीना
मायैत्युच्यते । लोके हि मायाप्रसारक मायाव्यधीना इष्टा, 'सै'
प्रसिद्धम् 'एषा नारसिंहो' नृसिंहाधीना, यस्मादियं नृसिंहाकार
ब्रह्माधीना सती सर्वमिदं सृजतीत्यादि महत्तत्त्वन्तं स्पष्टार्थम् ।
जगज्जन्म-स्थिति-लय कारणवन्मैतदधीन, शुद्धस्य ब्रह्मणो ऽकारण-
त्वात् । यस्मादेव 'तस्मात्मायामेता शक्ति विद्यात्' नृसिंहाधीना-

मुपासीत । य एतां मायां शक्तिं 'वेद' उपास्ते । तदुपासना-फल-
माह । स पापानमित्यादि अश्रुत इत्यन्तं स्पष्टार्थम् । 'मोमांसन्ते'
विचारयन्ति ब्रह्मवादिनः । ऋस्वा वा दीर्घा वा प्रुता वेति, सामा-
न्तर्भावात् प्रुतैवेति प्राप्ते ऋस्व-दीर्घयोः फलविशेष-सम्बन्धार्थमियं
मोमांसा, तामाह । यदि ऋस्वेत्यादि गच्छतीत्यन्तं स्पष्टार्थम् ।
ऋस्व-दीर्घ-प्रुत-सम्बन्धः सम्बन्धनस्य स्वरस्य उत सकाराख्यं व्यञ्जनं
विहाय स्वरस्य सम्बन्ध इति सन्देहः, तस्मिन् सन्देहे निर्णयाय
'एतत्' वक्ष्यमाणं 'निदर्शनम्' उदाहरणमपिणोक्तम् ।

स ईं पाहि य ऋजीपीतरुत्रः श्रियं लक्ष्मीमौपलाम्बिकां गाम् ।
पष्टीच्च यामिन्द्रसेनेत्युत आङ्गस्तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सहूपाम् ।
तामिच्छायुषे शरणं प्रपद्ये ।

स ईमिति । सकारव्यञ्जनात् पृथक्करणं सविन्दुकस्वरस्य ।
अतः सविन्दुके स्वरे ऋस्वादिसम्बन्धो मायाबुद्धोपासनञ्च । सईमिति
समासः । सकारश्च ई च सई, तस्याः सम्बोधनम्, ईमिति निपा-
तत्वाददीपः । हे ई हे सविन्दुकस्वर त्वदालम्बनेन एता वक्ष्य-
माणाः शक्तीः उपासिताः 'पाहि' रक्ष । यदा, स इति व्यस्तम् ।
यत्तदीर्घत्वःसम्बन्धः । 'य ऋजीपी' ऋजुभावेच्छुः, 'तरुत्रः' तरण-
शीलः सृ 'ईं' शक्तिं सविन्दुकं स्वरं श्रियादिबुद्धोपासितं 'पाः'
पालितवान् । 'पा पालने । पालकाधीनत्वात् पालनीयशक्तेः ।
'हि' इति निश्चितम् । सविन्दुकस्वरालम्बनत्वेनोपास्यास्तत्तद्गूह-
सम्बन्धिनोः शक्तीराह, 'श्रियं' विष्णुशक्तिं पाः पालितवान् ।
यदा, पाहि, एवमुत्तरत्रापि द्विधा सम्बन्धः । 'लक्ष्मीं' वृत्सिंह-

शक्तिम्, 'औपलाम्बिकां' गौरीं महेश्वरशक्तिम्, 'गां' सरस्वतीं
ब्रह्मशक्तिम्, 'पठ्ठीं' स्कन्दशक्तिम्, 'यामिन्द्रसेनेत्याहुस्ताम्' इन्द्र-
शक्तिम् इन्द्राणीं 'विद्याम्' ईश्वरशक्तिं 'ब्रह्मयोनि' ब्रह्मावाप्तौ
कारणभूतां 'सरूपां' साकारां, 'तां' तां शक्तिम् 'इह' सविन्दुके खरे
'आयुषे' उपासनानुकूलायुरभिवर्द्धनाय शरणं प्रविशामि ॥ १ ॥

सवपां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणम्, सर्वाणि च
वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्ते, आकाशादेव जातानि
जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति; तस्मादाकाशं वीजं
विद्यात्; तदेतदपिणोक्तं निदर्शनम् । हंसः शुचिपदसु-
रन्तरिक्षसञ्चोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् । नृपदरसद्वत-
सद्व्योमसदजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत्; य
एवं वेदेति मद्दोपनिपत् ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यथर्ववेदे नृसिंहपूर्वतापनीये मद्दोप-

निपत्तृतीया समाप्ता ॥ ३ ॥

एव शक्त्यक्षरनिर्णयं तदाश्रितां सप्तविध-शक्त्युपासनां दीर्घा-
दिमात्रोपासनां सफलामभिधाय अथेदानीं 'बीजाक्षरनिर्णयं
तदाश्रितां सफलाद्योपासनामभिधातुं तन्निरणयमाह । सर्वेषां
वा, इत्यादि 'अभिसंविशन्तीत्यन्तं' स्पष्टार्थम् । आकाशशब्दो
हकारं वक्ति सर्वागमशास्त्र-प्रसिद्धे रागमरूपोपनिपत्प्रसिद्धे च ।

यस्मादेवं तस्मात् 'आकाशम्' आकाश-शब्दवाच्यं हकारं वीजं
 वियात् । 'वीजं' निदानं मूलकारणं तद्बुद्धीपासीत तद्वाचकं
 वा निपातरूपेण । स चायं वाच्य-वाचका-सम्बन्धी लोकेऽप्रसिद्ध
 इति सम्प्रदाय-शास्त्रैकगम्यः । एवं शक्त्यक्षरमपि शक्तिवाचक-
 त्वाच्छक्तिः तद्बुद्धीपास्यत्वाद् । शक्ति-वीजयोस्तद्बुद्धीपास्यत्वं
 तद्वाचकत्वादेवेति रहस्यम् । यथा प्रणवाक्षरं ब्रह्मवाचकत्वा-
 द्ब्रह्मबुद्धीपास्यमभूत्तच्छक्तिवीजम्, तच्च सम्भवं व्यञ्जनमात्रं
 वेति सन्देहे तद्व्याहृत्यर्थमाह । तदेतद्व्यपिणोक्तं निदर्शनम् ।
 तत्रोक्तार्थम् । 'सः' परमात्मा 'हं' मूलकारणं सत् ब्रह्मत् ।
 यदा, सकारेण सम्पदम् अजपागायत्रोरूपेण वर्त्तमानं नासिका-
 पुटार्था निःसृतं ब्राह्मण-स्त्री-शूद्राद्यधिकारितया वर्त्तमानं
 सङ्ख्यादेव फलदं परमात्मवाचकं हंस इति । 'हंसः' परमात्मा
 वक्ष्यमाणं सर्वमभूदिति वाक्यशेषः । 'शुची' बुद्धी सीदतीति
 शुचिपत्, हंस एव 'बभूवः' देवः । सएव अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरि-
 क्षान्त्रितो देवः, सएव होता, 'वेदिपत्' वेद्यां सीदतीति वेदिपत् ।
 स एवातिथिः 'दुरोणसत्' दुरोण इति गृहनाम । दुरवा
 भवन्ति दुस्तर्यास्तच्छिन् सीदतीति दुरोणसत् । सएव 'वरि'
 जीवे सीदतीति वरपत्, य आत्मनि तिष्ठन्नित्युतेः । 'वरसत्'
 वरे वरिष्ठे स्यन्ति सीदतीति वरसत् सएव, ऋतेन मत्थेन सीद-
 तीति ऋतमत् सएव, 'व्योम्नि' हृदयाकाशे उपलभ्यतया सीदतीति
 व्योमसत्, 'अज्ञा.' अप्सुर्ह्येष चोरोदार्षवे उपास्यतया जात इत्यजाः,
 'गोषु' वाचु उपास्यतया प्रतिपाद्यत्वेन जात इति गोजाः, 'ऋत'
 स प्रमिते मन्त्रपर्णादुपास्यतया जात इति ऋतजाः, 'शूद्रो' मेषे

जात इति अद्रिजा । छन्दमि जनिरय सुवन्तप्रयोगे सकारान्तो
दृष्ट इति भोपपदो विसर्गान्तो दीर्घय सुतेजा इतिवत् । एवं परमा-
त्मैव 'हृहत्' महानिति 'ऋत' सत्यं ज्ञेयमिति शेषः । 'यः' उपा-
सक 'एव' परमात्मतत्त्वं बीजाक्षरवाच्य तद्ब्रह्मावोपास्यं 'वेद्'
जानाति । इति शब्दः शक्तिबीज निर्णय समाप्ति द्योतयति ।
यद्वा, 'इति' एव, निपातानामनेकार्थत्वात्, इत्येव महोप-
निषदिति महोपनिषदि पठिताना मन्वाणामैवं शब्दादेतदेव
शक्तिबीजं स वध्नाति । ततश्च मूलमन्त्र पदपदे अक्षरे नृकारं
सकारश्च विहाय यच्छिष्टमक्षरद्वयं यथापठितं शक्तिबीजं द्रष्टव्यं
सामर्थ्यात् परमात्मवाचकम् । आद्यर्षणश्चिं द्वितीयहमश्चिं
प्रथमं यत् पठितं तदिति । एव स्तुतिमन्त्रेषु सर्वेषु चतुर्थपदे
नृकारं सकारं विहाय यच्छिष्टमक्षरद्वयं यथापठितं तच्छक्ति
बीजमिति तत्त्वं रहस्यश्चेति शक्तिबीजाक्षरनिर्णय ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्यस्य गोविन्दभगवत्-
पूज्यपादगिथस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतावायवर्षणं पूर्वतापनीयोप-
निषद्भाष्ये तृतीयोपनिषत् समाप्ता ॥ ३ ॥

ओं देवा इ वै प्रजापतिमब्रुवन् आनुष्टुभस्य मन्त्र
राजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान् नो ब्रूहि भगव इति ।
स होवाच प्रजापतिः, प्रणवं सावित्रो यर्जुलक्ष्मीं नृसिंह-
गायत्रीमित्यङ्गानि जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च
गच्छति । श्रीमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् ।

भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव, यच्चान्यत्तिकाला-
नीतं तदप्योङ्कार एव ।

एवं तावच्छक्ति-बीज-सम्पुटितां साङ्गं वृत्तिं ह वृत्ति-
सनामभिधाय अथेदानीं तदङ्ग-हृदयादि-मन्त्रव्याख्यानाय यथा-
सङ्ख्यं सामाङ्ग-मन्त्रोपनिषत् प्रश्नोत्तररूपाध्यायिकया चतुर्थी
आरभ्यते । ननु यदि मूलमन्त्राङ्गमन्त्र-व्याख्यानाद्योपनिषदियं
प्रस्तुता तर्हि तदङ्ग-न्यासावसरे अस्याः प्रस्तावः स्यात्, नत्विदानीं
प्रस्तावो युक्तः । किञ्च मूलमन्त्रपद-व्याख्यानावसरे तदुपा-
सनायाः कृत्वा एवोक्तत्वादन्ते तत्फलस्य चोक्तत्वात् किमवशिष्टं
यदर्थमिवमुपनिषदारभ्यते । अत्रोच्यते । शैलम् । तदङ्ग-
न्यासावसरे पञ्चमाङ्गन्यासे प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो भवतीति
वचनात् मूलमन्त्राक्षराणां यथापठितानां व्यत्यासे कृते मूल-
मन्त्र-तत्पदापरिज्ञाने प्राप्ते तत्परिज्ञानस्यैवान्तरङ्गत्वात् तदर्थं
पदोद्धारः प्रस्तुतः । तदनन्तरं तदर्थज्ञाने प्रस्तुते गतिबीज-
निर्णयः प्रस्तुतः । इत्थेवं पञ्चमाङ्गन्यास-पदोद्धार-तदर्थ-गतिबीज-
निर्णयानामन्योऽन्य-वङ्गक्रमकत्वाच्च तदन्तराले प्रवेगोऽस्या न
युक्त इतोयमुपनिषत् गतिबीज-निर्णयानन्तरं पठिता । यथा
गुरुमते अधिकारलक्षणं मध्य एव पठितं, तथेयमुपनिषदुपरिष्ठा-
न्महाचक्राशसना-कृत्-कथनयोर्वङ्गक्रमकत्वात् तदन्तराले प्रवेश-
मलभमाना मध्यस्यैव गमति । किञ्च सामाङ्गप्रणयेन गतिबीजा-
क्षर-मित्यितेन हृदयाङ्गमन्त्रो व्याख्येय इति न तदङ्गन्यासाव-
सरे अस्याः प्रवेगो युक्तः । तदानीं गतिबीजाक्षरस्याप्रस्तुत-
त्वेनागच्छत्वान्मिथ्यणम् । तत्राच्छक्ति-बीज-निर्णय-ज्ञानान्तरमस्य ।

आरम्भो युक्तः । यदुक्तं छत्सुविदग्भिधानात् किमवगिट-
 मिति, तद, अथच ये यानागतायेक्षण न्यायेन व्याख्यातभिरेव
 तत्रोपसंघृतं, नतु तत्रत्यगद्दोषात्तमिति । यदुक्तम्, पक्षे फलस्य
 चोक्तत्वात् किं गिटमिति, तद्युक्तमेव प्राक्तनन्यायेन छत्सुत्वात्
 पिद्यायाः । तस्मात् स्रुत शक्तिबोज-निर्णयानन्तरमप्या आरम्भः
 गोभक्त इति । देवा ऋषा इत्यादि नारसिंहस्येत्यन्तं स्पष्टार्थम् ।
 अद्भ्यन्त्यासो गृहि भगव इति । यद्दे अकारादेगान्तो भग-
 वच्छब्द इति सम्योधान्तो भगव इति । 'अद्भ्यु' छदगायद्भ्यु
 व्याज्येषु तदगान्यानमन्त्याः अद्भ्यन्त्या । वदा, अद्भानि च
 मन्त्या अद्भ्यन्त्या इत्युभयथापि ममानो युक्तः । किन्तुभयथा-
 थ्येषां मूलमन्त्याद्भ्यन्त्यमन्त्यः मन्त्यात गानान्तं सामर्थ्यात्
 प्रतीतो नूनं न निवारयितुं शक्यते । स होमात् प्रजापति-
 रित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् । येनैव क्रमेणान्तानामुद्देशः
 छत्सुनैव क्रमेण तदगान्यामाह । सोमित्येतदक्षरमिति । कथं
 पुनरोद्धारनिर्णयः साकारात्तत्र प्रतिपत्त्यायत्वं प्रतिपद्यते इति ।
 उच्यते । सोमिचेतदानन्वयमेतद्दे मन्त्यकामः, सोमिनाम्नानं
 प्रयुञ्जोत, सोमिति मन्त्र, साद्धार एवेदं सर्वमिन्द्रादिद्रुतिभ्यो
 रभ्यादित्येव सर्वोदि-विकल्पस्याद्यात्मा परमार्थः मन् प्राणादि
 विकल्पान्पद्दे यथा, तथा सर्वो वाक्स्वप्नः प्राणाद्याञ्च त्रिषु चोद्धार
 एव । स चाद्भ्युद्भं ससाकम्परस्वमेव तदभिधायत्तान् । सोद्धार
 विहार शब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिशब्दविकल्पः अभिधान न्यतिरे-
 केन नास्ति । साकारात् सर्वो विकारो नाभिधेयः (१) तस्मिन् सान्नातन्त्या-

नामभिर्दानभिः सर्वं सितं सर्वं होदं नामनीत्यादि श्रुतिभ्यः ।
 अतश्चाह । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थजातमभि-
 धानाभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यतिरेकादभिधानभेदस्योद्गारा-
 व्यतिरेकादोद्गार एवेदं सर्वं परञ्च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वक-
 मवगम्यते इत्योद्गार एव । 'तस्य' एतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्य
 ओमित्येतस्य 'उपव्याख्यानं' ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वात् ब्रह्मसमीपतया
 विष्यष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रस्तुतं जानीयादितिशेषः, नत्वनु-
 पङ्गः । व्यवयान्नानुपज्यते इति न्यायात् । भूतं भवद्भविष्यदिति ।
 कालत्रय परिच्छेद्यं यत् तदोद्गार एवोक्तन्यायतः । 'यच्चान्यच्चि-
 कालातीतं' कार्याधिगम्यं कालत्रयापरिच्छेदमव्याहृतादि तद-
 ष्योद्गार एव ।

सर्वं ह्येतद्ब्रह्म त्रयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्ट्या-
 ज्जागरितस्थानो वह्निःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-मुखः
 स्थूलभृग्वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग
 एकोनविंशति-मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ।
 यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं
 पश्यति, तत्सुप्तं, सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञान-घन
 एवानन्दमयो ज्ञानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ।
 एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
 प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ।

अभिधानाभिधेययोरेकत्वेनाभिधान-प्राधान्येन निर्द्देशः कृतः ।
 ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादि । अभिधानप्राधान्येन निर्द्दि-
 टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्द्देशोऽभिधानप्रभिधेययोरेकत्व-
 प्रतिपत्त्यर्थम्, इतरथा ह्यभिधान-तन्त्राभिधेय-प्रतिपत्तिरित्यभि-
 धेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तिश्च
 प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन प्रविलापयंस्तद्विल-
 चणं ब्रह्मा प्रतिपद्यते इति । तथाच वक्ष्यति । पादा
 मात्रा मात्राश्च पदा इति । तदाह । 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्म' सर्वं
 यदुक्तमोङ्कारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म । तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं
 प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्द्दिशति, अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति
 चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मानं प्रत्यगात्मतयाभिन्नेन
 निर्द्दिशति, अयमात्मेति । 'सोऽयमात्मा' ओङ्काराभिधेयः परापर-
 त्वेन व्यवस्थितः 'चतुष्पात्' कार्पाण्डवत् न गौरिव चतुष्पात्,
 त्रयाणां शिखादीनां पूर्वपूर्व-विलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति
 करणसाधनः पादशब्दः । तुरीयस्य तु पद्यत इति कर्मसाधनः
 पादशब्दः । कर्षं चतुष्पात्तुमित्यत्राह । जागरित स्याममस्येति
 जागरितस्थानः 'बहिःप्रज्ञः' स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा
 यस्य स बहिःप्रज्ञः, वहिर्विषये बस्य प्रज्ञा ऽविद्याकृताऽवभासते
 इत्यर्थः । तथा 'सप्ताङ्गः' सप्त शक्तयो ऽङ्गे हृद्वाक्ष्ये धर्म्य स
 तथोक्तः । विष्णुशक्तोनां विष्णुवचःस्यलाययत्वप्रसिद्धेः, "विश्वो-
 र्षचःस्यलायया" इति स्मृतेः, "विश्वोर्षचःस्थने स्थिताम्"
 इति, प्रविकागिपद्भजां वचस्येन धियनुद्बहन्" इति च ।
 तथा 'एकोनविंशतिमुखः' मूनमन्वापेक्षया एकोनविंशतिरुभयम्

प्रचरं योजं मुखं यस्य भ्रूनवृत्सिंहव्यूहस्य स तयोक्तः । मभि-
 रुर्द्धन्नुर्द्धतः प्राक् यतो हृदयाख्यमङ्गम्, अत उपास्योपासकयो-
 रैक्ये भेदे वा हृदयाङ्गन्यास-व्याख्यानमविरहम् । नन्वेतत्
 समाङ्गानि सूर्ध्वं सतेजा इत्येवमादीनि यस्य स तयोक्तः,
 तथा एकीनविंगति मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाणि वायवः
 प्राणादयः पञ्च मनोबुद्धिरहङ्कारचित्तमिति मुखानीव तान्युप-
 लब्धिद्वारत्वादित्येवं यथासदस्यं बिराड्-हिरण्यगर्भ-परत्वेन वाक्य-
 द्वयं माण्डूक्योपनिषत्-प्रणवविद्यायां व्याख्यातं, तथात्रापि कस्मात्
 व्याख्यायते । उच्यते । अत्रापरविद्या-प्रकरणायितत्वात् प्रणव-
 विद्यायास्तथाङ्गत्वेन विनियोगात् प्रणवमङ्गं जानीयादिति ।
 तथा शक्तिबीज-निर्णयानन्तरमस्याङ्गस्य पाठात् माण्डूक्ये प्रणव-
 विद्यायाः अनारभ्याधीतत्वात् प्राधान्यम् अङ्गत्वेन विनियोगाभा-
 याच्च तथा तत्र शक्तिबीजयोरप्रस्तुतत्वाच्च विद्याभेदाच्च तथा
 व्याख्यानभेदेनार्थभेदात् पृथगर्थप्रतीतिर्न्यायसी । ननु उभय-
 त्वापि अन्यूनानतिरिक्त पाठप्रत्यभिज्ञानेन विद्यैक्यादङ्गविद्याया
 उत्कर्षः, प्रधानविद्यायामङ्गविद्यायाः प्रवेशः । अत्रोच्यते ।
 अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्न । विशेषादिति न्यायेन विद्याभेदस्यैव
 युक्तत्वादाभ्यु दधिक कास्येष्टियाक्यवच्च । ननु भेदेऽपि प्रधान-
 विद्याया एवाङ्गत्वेन विनियोगोऽस्तु प्रत्यभिज्ञानाच्च विद्यैक्यमिति ।
 तत्र । प्रकरणांस्तरे प्रयोजनान्वत्वमिति न्यायेन नैयमिकान्ति-
 होत्र कौण्डपायिनामयनाग्निहोत्रवद्भेदस्यैव युक्तत्वात् । किञ्च
 उभयत्रापि बहुतरपाठसास्येऽपि क्वचित् पाठभेदोऽपि दृश्यते ।
 तुरीयमात्र-निरूपणावसरे, एषोऽन्तर्याम्येष इंगान एष प्रभुरिति,

माण्डूक्ये पाठः । तापनोये तु, एषोऽन्तर्याम्येष योनिरिति, ईशान-
 प्रमुपदद्वयं विहाय पाठः ; तस्माद्द्विद्वता, यद्यत्र योग्यं प्रस्तु-
 तञ्च तत्तथा व्याख्येयम् । तथा 'स्यूलमुक्' स्थूलां पृथिवीं हृद-
 याद्भ्रान्तर्गतां भुङ्क्ते सेवते इति स्थूलमुक् । विश्वेषां नराणां
 तन्मिन्नेवानेकधा नयनात् 'वैश्वानरः' विश्वनर एव वैश्वानरः ।
 ननु यथा माण्डूक्ये वैश्वानरशब्द-सामर्थ्यात् सप्ताङ्गैकोनविंशति-
 मुख-पदद्वयं यथासङ्गं विराड्-हिरण्यगर्भ-परत्वेन व्याख्यातम्,
 तथात्रापि वैश्वानरशब्द-सामर्थ्यात् तदुभय-परत्वेन व्याख्या-
 यतां किमिति शक्तिबीज-परत्वेन, प्रकरणसन्निधिर्वाक्यसन्निधि-
 र्वलीयस्वात् । सत्यम् । यद्यत्र वैश्वानरशब्दो वैश्वानर-विद्यापर-
 त्वेनैव वर्त्तत तर्हि एवं स्यात् नत्वेतदस्ति, योगिक्या वृत्त्यान्यपरत्वेन
 व्याख्यातत्वात् । किञ्च, तत्र तत्र विधेयार्थभेदेन वाक्यभेदेन
 वाक्यसन्निधिर्निश्चितः ; अत उभयात्रापि प्रकरणसन्निधि-
 रविशिष्टत्वात् प्राग्ब्याख्यैव ज्ञायसी । 'प्रथमःपादः' तत्राकारो-
 फार-सकाराश्रितत्वेन तद्वाचकत्वेन वा एवंविध-विशिष्ट-बुद्धात्-
 पत्तिरिति प्रथमः पादः, एतत्पूर्वकत्वादुत्तर-पादाधिगमस्येति-
 प्राधम्यम् ।

नन्वयनात्मा द्रष्टेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्तु प्रकृते कथं
 शक्तिबीजयोरङ्गमुखत्व-कीर्त्तनमिति । नैष दोषः । उपास्थो-
 पासकयोरभेदस्यात्र विवक्षितत्वात् । एषश्च सति तृसिंहब्रह्मा-
 दैतमिद्धिः । सर्वभूतस्ययात्मैको दृष्टः स्यात्, सर्वभूतानि चात्मनि,
 यन्तु सर्वाणि भूतानीत्यादि-श्रुत्यर्थैवमुपसं हतः स्यात् ।
 अन्यथा परिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा साद्ग्रादिभिरिव दृष्टः स्यात् ।

दृश्यते च सर्वोपनिषदां सर्वात्मैकत्व-प्रतिपादकत्वम्। अतो युक्तमेवा-
 स्तोपासकस्यात्मन उपास्येनात्मनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताहृत्ववचनं
 सुखवचनञ्च। सप्तः स्थानमस्य तैजसस्य स 'स्वप्नस्थानः'।
 जाग्रत् प्रज्ञानैक-साधना यद्विषयिष्ये इवभासमाना मनःस्यन्दन-
 मात्मा सती तथाभूतं संस्कारं मनस्साधत्ते, तन्मनस्तथा
 संस्कारं चित्रित इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षमविद्या-कर्तृभ्यां
 प्रेक्ष्यमाणं जाग्रद्दवभासते। तथाचीकृत्म्। अस्य लोकस्य
 यन्वियतो मात्मानुपादायेत्यादि, परे देवे मनस्येकीभवंतीति
 प्रस्तुत्याद्वैव देवः स्वप्ने नहिमानमनुभवतीत्यायवर्णे। इन्द्रिया-
 पेक्षयान्त-स्वप्नात्मनसस्तथासनारूपान्तर्क्या स्वप्ने प्रज्ञायेतेति
 'अन्तः प्रज्ञाः', 'तैजसि' विषयशून्यायां प्रज्ञायां केवल-प्रकाश-
 रूपायां विषयित्वेन भवतीति 'तैजसः' विश्वस्य सविषयत्वेन
 प्रज्ञायाः शून्याया भोव्यत्वम्, इह पुनः केवला वासनामात्रा
 अस्फुटप्रज्ञा भोव्येति प्रविविक्तो भोव इत्युक्तारमित्रयं शक्ति-
 वीक्षणोः समानमन्वत्। द्वितीयः पादस्त्वैजसः। द्विष्यपि
 स्थानेषु तत्ताप्रतिबोध-लक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं
 विभजते। यत्र सुप्तो न कञ्चनेत्यादि। नहि सुषुप्ते पूर्वयो
 रिवान्वाद्यायदृष्ट-लक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कचन विद्यते।
 तदेतत् सुषुप्तं स्थानमस्येति 'सुषुप्तस्थानः' स्थानद्वय-प्रविभक्तं मन-
 स्यन्दित द्वैतजातं तद्यथा रूपापरिज्ञानेनाविवेकापन्नं नेगतमी-
 यस्तमिवाहः अस्फुटप्रपञ्चमेकीभूतमुच्यते। अत एव स्वप्न-
 जाग्रद्वयस्यन्दनानि प्रज्ञानानि धनीभूतानि चैयमवस्थाऽविवेक
 रूपत्वात् प्रज्ञानधन उच्यते। यथा रात्रौ नैशेन तमसाऽपि

भज्यमान सर्वं घनमिव, तद्वत् प्रज्ञानघन । एवमब्धाज्जात्य
 स्तर नास्तीत्यर्थ । मनसो विषय वियव्याकार सन्दनायास
 दुःखाभावादानन्दप्रायोऽनानन्द एवानात्यन्तिकत्वात् । यथा
 लोके निरायासस्थितौ मुख्यानन्दभुक् उच्यते । एषोऽस्य
 परमानन्द इति श्रुते । स्वप्नादिप्रतिबोधे चेत प्रतिद्वारी
 भूतत्वात् 'चेतोमुख' बोधलक्षण वा चेतो 'मुख' द्वारमस्य
 स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूत भविष्यद्ज्ञातत्वात्
 सर्वविषय-ज्ञातत्वमस्यैवेति 'प्राज्ञ', सुप्तो हि भूतपूर्वगत्या
 प्राज्ञ इत्युच्यते । अथवा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैव साधारण स्वरूप
 मिति प्राज्ञ । इतरयोर्विशिष्टमज्ञप्तिज्ञानमस्ति । सोऽय
 प्राज्ञस्ततोय पाद । एष हि स्वरूपावस्थस्य साधिदैविकस्य
 भेदजातस्य सर्वस्थेगिता नेतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिय ।
 प्राणबन्धनं हि सौम्यमन इति श्रुतेरयमेव हि 'सर्वस्थेभ्रर'
 ययमेव हि सर्वभेदावस्थाजातित्वेव 'सर्वज्ञ' । 'एषोऽन्तर्यामी'
 अन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्तापेय एष । अत एव
 यथोक्तं सभेदं जगत् प्रसूयते इति 'एष योनि', अत एव प्रभव
 चाप्ययच्च 'प्रभवाप्ययो हि भूतानाम' एष एष । एतावानुभयत्रापि
 समानं पाठ । अत ऊर्ध्वं माण्डूक्ये उक्तं एवार्थं श्लोकान्
 पठित्वा तुरीयं पादं, तापनीये तु तान् विहाय तुरीयं पादं ।
 एतन्नमिदपि कियान् पाठभेदस्तद्गम्यानायमरे प्रदर्शित एव ।
 तत्रोपयोगी श्लोकं पठति । "दक्षिणाक्षिमुखे विष्णो मनस्यस्तास्तु
 तैजस । आकाशे च हृदि प्राज्ञस्तिथा देहे व्यवस्थितः" ।
 जागरितावस्थायामेव विष्णादीनां त्रयाणामनुभव प्रदर्शनार्थं

शोकः । दक्षिणाक्षेव सुरं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । सर्वेषु
 करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणेऽक्षिण्युपलब्धिपाटवदर्शनात्तत्र विशेष-
 निर्देशो विवक्ष्य । दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्ष-
 स्तदेव स्मरन् मनस्यन्तः स्वप्न इव वासनारूपमभिव्यक्तं पश्यति
 यथा, अत्र तथा स्मरे । अतो मनस्यन्तस्तु तैजसी विश्व एव ।
 आकाशे बाह्यादिस्मरण-व्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घनप्रज्ञ
 एष भवति मनोव्यापाराभावात् । दर्शन-स्पर्शने एव हि मनस्यन्दितं
 तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनावस्थानात् प्राणः । प्राणो
 ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते^(१) इति श्रुतेः । तैजसी हिरण्यगर्भो मन-
 स्यवस्थितत्वात् लिङ्गमनो यत्र मनोमयोऽयं पुरुष इत्यादि श्रुतिभ्यः ।
 ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते तदाब्जिक्तानि करणानि भवन्ति कथ-
 मव्याकृतता । नैष दोषः । अव्याकृतस्य देश-काल-विशेषा-
 भावात्, यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य तथापि
 पिण्डपरिच्छिन्न-विशेषाभिमान निरोधः प्राणो भवतीत्यव्याकृत
 एव प्राणः परिच्छिन्नाभिमानवताम् । यथा प्राणलये परिच्छिन्ना-
 भिमानिनां प्राणोऽव्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषापन्न-
 त्वादव्याकृतता समाना प्रसवबीजात्मकत्वञ्च । तदध्यक्षैकी
 ऽव्याकृतावस्थः परिच्छिन्नाभिमानाध्यक्षाणाञ्च तेनैकत्वमिति
 पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतप्रज्ञानघन इत्याद्यपपन्नं तस्मिन् ।
 उक्तहेतुत्वात् प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य प्राणबन्धनं हि सौम्यमन
 इति श्रुतेः ।

न वहि प्रज्ञं, नान्त प्रज्ञं, नोभयत प्रज्ञं, न प्रज्ञं, ना
 प्रज्ञं, न प्रज्ञानघनम्, अदृष्टम्, अव्यवहार्यम्, अग्राह्यम्,
 अलक्षणम् (१) अचिन्त्यम्, अत्यपदेश्यम् एकात्मप्रत्ययसार,
 प्रपञ्चोपशमं, शिवम्, अद्वैतं, चतुर्थं मन्यन्ते, स आत्मा
 विज्ञेयः ॥ प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

एव तावत् प्रभवाप्यथो हि भूतानामित्यनेन एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा दर्शिता । तथा माण्डूक्ये श्लोके जागरिता-
 वस्थायामेवावस्थात्रयमुक्तं तस्यामेवावस्थायाम् । तत्रैविधे
 मनोव्यापार व्याहृत्य प्रागुक्तोपास्ये मनोव्यापार प्रवर्तयितुमुपास्य
 स्वरूपमाह न वहि प्रज्ञमिति । वहिर्दिष्य व्यापारोपरमात्
 जागरितावस्था प्रतिषेधान्नसो हि स्वस्मिन् व्यापारेणान्त प्रज्ञत्वे
 तैजसत्वे च प्रत्यगात्मन प्राप्ते तन्निषेधति, नान्त प्रज्ञमिति ।
 उभयत्र व्यापार प्रतिषेधेन तदन्तरालव्यापारे प्राप्ते तन्निषेधति,
 नोभयत प्रज्ञमिति । जाग्रतम्ब्रान्तराले मनोव्यापार प्रज्ञार्थं
 न कुर्यादित्यर्थः । अन्तराल प्रतिषेधेनोभयत्र युगपत् प्रज्ञार्थं
 व्यापारे प्राप्ते तन्निषेधति, न प्रज्ञमिति । एव सर्वमनोव्यापार-
 प्रतिषेधादव्यापृत मनोऽविद्यात्मक समवतिष्ठेत तत्स्थिति प्रति
 षेधति नाप्रज्ञमिति । तत्स्थिति-प्रतिषेधाद्ज्ञान सात्त्विके स्वापे
 प्राप्ते तन्निषेधति, न प्रज्ञानघनमिति । एव षट्प्रतिषेधै प्रणवविद्या

इभूतैरुपास्य प्रतिकूलं प्रतिषिध्य व्याहृत्य यदुपास्ये मनो व्यापृतं
 कार्यं तदुपास्यं निर्दिशति, अदृष्टमिति । नहि इंद्रशमुपास्यं
 क्वचिद्दृष्टं पुरुषाकारमेव वा तिर्यगाकारमेव वा, यथा गोपाल-
 कूर्मादि नतूभयरूपं शृसिंहात्मकं त्रिनेत्रं पिनाकहस्तमिति । अत
 एव 'अव्यवहार्यम्' अतएव 'अलक्षणमिति' । न 'लक्षणं' लिङ्गं
 विद्यते यस्य तत् अलक्षणम्, अतएव 'अचिन्त्यम्' अनुमानेन
 तर्केण वा । अतएव 'अन्यपदेश्यम्' नियताकारोपास्य-प्रतिपादकैः
 शब्दैः । अतएव 'एकात्म-प्रत्ययसारं' एकस्मिन् सर्वेषामात्मनां
 प्रत्यय एकात्मप्रत्ययः स एव सारं प्राप्तिसाधनं यस्य तत् तथोक्तम् ।
 अथवा, एकएवात्मा उपास्योपासकयोरित्येवं प्रत्ययः, शेषं पूर्ववत् ।
 अतएव 'प्रपञ्चोपशमं' प्रागुक्तेन न्यायेन मनसोहि वाङ्म-दर्शन-
 क्षरण व्यापाराभावादव्यापृतत्वाच्च स्वाभावाद्दुपास्य-व्यतिरेकेण
 प्रपञ्चाप्रतीतेः प्रपञ्चोपशममिति । 'शिवं' शङ्करं 'चतुर्थं' तुरीयं
 पादं मन्यन्ते अर्द्धमात्रानादात्मकमिति । तद्वोपास्यं प्रत्ययात्मत-
 योपास्यमाह, 'सः' उपास्यः 'आत्मा' प्रत्यगात्मा इत्येवं 'विज्ञेय'
 द्रष्टव्यः । एवमियं प्रणवविद्या षट्-प्रतिषेधवती सतशक्तिक-हृद-
 याङ्गवीजमुखवत्यङ्गिनि मनोव्यापारं स्थिरं कुर्वत्यस्यां विद्यायामुप-
 कारवती असह्यदावर्तनोयोपासकेनेति तात्पर्यम् । १ ॥

अथ सावित्री गायत्री, या यजुषा प्रोक्ता, तथा सर्वमिदं
 व्याप्तम् । घृणिरिति द्वे अक्षरे, सूर्य इति त्रीणि, आदित्य
 इति त्रीणि, एतद्द्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं,
 य एवं वेद, श्रिया हैत्राभिषिच्यते ; तदेतद्व्याप्तम् ।

ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदु ।
यस्तन्न वेद किञ्चिच्च करिष्यति । य इत्तद्विदु (१) स्त इमे
समासते इति । न ह वा एतस्य ऋचा न यजुषा न
सामार्थोऽस्ति, यः सावित्रो वेदेति ।

एष तावत् सामाङ्ग प्रणव विद्या नृसिंहब्रह्मविद्योपकारिणी
मभिधाय अथेदानीं तदुपकारिणीमेव गिरोऽङ्ग व्याख्यातौ
सामाङ्ग सवित्तमन्त्र प्रतिपाद्या विद्या नृसिंह-ब्रह्मविद्याङ्गभूता
माह, अथ सावित्री गायत्रीति ॥ 'अथ शब्द' क्रमप्राप्तानन्तर्यार्थ ।
मन्त्रे सवित्तपदाभावेऽपि सावित्रीति वदन् सवित्तकालीन-प्रकाश
वत् सुपुत्रा प्रकाशवच्च वाह्याभ्यन्तरतमो-निवारक-प्रकाशवदय
गिरोऽङ्ग प्रकाशी निविडाविद्या-निवर्त्तक इति दर्शयति ।
'गायत्री' अष्टाक्षरत्वात् । ता गायत्रीं यजुषा व्याचष्टे ॥ या
यजुषा प्रोक्ता तथा सर्वमिदं व्याप्त गिरोऽङ्गमुपास्यच्च । अक्षराणि
गणयति । घृणिरिति हे अक्षरे, सूर्य इति त्रीणि पृथग्रेफगण
नात्, आदित्य इति त्रीणि, एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षर पदं त्रियाभि
पित्तमिति । 'त्रियादिभि' तदादिन्यायेन समभि शक्तिभिर्विग्रह
वतीभिर्भोगिण्य खचितैर्हेमकुम्भैरमृतपूर्णै गिरोऽभिपित्तमित्यर्थ ।
य उपासक एवमुपास्ते तस्य फल निर्दिशति । त्रिया हैवाभिपि
च्यते । प्रागुक्ताभि शक्तिभि प्रागुक्तेन प्रकारेण सोऽप्यभिपिच्यते
इत्यर्थ । 'तदेतद्वचाभ्युक्तम्' उक्तार्थम् । 'ऋचो निषेदु'

(१) क य एतद्विदु ।

चितरां सेवनं हतवत्यः । ऋग्ग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यद्वा,
 ऋच इति पठौ, 'ऋचः' सईमित्यादिकायाः, तथा प्रतिपादिताः
 शक्तयो वेदा वा, न केवलं शक्तयः अपितु 'विश्वे देवाः' सर्वे देवाः
 'अधि' इत्युपरि शिरसि, 'अचरे' न चरति न विलीनं भवति
 'परमे व्योमन्' व्योमनि सर्वाभिपेक्षहारत्वात् परमं, मोचहारत्वाच्च
 व्योम, 'यस्मिन्' शिरसि । 'यः' उपासकः 'तत्' शिरः वेद देव-
 देवीभिः प्रागुक्तेन प्रकारेणाभिपिक्तं 'न वेद' न जानाति 'किञ्चा'
 ऋग्वेदादिना करिष्यति । यद्वा, सईं पाहीत्यनयर्चा किं करि-
 ष्यति । 'ये इत्' इत्यमेव 'तत्' अभिपिक्तं शिरः 'विदुः' उपासते
 'ते इमे' उपासकाः 'समासते' सम्यक् प्रकारेणासते सुखिन इत्यर्थः ।
 ऋग्गतं ऋक्पदं व्याचष्टे । न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न
 साञ्चा 'अर्थः' प्रयोजनमस्ति यः 'सावित्री' सशिख-शिरोऽभिपेक्ष-
 साधनभूतां वेदेति । ततश्चायमर्थः । अष्टाचरां सावित्रीं पठित्वा
 प्रागुक्ताः सर्वे वेदा देवादयोऽभिपिञ्चन्तीति । 'सावित्रस्याष्टाचरं
 पदं' अष्टावचराख्यभिपेक्षनाय यस्मिन् शिरसि तदष्टाचरं
 शिरः तदेव पदमायय इति तत्त्वार्थः ।

ओं भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वः कालकर्णी (१) तन्नो
 महालक्ष्मीः प्रचोदयात् । इत्येषा ह वै महालक्ष्मी-
 र्यजुर्गायत्री चतुर्विंशदक्षरा भवति । गायत्री वा इदं सर्वं
 यदिदं किञ्च, तस्मात् य एतां महालक्ष्मीं याजुषीं वेद
 महतीं श्रियमश्नुते ।

एव तावन्नसिहन्नध्वविद्या शिरोऽङ्गोपकारिणी सावित्राभि
 पेचनीं विद्यामभिधाय अथेदानीं तदुपकारिणी शिखाङ्गद्वारा
 सामाङ्ग महालक्ष्मी विद्यामाह, श्रीं भूर्लक्ष्मीरिति । प्रणवविद्या
 पुर सरा एता शक्तयो भूरित्याद्या व्याहृतय । 'भू' भूषत्ताया
 मिति सत्तायामत्र वर्त्तते । अत एवोक्तमस्माभि सप्त व्याहृती
 र्याचक्षाणै, प्रपञ्चसारे । "भू पदाद्या व्याहृतयो भू शब्द सति
 वर्त्तते । तत् पद सदिति प्रोक्त सन्मात्रत्वाच्च भूरत् । भूतत्वात्
 कारणात्वाच्च भुव शब्दस्य सङ्गति । सर्वस्य स्वीकरणात् स्वात्मतया
 स्वरितीरितम् । महत्त्वाच्च महत्त्वाच्च मह शब्द समीरित
 इति । ततश्च यथासङ्ग भूर्लक्ष्मीरिति सन्मात्र-ब्रह्मणो व्यापिवा
 शक्तिर्भूर्लक्ष्मीरित्युच्यते । कारणमात्ररूपस्य ब्रह्मण शक्तिर्भुवर्लक्ष्मी
 रिति । सर्वत्र स्वात्मतयावस्थितस्य ब्रह्मण शक्ति स्त्र कालकर्णी(१)
 इत्युच्यते । महत्त प्रकाशात्मकस्य ब्रह्मण शक्तिर्महालक्ष्मीरिति ।
 सैकैका शक्तिस्तदङ्ग शिखाख्य तेजोमय सुपुत्रामृतमय सोमरूपे
 णोपास्यत्वात् तस्य पादस्य । य श्रीयधीना प्रभवति तारापति
 सोमस्तत् साम्नस्कृतीय पाद जानीयादिति श्रुते । सोमयन्द्र
 सुपुत्र सूर्यरश्मियन्द्रमा इति श्रुते । 'न' अस्मान् प्रति 'प्रचो
 दयादिति', चुद् प्रेरणे, प्रेरयेत् । तदङ्गसैकैका विग्रहवती
 शक्तिरमृतस्त्रावणाय प्रेरयतु । अभिपेक्षीणा शक्तीना शिखाधि
 ष्ठाती शक्ती प्रति अनयर्चा गायत्र्या यजुर्महालक्ष्म्या प्रार्थना
 रूप यचनम् । ततश्च तदङ्गममृतस्त्राव्यमृतरूपमुपास्यमिति ।
 अथवा, सैकैका शक्तिस्तदङ्ग नो प्रचोदयादिति न प्रेरयतु, अस

विवादमेवाङ्गं कुर्यात् । इत्येषा वै 'महालक्ष्मीर्द्युर्गायत्री' महतीनां लक्ष्मणादीनां प्रतिपादकत्वात् महालक्ष्मीः । सावित्रमन्त्रे अत्र च यञ्जुरिति वदन् सामाङ्गत्वेऽपि गीतिरहितमङ्गद्वयमिति दर्शयति । प्रणवान्तर्भावाद्यचराणि गणयति, चतुर्विंशदचरा भवतीति । चतुर्विंशदिति च्छान्दसम् । गायत्री वा 'इदं' तृतीयमङ्गं 'सर्व्वं' कृतम् 'यदिदं किञ्च' यस्मादेवं तस्मादयः 'एतां' शिखां पारमेस्वरीं 'महालक्ष्मीं याञ्जुरीं' प्रागुक्तां सविग्रहशतश्रुपास्यां 'वेद' उपास्ते । तस्य फलं निर्दिशति, 'महतीं त्रियमश्रुते' इति महतीं त्रियं प्राप्नोतीत्यर्थः । ततश्चैतदुगायत्र्युक्ताः शक्तयो विग्रहवत्योऽभिषेचनशक्तीनामुपकाराय अमृतमयी शिखाममृत-स्त्रावणाय तद्वन्धनाय चोपासते इति तत्तार्थः ।

ओं नृसिंहाय विद्महे वजनखाय धीमहि तन्नः सिंहः
प्रचोदयात् । इत्येषा च वै नृसिंहगायत्री देवानां वेदानां
निदानं भवति, य एवं वेद स निदानवान् भवति ॥
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं तावन्नृसिंह-अष्टविद्योपकारिणीं सामाङ्ग-तृतीयाङ्ग-विद्यामभिधाय अर्घेदानीं सामाङ्ग-चतुर्थाङ्ग-विद्यां नृसिंहगायत्रीं माह । श्रीं प्रणवी व्याख्यातः । 'तत्' अङ्गं कवचाख्यं पारमेस्वरं 'धीमहीति' ध्यायेमहि । किमर्थम् । 'वजनखाय' नृसिंहाय, तादर्थ्यं चतुर्थो, तदर्थं 'विद्महे' जानीमः यतः, तदेवाङ्गं 'नः' अस्मान् प्रति सिंहः प्रचोदयात् इत्युक्तार्थम् । नरशब्दं

विहाय सिंह इति वदन्नस्या विद्याया मिहाकारस्य प्राधान्य
दर्शयति । इति शब्दा मन्त्रसमाप्तिं द्यातयति । एषा वै
नृसिंहगायत्री नृसिंहार्थं कवचं प्रतिपादकत्वात् । गायत्रीति
प्रणवान्तर्भावं दर्शयति । कवचाश्रितं तदाहृतं हृदयान्तर्गतानां
वेदानां देवानां यथायोग्यतया 'निदान' मूलकारणं भवति ।
उपासकस्य फलं निर्दिशति, य एव वेदं स निदानवान्
भवतीति मूलकारणं भवतीति । ततश्चायमर्थः । पारमेश्वर
कवचाख्यमङ्गलं हृत्सम्बन्धिं सर्ववेदं देवं निदानत्वेनोपास्यम् ।
तत्प्रतिपादकत्वात् हृत्सम्बन्धिं सर्ववेदं देवं निदानं गायत्रुच्यते
इति तत्तुार्थं ॥ २ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, अथ कैर्मन्त्रदेवस्तुत
प्रीतो भवन्ति, स्वात्मानं दर्शयन्ति, तन्नो ब्रूहि भगव इति,
स होवाच प्रजापतिः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः ।
ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः ।
ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च महेश्वरस्तस्मै वै नमोनमः ।
ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च पुरुषस्तस्मै वै नमोनमः ।
ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्चेश्वरस्तस्मै वै नमोनमः ।
ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या सरस्वती तस्मै वै नमोनमः ।

- ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या श्रीस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या गौरी तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या प्रकृतिस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या विद्या तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यथोक्कारस्तस्मै वै नमोनमः ।*
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये वेदाः साङ्गाः सशाखास्तस्मै
 वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये पञ्चाग्रयस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् याः सप्त व्याहृतयस्तस्मै वै
 नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चाष्टौ लोकपालास्तस्मै वै
 नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चाष्टौ वसवस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये च रुद्रास्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चादित्यास्तस्मै वै नमोनमः ।

* एतत्परं ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् याद्यत
 सोऽर्द्धमाशास्तस्मै वै नमोनम इत्यतिरिक्तं पाठः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमोनमः ।*

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यानि पञ्च महाभूतानि तस्मै वै
नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यच्च त्रैलोक्य तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च कालस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च मनुस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च मृत्यस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च यमस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्चान्तकस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च प्राणस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च जीवस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च विराट् तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यच्च सर्व्वं तस्मै वै नमोनमः ।

इति तान् प्रजापतिरद्भ्यो देतैर्द्वाचिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवं

* एतत्पुत्रं न, विहितपुस्तके ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चाष्टौ प्रतिप
११ तस्मै वै नमोनम इत्यधिक पाठः ।

स्तुवध्वं, ततो देवः प्रीतो भवति, स्वात्मानं दर्शयति; तस्माद्य
एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छ।
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति, य एवं वेदेति मक्षीपनिपत् ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे नसिंहपूर्वतापनोये मक्षीपनिपच्चतुर्थी समाप्ता

एवं तावन्नृसिंह-ब्रह्मविद्योपकारिणीं सामाङ्ग-चतुर्धाङ्ग
विद्यां नृसिंहगायत्राङ्गाभिमिधाय अथेदानीं पञ्चमाङ्गविद्य
तदुपकारिणोमङ्गचतुष्टय-व्यापिनीं महाचक्राख्यामभिधातुं तस्मिं
यक्ते द्वाविंशत्पद्ये यथासङ्गरं कृतप्रणव-सम्पुट-न्यस्त-मूलमन्त्रा-
क्षरे एकैकस्मिन् तत्तद्देवता-नृसिंह-व्यूहं स्तुतिमन्त्रवर्ण-मामर्ष्य-
स्तभ्यञ्च प्रदर्शयितुं तान् मन्त्रान् प्रयोत्तररूपाख्याधिकयारभते ।
देवा ह वै प्रजापतिमद्भुयन्नित्यादि स हे.वाच प्रजापतिरित्यन्तं
स्पष्टार्थम् । अत्र हि सर्वे मन्त्राः प्रणवादिकास्तदादिन्यायेन
प्रणव्यं मूलमन्त्राक्षरं पुनः प्रणवं सर्वेषु मन्त्रेषु दर्शयन्ति । अत्र
हि मन्त्रेषु यच्छब्दद्वयेनान्यतः सिद्धमनूय कुतश्चिञ्च शब्दमामर्ष्यात्
कुत्रचित्तस्मा इत्येकयचन-मामर्ष्यादिक एव व्यूहः प्रतीयते ।
स च द्विविधः । क्वचिद्भाधारणायुधैस्तत्तद्देवतागम्यः प्रती-
यते, क्वचिञ्च विश्वरूपस्तेनैव न्यायेन । उभयत्रापि नृसिंहाकारौ
योगारूढोऽधस्तन-हस्ताभ्यां वरदाभयहस्त उपरितनाभ्यां तत्तद्देव-
तायुधधारी क्वचिच्छङ्ख-चक्र-गदाधारी चैतत् सर्वं स्पष्टं
करिष्यामः । यथा अथैव नृसिंहाकारा व्यूहा ब्रह्म-विष्णु-महे-

श्वरात्मकाः स्तुक् स्वव गह्व चक्र पिनाक विगूलैरायुधैर्गम्यन्ते ।
 वृसिंहात्मकः पुरुषव्यूहो विभुजः । दग्धस्या अङ्गलघो दग्ध
 पाद्या यावानेप पुरुष इति श्रुतेः । अत ऊर्ध्वं वृसिंह व्यूहायतु
 भुजा वृसिंहात्मकाय, ईश्वर व्यूह ईश्वरायुधगम्य, पूर्वेषां
 पञ्चानां यथासङ्घं पञ्च शक्तियूहाः । सरस्वती श्री गौरी प्रकृति
 विद्यात्मिकाः स्त्रियः स्वायुधैर्गम्या । एवं मूलमन्वाचरेषु दगसु
 ऐगानीं दिग्मारभ्य प्रणव सम्पुटितेषु सर्वाभरणयुक्ताः श्वेतरूपा
 उपास्याः । एवं वक्ष्यमाणा सर्वे व्यूहा यथासङ्घं मूलमन्वा-
 चरेषूपास्याः । प्रणवव्यूह एकेन प्रणवाचरेण वक्षसि चिह्नितः
 प्रणवचतुष्टय मात्रोपास्य देवविग्रह सगाखवेद विग्रह पञ्चाम्नि
 विग्रहः सप्तयथाहृति विग्रहः अष्टलोकपालविग्रहः, वसु रुद्रादि-
 त्वाष्टग्रह पञ्चमहाभूत विग्रहा एकैकम्निन् वृमिहव्यूहे यथा
 सङ्घमन्तर्भूता उपास्याः, इति दशव्यूहा विश्वरूपा उपास्याः ।
 कान-मनु मृत्यु यमान्तक प्राण सूर्य सोम विराट् पुरुष जीव रूप
 चेतनाचेतन-सर्वात्मका इत्येते व्यूहा. अविश्वरूपास्तत्तद्
 साधारण रूपा गम्या । एवमेकैक उपास्य तेन तेन च मन्त्रेणो
 पास्य स्तुत्य । ततो देव 'स्वात्मान' स्वकीयं रूपं विश्वरूपमविश्व-
 रूपञ्च यथायोग्यं दर्शयति । यस्मादेवं तस्मात् 'य' उपासक 'एतैः'
 मन्त्रैः 'नित्यं' नियमेन स्तौति स 'देव' विश्वरूपमविश्वरूपञ्च
 'पश्यति' साक्षात् करोति । सोऽमृतत्वमित्यादि महीपनिषदि-
 त्यन्तं स्पष्टार्थम् । तत्रामृतत्वञ्च गच्छतीति फलस्य हिरभ्याम
 स्तुतिमात्रादेव परमफलावाप्तिं मन्त्राणाञ्च सामर्थ्यं दर्शयति ।
 महीपनिषच्छब्द. प्रणववाहुल्यमिति सर्वं निर्मलम् ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्द-भगवत्-पूज्यपादशिश्यस्य परमहंस-
परिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्कर-भगवतः कृतावाध्वं-
तापनीयोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोपनिषत् समाप्ता ॥४॥

श्रीं देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, महाचक्रं नाम चक्रं
नो ब्रूहि भगव इति सार्वकामिकं मोक्षद्वारं यद्योगिन
उपदिशन्ति । स होवाच प्रजापतिः, पङ्क^(१)वा एतत् सुदर्शनं
महाचक्रं ; तस्मात् पङ्कं भवति, पट्पवं भवति, पङ्वा
च्यतव च्यतुभिः सम्मितं भवति, मध्ये नाभिर्भवति, नाभ्यां वा
एते अराः प्रतिष्ठिता भवन्ति, मायया वा एतत् सर्वं वेष्टितं
भवति, नात्मानं माया स्पृशति; तस्मान्मायया वह्निर्वेष्टितं भवति।

एवं तावच्चतुर्थोपनिषदन्ते स्तुत्युपनिषदा महाचक्रस्य-द्वात्रिं-
शत्पत्रेषु यथासङ्गं द्वात्रिंशन्नृसिंहान् स्तुत्योपाख्यानभिधाय अथे-
दानीं महाचक्र-विद्यामभिधातुं महाचक्रस्य रूपं निरूपयितुं प्रश्नी-
त्तरूपाख्यायिकया पञ्चोपनिषदारभ्यते । देवा ह वै प्रजापति-
मब्रुवन् इति । नन्वेवं तर्हि स्तुत्युपनिषद्विद्यातो महाचक्रविद्याया
प्राक् भवितव्यम् । अत्रोच्यते । सत्यम्, यदीवं प्राकृत्यात् पुरश्चरणार्थं
पञ्चमाङ्गन्यासार्थञ्च कृतञ्चैव प्रतीयेत नतु द्वात्रिंशद्दूरहीपास-
नात् पुरश्चरणार्थम् इतरत् सुदर्शनादि महाचक्रं सद्द्वात्रिंशद्दूरहकं
पञ्चमाङ्गमित्येवं विभागः प्रतीयेत । अतस्तद्विभागज्ञापनार्थं न

प्रागभिहितेति । नन्वेवमपि तदादिन्यायेन महाचक्र-विद्यापुर-
 षरस्यार्थं क्तत्सैवैकस्मान्न गृह्येत । तन्न । तदादिन्यायवैपम्यात् ।
 नहि महाचक्रस्यायमादिर्द्वाविंशद्ब्रह्मो नाम, अपि तु नाभिवर्त्ति-
 चीरोदार्षव-सम्बन्धी नृसिंहव्यूहः । तस्मात् सूक्तं न स्तुत्युपनिय-
 द्विद्यातः प्रागभिधानमस्या इति । 'देवाः' प्राक् स्तुतिश्रवणे-
 नात्यन्तहर्षिताः प्रजापतिमब्रुवन् 'महाचक्रं नाम' तन्नामधेययुक्तं
 चक्रम् । यदा, एतन्नामधेययुक्तमेव चक्रं वर्तुलमुत्तराधरभावेन
 स्थितं यच्चतुष्टयाङ्ग-व्यापकमस्त्राख्यम् अङ्गं 'नः' अस्मभ्यम् ब्रूहि
 'भगव' भगवन्निति सम्बोधनम् । 'सार्वकामिकं' सर्वकामसाधन-
 त्वात् सार्वकामिकम् । अथवा, सर्वेषां देवानां ब्रह्मादीनां
 व्यूहाः स्वात्मतयैव स्वभवनतयैव कामिता यस्मिंश्चक्रे
 नाभिवर्त्त्याद्यव्यूहेन तत् सार्वकामिकम्, अत एव 'मोक्षद्वार'
 प्रणवबहुलत्वात् भूलमन्त्राक्षरसङ्घातः प्रणवसम्पुटीकारणात्
 प्रणवाक्षरसङ्घातः द्विशुणा चतुःपष्टिः । अस्याञ्च विद्यायां मोक्षः
 प्रणवद्वारक एव, देहान्ते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे
 इतिश्रुतेः । ततश्चायमर्थः । मोक्षस्य प्रणवाख्यं द्वार यस्मिन् तत्
 तथोक्तं 'यत्' चक्रं योगिन उपदिशन्ति उपासकेभ्यः । स होवाच
 प्रजापतिरित्युक्तार्थम् । पङ्कुरं (१) वा एतत् सुदर्शनं महाचक्रं
 महाचक्रस्यैव नामान्तरम्, सुदर्शनमन्त्रयोगात् सुदर्शनम् ।
 यदा, सुष्टु दर्शनं विद्यते यस्मिन् तत् तथोक्तम् । पङ्कुरं वा
 एतत् पत्राधीभागी नालरूपोऽर-शब्दवाच्यः, षट् अरा विद्यन्ते
 यस्मिन् तत्पङ्कुरं, यस्मादेवं तस्मात् पङ्कुरं भवति षट्पत्रं भवति,

अराटुपरिभागःकोपत्रययुक्तः पत्राक्षतिः पत्रं, पट् पत्राणि विद्यन्ते
 यस्मिन् तत् तथोक्तम्, एतदेव स्तौति, पङ्क्वा ऋतवः ऋतुभिः
 सम्मितं भवति । एतस्मादर्थावादादराः पत्राणि ऋतुबुद्धौपा-
 स्यानि भवन्ति । अराणां प्रतिष्ठार्थं स्थानमाह, 'मध्ये' चक्रस्य
 मध्ये 'नाभिः' वर्तुलाकारा भवति । नाभ्यां वा एते अराः प्रति-
 ष्ठिता प्रागुक्ता अरास्तदादिन्यायेन पत्राणि च । 'मायया' प्रागु-
 क्तेन मूलमन्त्रशतत्रयेण पङ्करं पट्पत्रं सर्वं वेष्टितं भवति । यस्मात्
 'नाम्नानं' चक्रस्य स्वरूपमरपत्रात्मकं माया सृशति तस्मान्मायया
 वह्निर्वेष्टितं भवति । यद्वा, प्रत्यक्चैतन्यमेव केवलं शुद्धं चक्रबुद्धी-
 पास्यं यस्मादात्मनि (१) प्रत्यक्चैतन्यं न माया सृशति माया-
 यिनमिव तस्मान्मायया वह्निर्वेष्टितं भवति ।

अथाष्टारमष्टपत्रं चक्रं भवति, अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्र्या
 सम्मितं भवति ; तस्मान्मायया वह्निर्वेष्टितं भवति, क्षेत्रं
 क्षेत्रं वा मायैषा सम्पद्यते । अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं चक्रं
 भवति, द्वादशाक्षरा वै जगती, जगत्या सम्मितं भवति, वह्नि-
 र्मायया वेष्टितं भवति । अथ षोडशारं षोडशपत्रं चक्रं
 भवति, षोडशक्षलो वै पुरुषः, पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेण
 सम्मितं भवति, वह्निर्मायया वेष्टितं भवति । अथ द्वात्रिंशदरं
 द्वात्रिंशत् पत्रं चक्रं भवति, द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुप्,

अनुष्टुभा सम्मित भवति, वह्निर्मायया वेष्टितं भवति । अरैर्वा
एतत् सुदर्शनं भवति, वेदा वा एते अरा, पत्रैर्वा एतत्
सर्वतः परिक्रामति, क्न्दीसि वै पत्राणि ॥ १ ॥

अष्टारम अष्टपत्र चक्र, द्वादशार द्वादशपत्र चक्र,
षोडशार षोडशपत्र चक्र, द्वात्रिंशदर द्वात्रिंशतपत्र
चक्रमिति चक्रचतुष्टय पडर पटपत्र चक्रेण व्याख्यातम् ।
तत्राय विगेष । आद्यचक्रे अरा पत्रानि च ऋतु
बुद्धीपास्थानि । द्वितीय तृतीय पञ्चमेष्वरा वेदबुद्धीपास्था,
पत्राणि गायत्री जगत्पुष्टु क्न्दीबुद्ध्या यथाशङ्कमुपास्थानि,
वेदा वा एते अराक्न्दीसि वै पत्राणीत्यर्थवादात् । चतुर्थे चक्रे
षोडशारा षोडशपत्राणि च षोडशकलाबुद्धीपास्थानि । चैत्र
चैत्र वा माथैषा सम्पद्यते । पुरुष एवेद् पुरुषेण सम्मित भव
तीति प्रत्यक्चैतन्यं शुद्ध मायया असृष्ट वह्नि शब्दात् तादृश
चक्र स्त्रस्मिन् प्रकल्प्य तदुपास्यमित्यर्थ । तथाच अर पत्र शब्दा
हहि शब्दाच्च सविन्दुकेण शक्त्यक्षरेण यद्देष्टन तद्यथासङ्गा पूर्व
पूर्व-चक्रार पत्रासृष्टसुत्तरोत्तर चक्राणामाश्रयत्वेन नाभिरूप
मिति । एव सुदर्शन चक्रार पत्रासृष्ट यद्देष्टन मायया तदुपरि
तनाष्टाक्षर नारायण चक्राराश्रयत्वेन नाभिरूपम् । एवमष्टा
क्षरवेष्टन द्वादशाक्षरस्य नाभिरूपम्, द्वादशाक्षरवेष्टन सविन्दक
मातृकाद्य षोडशाक्षरस्य नाभिरूपम्, सविन्दकाद्यमातृकाषोडशा
क्षरवेष्टन द्वात्रिंशदक्षरस्य नाभि, ततोद्वात्रिंशदक्षरवेष्टनमसृष्ट
नाभिरूपमित्येव सुदर्शन नारायण वासुदेव षोडशार-द्वात्रिंशदर

चक्राणां यथासङ्घ्रं पञ्च नाभयः, नाभीनामेवापेक्षया वेष्टनरूपता इत्याद्या नाभिर्मायाचररचिता । उपरितना नाभयोऽन्तश्च वेष्टनं मायाचरेणेति तत्तुार्थः । नन्वेवं तर्हि अथशब्दस्य तत्र तत्र प्रयोगात् पूर्वपूर्वचक्रासंस्पर्शात् पञ्चनाभिकानि पञ्च चक्राणि पृथक् पृथक् प्रयोज्यानि कस्मान्न परिगृह्यन्ते, तथाचैकचक्रत्वेऽपि अराविनाभूतनाभिकल्पनायां वेष्टन-व्यतिरिक्तपञ्चनाभिकल्पनाः कस्मान्न भवन्ति । अत्रोच्यते । महाचक्रं नाम चक्रं नो द्रुहीत्युपक्रम्य तदा एतन्महाचक्रमित्युपसंहारात् महाचक्रैकतावगमाच्चक्रचतुष्टयं तदन्तर्गतमेवेत्यवगम्यते, । तत्र तत्र अथशब्दप्रयोगस्तु तत्तच्चक्रोच्चारि माङ्गलिक-प्रदर्शनार्थः । तथा तथा वेष्टनानां नाभित्वकल्पनायां प्रतिषेधाभावादयोग्यत्वाच्च कल्पनालाघवाच्च न पृथक् नाभिकल्पनेति । अत्र च क्वचिद्दहिःशब्दपूर्वकी मायाशब्दः पठ्यते, क्वचिद्विपरीतः । तत्रायमभिप्रायः । यत्र मायाशब्दाद्दहिःशब्दः पूर्वः तत्र मायाविशेषणं, वह्निर्भूतया मायया वह्निर्मायया । यत्र च मायाशब्दात् परी वेष्टन-शब्दात् पूर्वो वह्निःशब्दः तत्राविशिष्टया मायया तत्र वह्निःशब्दो न मायाविशेषणं किन्तु वेष्टन-विशेषणम् । माया हि द्विविधा, नारसिंह-मूलमन्त्रगता सविन्दुकोकाररूपा निरुपपदान्मायाशब्दात् प्रतीयते । अन्या तु रेफ-हकाराभ्यां मिलित-सविन्दुकोकाररूपा सोपपदान्मायाशब्दात् प्रतीयते । ततश्च मूलमन्त्राद्दहिर्भूतमायया ह्यैमित्येवं रूपया वेष्टितं भवतीति तत्तुार्थः । ततः सुदर्शनचक्रे मूलमन्त्रगत मायया वेष्टनं षोडशचक्रेऽप्ययमेव वह्निःशब्दस्य वेष्टनात् पूर्वमुपादानात् । वेष्टनविशेषण-वह्निः-

शब्दो मध्यवेष्टनव्याहृत्यर्थः । नारायण वासुदेव-नारसिंह-
चक्रेषु व्याख्यात-वह्निर्मायया वेष्टनमिति वेष्टन-चक्रोद्धार-
विवेकाः । १ ॥

तदेव चक्रं सुदर्शनं महाचक्रं, तस्य मध्ये नाभ्यां
तारकं भवति । यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं तद्भवति, पट्सु
पत्रेषु पङ्क्तिं सुदर्शनं भवति, अष्टसु पत्रेषु पञ्चषष्टाक्षरं
नारायणं भवति, द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षरं वासुदेवं
भवति, षोडशसु पत्रेषु मातृकाद्याः सविन्दुकाः षोडश
कला भवन्ति, द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्रराजं
नारसिंहमानुष्टुभं भवति, तदा एतन्महाचक्रं सार्वका-
मिकं मोक्षद्वारमृगमयं यजुर्मयं साममयं ब्रह्ममयममृत-
मयं भवति, तस्य पुरस्तादसव आसते, रुद्रा दक्षिणतः,
आदित्याः पश्चात् विश्वे देवा उत्तरतः, ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरा
नाभ्याम् ।

एवं महाचक्रस्य सवेष्टनमुद्धारज्ञाभिधाय अथेदानीमुद्धृतचक्रे
यथाविहितान् मन्वान् न्यमितुं तत्राभ्यामक्षरान्यासमाह । तदेव
चक्रं सुदर्शनं महाचक्रमिति । तच्छब्देन द्वात्रिंशदक्षर-द्वात्रिंशत्-
पत्रं चक्रम् । एवमशब्देन तदेवावष्टय 'तदेव चक्रं' तदादिन्यायेन

सुदर्शनादिशब्दैरुहं चक्रचतुष्टयमपि महाचक्रात्मकमिति दर्श-
 यति । महाचक्रमिति । सामानाधिकरण्याच्च । 'तस्य मध्ये'
 महाचक्रस्य मध्ये मध्यवर्तिनाभ्यां वीष्टनरूपा हि नाभयो मध्याः, ता
 व्यावर्त्तयितुं मध्ये नाभ्यामित्युक्तम् । 'तारकं भवति' संसारतारक-
 त्वात् तारकं प्रणवाक्षरं भवति । यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं
 तद्भवतीति । अक्षरं जगद्धितं वा एतद्रूपमक्षरमिति नृसिंह-
 पदव्याख्यानावसरे व्याख्यातं तदक्षर-शब्दात् प्रत्यभिज्ञायते ।
 तथा नारसिंहमिति तद्धितात् सामप्रभृत्युपास्यं सर्व्वं प्रतीयते ।
 ततः सर्व्वस्मिन्नुपास्ये प्रतीते एकाभेवोपास्यं मूलनृसिंह-
 व्यूहाख्यं वक्तुं विशिनष्टि, एकाक्षरं तद्भवतीति यदक्षरं
 नारसिंहमुपास्यमित्यनूय तदेकं भवतीत्यक्षरचेति महा-
 चक्रमध्ये नाभिवर्त्तित्वेन क्षीरोदार्याव सम्बन्धितयोपासनं
 विधीयते इत्यर्थः । अत्र केचित् नारसिंहमेकाक्षरमिति
 विशेषणीपादानादेकाक्षर-नृसिंहमन्त्र-मिश्रितः प्रणवो नाभ्यां
 न्यसनीय इत्याचक्षते, तदपि साम्प्रदायिकत्वात् न विरुद्धम् ।
 तस्मिन्नपि पक्षे नारसिंहमिति तद्धितादेकाक्षरो नृसिंह-
 मन्त्रः प्रणवमिश्रितो द्वाविंशत्सिंहव्यूहं विहाय यावत्-
 प्राकरणिक-मूलनृसिंहगतमुपास्यं प्रतीयत एव । ततश्चैत-
 द्विद्याङ्ग-मेकाक्षरो नृसिंहमन्त्रः । यथोक्तोपास्याभिधाय-
 कत्वात् तस्य । केवलः प्रणवो वेति विकल्प एवाक्षर नृसिंह-
 मन्त्रस्य प्रणवस्तु नियत एवेति तन्नार्थः । अत्र ऊर्द्धं तत्त-
 न्मन्त्रन्यासे तत्तच्चक्रेषु पत्रप्रहणम् अर-तदन्तराल पञ्चान्तराल-
 व्यावृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । पट्पत्रेषु सुदर्शनं भवति । एशानं

पत्रमारभ्य पडचर सुदर्शनमन्त्रो न्यसनीय इत्यर्थः । एव—
 मुत्तरेषु पत्रेषु योज्यम् । अष्टपु पत्रेष्वष्टाक्षर नारायण भवतीति ।
 प्रणवान्भवेनाष्टाक्षरतेति केचित्, त विहायेति केचित् । तद्वद्द्वा
 दशसु पत्रेषु हादशाक्षर वासुदेव भवतीति । अत्रापि हादशाक्षरता
 पूर्ववत् । षोडशसु पत्रेषु मातृकामन्त्रस्याद्या वर्षमातृकाया
 'सविन्दुका' विन्दुसहिता षोडश भवन्ति । हात्रिंशत्सु पत्रेषु
 हात्रिंशदक्षर सामाभिव्यक्त मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ भवति ।
 मूलमन्त्रस्यैवैकैकमक्षरमेकैकस्मिन् पत्रे प्रणव सम्पुटित कार्यम्,
 प्रत्यक्षरमुभयत ओद्गारी भवतीति श्रुते । 'तत्' अस्त्राख्यमङ्ग
 महाचक्रम् 'उपासित' सन्निहितम् अनिष्टे वस्तुनि त्रामकारित्वात्,
 तदस्त्र पञ्चममङ्गम् । अत एवास्त्राङ्गमन्त्रं व्याचक्षाणैरस्त्राभिरुक्त
 प्रपञ्चसारे । "असुचसादिकौ धातूस्त क्षेपचलनार्थकौ । ताभ्या
 मनिष्टमाक्षिप्य क्षिप्यते फट पदाग्निना' इति । सार्वकामिक
 भोजहारम् इत्युक्तार्थम् । ऋग्मय यजुर्भयं साममय ब्रह्ममय
 अमृतमय भवतीति पञ्च मयट्-प्रत्यया प्राचुर्यार्था याञ्छा ।
 ऋग्यजु सामार्थर्व प्रचुर ब्रह्ममयमिति ब्रह्मशब्देनार्थर्ववेद, सोऽय
 ब्रह्मवेद सोऽय ब्रह्मवेद इत्यसकृद्ब्राह्मणाभिधानात् वेदप्रचुरता
 अराणा वेदबुद्धोपास्यत्वात् । विकारार्थो वा मयट्, वेदविकारा
 ल्पका अरा इत्यर्थः । 'अमृतमय' चीरप्रचुर नाभिक चीर-
 विकार नाभिक वेति । तस्येति तच्छब्दात् नाभिस्थी मूलनृसिंह
 व्यूह परामृश्यते । तत्परिचारकान् देवानाञ्च, पुरस्तात्
 'वमव' तत्परिचारका आमते, रुद्रा दक्षिणत, आदित्वा
 पश्चात्, विश्वे देवा उत्तरत, ब्रह्म विष्णु महेश्वरा नाभ्यामिति ।

सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोः; तदेतद्वचाभ्युक्तम् । ऋचो-
ऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः,
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति, य इत्तद्विदुस्त इमे समासत
इति; तदेतन्महाचक्रं बालो वा युवा वा वेद स महान्
भवति, स गुरुर्भवति, स सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति,
अनुष्टुभा चोमं कुर्यादनुष्टुभार्चनम्; तदेतद्रक्षोन्नं मृत्यु-
तारकं गुरुतो लब्धं कण्ठे वाहौ वा शिखायां वा बध्नीयात् ।
स, सप्तद्वीपावती भूमिर्दक्षिणार्थं तावत् कल्पते, तस्मा-
च्छ्रद्धया यां काञ्चिद्द्यात् सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥

एवं दिग् नाभि-परिचारकानुक्ता अथेदानौ पार्श्वपरिचार-
कानाह, सूर्याचन्द्रमसौ 'पार्श्वयोः' कुचिप्रदेशयोरिति यावत् ।
'तदेतत्' महाचक्रम् ऋचाभ्युक्तम् । 'यस्मिन्' महाचक्रे 'अक्षरे'
अशूढ् व्याप्तावित्यस्य रूपम् 'अच', री मत्वर्थे, तस्मिन् व्याप्तिर्भति
'परमे' उत्कृष्टे 'व्योमन्' व्योमवत् सर्व्वव्यापकत्वेन स्थिते 'अधि'
इत्युपरिभावे, ऋच इति ऋचग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ऋचः 'निषे-
दुः' स्थिताः 'यस्मिन्' चक्रे सर्व्वे देवा नृसिंहावतार-रूपेण स्थिताः ।
यदि वा, ऋच इति षष्ठी, अनुष्टुप्-सम्बन्धिन्यक्षरे व्याप्तिमति
चक्रे सर्व्वे देवाः स्थिताः, न तु सुदर्शनमन्त्रादि-सम्बन्धिनि चक्रे
इत्यर्थः । 'य' उपासकः 'तत्' महाचक्रं 'न वेद' नोपास्ते, किम्
'ऋचा' ऋग्वेदादिना । यदि वा, ऋचा अनुष्टुप्-छन्दस्तया

ऋचेति । अनेनैतद्दर्शयति । महाचक्रोपासनं गर्भितमेवानुष्टु-
 बुपासनं कुर्यात्, न तु तद्रहितमिति । य इत्तद्विदुस्त इमे समा-
 सते इत्युक्तार्थम् । इति शब्द ऋक्समामिं द्योतयति । तदेत-
 न्महाचक्रं बाली वा युवा वा 'वेद' उपास्ते, 'तस्येदं फलं, 'महान्
 भवति' महतीं प्रतिष्ठां जने प्राप्नोति । यदि वा, 'महान्' महा-
 विष्णुरिति । 'स गुरुः' सर्व्वे देववदाराध्यः । स सर्व्वेषां मन्त्रा-
 णाम् 'उपदेष्टा' उपदेशको भवति । सामाभिव्यक्तानुष्टुभा होमं
 कुर्यादिति विद्याङ्गोऽयं होमः, तस्मिन् द्रव्यानुपादानात् प्रतिदिनं
 हविष्यमन्नं भोज्यमाज्यं वा जुहुयादिति । तथा सह्यानुपादानात्
 सकृत् द्वादशवारं वा । यदि वा मूलमन्त्रगत-दशपदानां मूल-
 वृत्सिंहयूहे द्वात्रिंशदयूहे च व्याख्यातत्वादुभयोद्देशेन होमं
 कुर्यात् । ततश्च चोरोदार्णवशायिने वृत्सिंहाय त्रिनेत्राय पिनाक-
 हस्तायोप्रायेदमिति हुत्वा ब्रह्मादिद्वात्रिंशदात्मकाय वृत्सिंहायो-
 प्रायेति जुहुयात्, इत्येवं प्रतिपदं मूलमन्त्रावृत्तिः । यद्वा,
 अनुष्टुभेत्येकवचनात् सकृन्मूलमन्त्रमुच्चार्य स्वाहाकारान्तं जुहुयात्
 प्रतिपदमुद्दिश्य त्यागः कार्यः । तथा सामाभिव्यक्तानुष्टुभार्चनं
 षोडशोपचारादिना कुर्यादित्यनुपङ्गः । अत्रापि होममन्त्रवन्मन्त्रा-
 वृत्त्यनाहत्तो द्रष्टव्ये । 'तदेतत्' महाचक्रं रचोघ्नं शत्रुतारकं गुरु-
 प्रसादात्तथ्यं कण्ठे वाहौ शिखायां वा बध्नीयात् । तस्मै गुरवे,
 यस्मात् सप्तद्वीपवती द्विगुणाहत्तापि पृथ्वी दक्षिणार्धं तावत् कल्पते,
 तस्मात् 'अद्वया' परया भक्त्या यां काञ्चिद्भूमिं यथायत्नरूपं
 दद्यात्, सा दक्षिणा भवति । एवं प्रागुक्तं श्रुतित उपासनमवगतं
 पञ्चाङ्गन्यासे उपसंहृतमेकस्मान्मतात् । अथ मतान्तर-पर्यालो-

चनान्महाचक्रे एवोपसंहृतम्, तस्मात् प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो भवतीत्यत्र मूलमन्त्राक्षराणां प्रणवे उपसंहृतत्वात् प्रणव-प्रधान-मेवेदं महाचक्रम्, तस्मिन् शक्तिबाहुल्यश्रवणात् । मायया वहिर्वेष्टनं भवति, वहिर्मायया वेष्टितं भवतीत्यसकृच्छ्रवणात् । उद्धृतपद-व्याख्यानावसरे प्रतिपदं यस्मात् स्वमहिम्ना सर्वान् लोकान् सर्वान् देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानीत्यसकृन्महिमशब्द-वाच्याया मायायाः सर्वलोक-सर्वदेवात्म-भूतानां साधनत्वेन श्रवणात् तद्देष्टितमाधारत्वेन यथासङ्गं पृथिव्यादिलोक-ऋग्वेदादि-वेदा-ग्न्यादि-देव-भूतानामात्मनाञ्च साधनत्वश्रवणात् महाचक्रान्त-र्गत-वेष्टित-मायाधारमेवेदमुपासनम् । ननु मूलनृसिंहगतं पञ्चाङ्ग-न्यासार्थञ्चान्तरङ्गत्वान्महाचक्रे एवेदमुपासनम्, तदपि सम्प्रदा-यागतमुपादेयमित्युपासनाविकल्पः । तत्रापि बहुतर-सम्प्रदा-यानुकूल्यागतत्वादन्वमेवोपामनमुपादेयमिति केचित् । तस्मिन् मते प्रणव-सावित्र-यजुर्लक्ष्मी-नृसिंहगायत्रीतिमन्त्रचतुष्टयमङ्ग-सामाभिव्यक्तं यथायोग्यतया महाचक्र-प्रकाशकत्वेन योज्यम्, तथैवोपास्यं महाचक्रमिति रहस्यं तत्त्वञ्चेति । २ ।

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, अस्यानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य फलं नो ब्रूहि भगव इति । स होवाच प्रजा-पतिर्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स आदित्यपूतो भवति, स सोमपतो भवति, स सत्यपूतो भवति, स लोक-

पूतो भवति, स ब्रह्मपूतो भवति, स विष्णुपूतो भवति, स रुद्रपूतो भवति, स वेदपूतो भवति, स सर्वपूतो भवति, स सर्वपूतो भवति ॥ ३ ॥

एव वृसिहन्नद्विद्या सकलमतानुमारिणी कृतस्त्रामभिधाय अथेदानीं तदनुष्ठातुः कैमुत्यन्यायेन फलकथनाय प्रश्नोत्तररूपा मास्थायिकामवतारयति देवा ह वै प्रजापतिमनुवन्नित्या दिना । अत्र देवा ह वा इत्याद्यारभ्य तदेतन्निष्कामस्य भवति तदेतन्निष्कामस्य भवतीत्यन्ता अष्टावध्याया , प्रत्यध्याय समाप्तौ च हिरभ्यास । देवा ह वै प्रजापतिमनुवन् अस्य 'मन्वराजस्य' प्रागुक्तोपासनाविशिष्टस्य फल नो ब्रूहि । स होवाच प्रजापतिरित्युक्तार्थम् । 'ध' द्विविधोपासक 'एतमिति' एतच्छब्दपरामृष्ट प्रागुक्त विद्यागर्भित 'मन्वराज' सामराज 'नारसिंह' वृमिहाकार ब्रह्मोपासनागर्भम् 'आनुष्टुभम्' अनुष्टुप्छन्दस्क नित्यमिति साकार ब्रह्म प्रतिपत्तिद्वारेण नित्यभूत निराकारब्रह्म प्रतिपादकत्वात् नित्यम् 'अधीते' उच्चारयति । यत्र ईदृशसामोच्चारणमात्रादेव वच्यमाण फलावाप्ति किं तद्विद्यानुष्ठानादित्यभिप्रायेण तत्र तत्राधीत इत्यवोचत् । अथवा नित्यमधीते' इति नियमेनाधीते । अथवा नित्यम् 'अधि' इत्युपरिभावे 'इते' जानीते, सर्व्वं गत्यर्थां ज्ञानार्थां, नित्यं सन्ध्योपासनादि निवर्त्योत्तरकाल यो विद्यामेनामनुतिष्ठतीत्यर्थ । अथवा नित्यमानुष्टुभमित्यन्वयादानुष्टुभस्य साम्नी नित्यत्वं दर्शयति, न त्वितरस्य नामद्वयस्येति । अथवा, नित्यं सन्ध्योपासनादि कर्माधि

कृत्य इति जानीते । एतदुक्तं भवति । ततो नित्यसन्ध्योपा-
सनाग्निहोत्राद्यपास्य-देवता नारसिंह-लीलाविग्रहा इत्युपास्ते
एतद्विद्यागर्भिता इत्यर्थः । अथवा य उपासकः प्रागुक्त-विद्यानु-
ष्ठान-प्रकारज्ञाने असमर्थः स केवलं विद्याप्रतिपादकं ग्रन्थं
'नित्यं' प्रतिदिनं स्वाध्यायधर्मेण 'अधीते' पठति जपति, सो-
ऽपि वक्ष्यमाणं फलं प्राप्नोति । तस्य ततो जपसामर्थ्यात् परमै-
श्वरः कारुण्यात् तद्विद्यानुष्ठान-प्रकारं साकारप्रभृति निराकार-
पर्यन्तमिहैव कथयति । तथा चान्ते श्रूयते तद्वा एतत् परमं
धाम एतद्विद्या-गर्भित-मन्त्रराजाध्यायकस्य पाठकस्य जापकस्ये-
त्यादिना । 'सः' उपासकः अग्नि-वायादित्य-सोम-सत्यलोक-ब्रह्म-
विष्णु-रुद्र-वेदैर्नृसिंहरूपैरुपास्यैः 'पूतो भवति' पवित्रो भवति ।
अन्यैश्च सर्वैर्नृसिंहरूपैरुपास्यैः पूतो भवति । हिरभ्यासोऽध्याय-
समाप्तिं द्योतयति ॥ ३ ॥ १ ॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स
पाप्मानं तरति, स नृत्यं तरति, स भ्रूणहत्यां तरति, स ब्रह्म-
हत्यां तरति, स वीरहत्यां तरति, स सर्वहत्यां तरति, स
संसारं तरति, स सर्वं तरति, स सर्वं तरति ॥ ४ ॥

इतः प्रभृति नित्यतयैतद्विद्यानुष्ठाने तत्प्रतिपादक-ग्रन्थ-
जपे वा आनुषङ्गिकाण्येव फलानि काम्यानि तद्द्रष्टव्यानि वा
कथयितुमाह । य उपासको नित्यत्वेन तद्विद्यानुष्ठानेन तज्जपेन
वा पापक्षयं कान्त्रयते । य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्य-

मधीते इत्युक्तार्थम् । तथा इत प्रभृत्यन्तादध्यायात्तत्र तत्र यच्छ
 द्येन पुलिङ्गेन प्रागुक्त वृसिह-विद्याया नित्यतयानुष्ठाता तद्विद्या
 प्रतिपादक ग्रन्थजप्ता वाध्येता वा परामृश्यते, तथा तच्छब्देन
 स एव परामृश्यते । तथा तत्र तत्र पुलिङ्ग-तच्छब्दाभ्यासात्
 तस्मिन्नेव नित्यानुष्ठाने जपे वा व्यस्त समस्त वा यथायोग्यतया
 फल गम्यते । स मृत्यु पाप्मानं ब्रह्महत्या भ्रूणहत्या 'भ्रूणः'
 गर्भं, यदा, साङ्गवेदार्थं व्याख्याता दीक्षितो भ्रूणः, वीरहत्या
 'वीर' पुत्र' सवनस्थ क्षत्रियो वा । अन्यत् पातक सर्वं तरति ।
 द्विरभ्यासोऽध्याय समाप्तिं द्योतयति ॥ ४ ॥ २ ॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं
 स्तम्भयति, स वायुं स्तम्भयति, स आदित्यं स्तम्भयति, स सोमं
 स्तम्भयति, स उदकं स्तम्भयति, स सर्वान् देवान् स्तम्भयति,
 स सर्वान् ग्रहान् स्तम्भयति, स विषं स्तम्भयति, स विषं
 स्तम्भयति ॥ ५ ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते सोऽग्नि
 वायुमादित्य सोममुदक सर्वान् देवान् सर्वान् ग्रहान् विष
 स्तम्भयतीति स्तम्भनफल निर्देश' । द्विरभ्यासोऽध्याय-समाप्ति
 द्योतयति ॥ ५ ॥ ३ ॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स
 भूर्लोकं जयति, स भुवर्लोकं जयति, स स्वर्लोकं जयति

स महर्लोकं जयति, स जनलोकं जयति, स तपोलोकं जयति,
 स सत्यलोकं जयति, स सर्वलोकं जयति, स सर्वलोकं
 जयति ॥ ६ ॥

य एतं मन्त्रराजमधीते स भूर्भुवः स्वर्महर्जनंतपः सत्यमन्यच्च
 सर्वं पाताललोकं जयतीति फलनिर्देशः । हिरभ्यासोऽध्याय-
 समाप्तिं द्योतयति ॥६॥४॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मनु-
 घ्यानाकर्षयति, स देवानाकर्षयति, स नागानाकर्षयति,
 स ग्रहानाकर्षयति, स यक्षानाकर्षयति, स सर्वानाकर्षयति,
 स सर्वानाकर्षयति ॥ ७ ॥

य एतमधीते स मनुष्यान् देवान् नागान् ग्रहान् यक्षान्
 तद्वरतिरिक्तानन्यांश्चाकर्षयतीति फलनिर्देशः । हिरभ्यासोऽध्याय-
 समाप्तिं द्योतयति ॥७॥५॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सो-
 ऽग्निष्टोमेन यजते, स उक्थेन यजते, स षोडशिना यजते
 स वाजपेयेन यजते, सोऽतिरात्रेण यजते, सोऽप्तोर्यामेण यजते
 स सर्वैः क्रतुभिर्यजते, स सर्वैः क्रतुभिर्यजते ॥ ८ ॥

य एतमधीते सोऽग्निष्टोमिनोक्थेन षोडशिना वाजपेयेना-

तिरात्रेणाप्तोर्यामेणान्यैश्च सर्वैः क्रतुभिर्व्यजते इति फलनिर्देशः ।
द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति । न च वाच्यमन्यानर्थक्या-
दितिन्यायेन कथं फलनिर्देश इति, यतो मनोव्यापारैकसाध्यत्वा-
देतद्विद्वानुष्ठानस्य, तस्य च कर्मानुष्ठानादत्यन्तदुःसम्पाद्यत्वा-
दित्यधिकारिभेदेन नान्यानर्थक्यमिति सर्वं निर्मलम् । ॥ ८ ॥ ६ ॥

५ एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋची
ऽधीते, स यजूंष्यधीते, स सामान्यधीते, सोऽथर्वाणमधीते,
सोऽङ्गिरसमधीते, स शाखा अधीते, सु पुराणान्यधीते, स
कल्पानधीते, स गाथा अधीते, स नाराशंसीरधीते, स प्रणव
मधीते, यः प्रणवमधीते, स सर्वमधीते स सर्वमधीते ॥ ९ ॥

य एत मन्त्रराजमधीते स ऋची यजूंषि सामान्यथर्वाणमङ्गि-
रसम् । एतच्च त्रयोमम्पुटोकरणमेतदन्तराल-वर्तित्वाद्देवत्वस्य ।
तथाच तस्मिन्नेव ब्राह्मणे प्रजापतिं प्रथममथर्वाणमजपत् तत
स्तर्यीं ततोऽङ्गिरसमित्यसकृदभिहितत्वात् । शाखाः पुराणानि
कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रणवमधीत इति फलनिर्देशः । अत्र च
यः प्रणवमधीते स सर्वमधीत इति वदन् मूलमन्त्र प्रणवयोः
फलसाम्यादुभयोः साम्यं दर्शयति । ततश्च जपे समाधौ बोधयो-
र्विकल्पः । तथा च नित्वानुष्ठाने फलकामनायां प्रयोगविशेषः ।
तत्तत्फलपदीच्चारणं मूलमन्त्रजपान्ते कार्यमिति केचित् ।
अन्ये तु तद्विनैव केवलं कामनैव कार्येति साम्प्रदायिकमेवान्वेष-
मिति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥ ९ ॥ ७ ॥

अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम्, उपनीतशत-
 मेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं, गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन
 तत्समं, वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं, यतीनान्तु
 शतं पूर्णं रुद्रजापकेन तत्समं, रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्व-
 शिरः-शिखाध्यायकेन तत्समम्, अथर्वशिरः-शिखाध्यायक-
 शतं मन्त्रराजजापकेन तत्समम् । तद्वा एतत् परमं धाम
 मन्त्रराजाध्यायकस्य । यत्र सूर्यो न तपति, यत्र वायुर्न
 वाति, यत्र न चन्द्रमास्तपति, यत्र न नक्षत्राणि भान्ति, यत्र
 नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति, यत्र न दुःखं प्रभवति,
 सदानन्दं परमानन्दं शाश्वतं शान्तं सदाशिवं ब्रह्मादि-
 वन्दितं योगिध्येयं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः ।

एवं विद्यानुष्ठाने आनुपङ्गिकां सर्व्वफलमभिधाय अथेदानीं
 तद्विद्यानुष्ठातुर्गमुरध्येतुषोत्कर्षतरतम-भावेन सर्व्वोत्कृष्टञ्च फल-
 माह । अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम् । उपनीत-
 शतम् उपकुर्वाणकानां न नैष्ठिकाभिप्रायेण तस्य सर्व्वोत्कृष्टत्वात्,
 एकमेकेन गृहस्थेन तत्समम् । गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन
 तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समम् । योऽय-
 मायम-स्त्रीकारमात्रेण तरतमभावी नायम-प्रयुक्तानुष्ठानाभि-
 प्रायेण, ततश्च यतीनाञ्च शतं पूर्णं स्त्रीकृतायममावाणां यस्मिन्

कस्मिद्यित् स्थित रुद्रजापकेन (१) तत्समम् । रुद्रजापकशत
 मेक यस्मिन् कस्मिद्यिदायमे स्थिताथर्वशिर-शिखाध्यायकेन
 जापकेन तत्समम् । अथर्वशिर शिखाध्यायकशत मन्तराज
 जापकेन तत्सममित्युत्कर्ष तरतमभावस्य मन्तराजजापके एत
 द्विद्यावति विद्यान्तत्वादेतद्विद्यावान् सर्वोत्कृष्ट इति गम्यते ।
 यथानन्द तरतमभावस्य ब्रह्मणि विद्यान्तत्वाद्ब्रह्मानन्द एवोत्कृष्ट ।
 यस्मादेव तस्मात् 'वै' प्रसिद्धम् एतत् परम 'धाम' स्थानम् एत
 द्विद्यागर्भित मन्तराजाध्यायकस्य जापकस्यानुष्ठानार्थात् । 'यत्र'
 चोरोदारणवस्थाने सूर्यो न तपति यत्र न वायुर्व्याति यत्र न चन्द्रमा
 स्तपति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र गत्वा न
 निवर्त्तन्ते योगिन इति स्पष्टार्थम् ।

तदेतद्वचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
 सूरय । द्विवीच चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो
 जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत् परमं पदमिति ।
 तदेतन्निष्कामस्य भवति, तदेतन्निष्कामस्य भवति । य एवं
 वेदेति महोपनिषत् ॥ १० ॥

इत्याथर्ववेदे नृसिंह-पूर्वतापनीये महोपनिषत्

पञ्चमी समाप्ता ॥५॥

इत्याथर्वणरक्षस्ये नृसिंह पूर्वतापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥

‘तदेतत्’ स्थानम् ऋचाभ्युक्तम् । विष्णोर्यत् परमं पदमिति । यच्छब्देन चोरोदार्षवस्थानं परा मृश्यते परमं पदं प्रत्यभिज्ञानात् । ‘सूरयः’ उपासकाः, उपासनाभेदेन तादात्म्योपासनया चेत् सायुज्यं फलं, ततश्च विष्णुरेव परमं पदम् । उभयत्रापि विष्णोरिति पठोर्निर्देशः शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवद्द्रष्टव्यः । अथोपास्योपासकभावेन चेदनुष्ठातुर्द्विधानुष्ठानं ‘तस्य’ वृसिंहस्य विष्णोः ‘परमं पदं’ परमं स्थानं महाचक्र-नाभि-चोरोदार्षव-प्रभृति, तत्र स्थिता उपासका अनुष्ठातारो जप्तारो-ऽध्येतारो वा ‘सदा’ सर्वकालं पश्यन्ति । कीदृशं तदित्यपेक्षिते आह, ‘दिवीव’ द्यु-लोके इव ‘चक्षुः’ (१) सूर्यमण्डलम् ‘आततम्’ आ समन्तात् तत् विस्तृतं वर्तुलं प्रकाशात्मकं सर्वप्रकाशाभिभवकारणम्, अतएव सूर्य-चन्द्र-नक्षत्राणां प्रकाशो ब्राह्मणेन प्रतिपिडस्तापकर्तृता च यत्र सूर्यो न तपतीत्यादिना । एवं तस्मिन्नाधिदैवात्मके दुःखे प्रतिपिडे आध्यात्मिकदुःखप्राप्तौ तत् प्रतिषेधति, यत्र न दुःखमिति । दुःखाभावमात्रे प्राप्ते सुप्तुप्तिवज्जड़ता स्यादिति तद्व्याहच्यर्थं सदानन्दमिति । ‘ब्रह्मादि-वन्दितमिति’ तदादिन्यायेन नाभिस्थ-ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरैः परिचारकैर्वन्दनीयं महाचक्राख्यं स्थानम् । यत्र गत्वेति तस्य गन्तव्यतामाह, तद्विप्रास इति । ‘तत्’ हादृशं स्थानं ‘विप्रासः’ विप्राः ब्राह्मणा उपासकाः ‘विपन्यवः’ भेधाविनः समाधौ धारणाशक्तियुक्ताः ‘जागृवांसः’ जागरितावस्थाया-भेवावस्थात्रयात् प्रविच्युत्य (१) समिन्धते ममृद्धं कुर्वन्ति । तादात्म्यपक्षे तु मन्त्र-ब्राह्मण्योर्थथास्वरूपं व्याख्येयम् । इति

शब्दो मन्त्रसमाप्ति द्योतयति । पदचतुष्टयाभ्यास सर्वापनिषत्
समाप्ति द्योतयतीति सर्वं निर्मलम् ॥१०॥८॥५ इति श्रीगीर्विन्द
भगवत्-पूज्यपाद शिष्यस्य परमहंस परिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्कर-
भगवत कृतावाध्वंशतापनीयोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोपनिषद्भाष्य
समाप्तम् । इदं पूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्यम् ॥

ओं नमो भगवते श्रीनृसिंहाय ।

वृसिंहीत्तर-तापव्याम् ।

प्रथमोपनिषदि

प्रथमः खण्डः ।

ओं भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥१॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति न स्ताव्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥

ओं शान्तिः, ओं शान्तिः, ओं शान्तिः ॥

ओं देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, अणोरणीयांसमिम-
मात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्षुति ।

ओं नमः श्रीनृसिंहाय ।

निरस्त-निखिलानर्थ-परमानन्द-रूपिणे ।

वृसिहाय नमस्कर्म्मः सर्व्वधोवृत्ति-साक्षिणे ॥

यत्पादाङ्ग-रजोलेश-सम्पर्कात् सहसा सक्तत्

सर्व्व-संसारहीनोऽहं तान् नतोऽस्मि गुरुन् सदा ॥ २ ॥

तापनीय-रहस्यार्थ-विहृतिर्लेशतो मया ।

क्रियतेऽन्त्यधिक्षा तस्मात् चन्तव्यं चान्तमुत्तमैः ॥ ३ ॥

इह पूर्वस्मिन् ग्रन्थे नृसिंहाकार-ब्रह्मविषया विद्या निरु-
पाधिक-परब्रह्मफलाधिगता । तथाह्युक्तं वार्त्तिककृद्भिः, “नृसिंह-
ब्रह्मविद्यैषा व्याच्यता ज्ञानसिद्धये” इति । प्रणवस्य त्वनुष्टुब्रह्म-
त्वेनैव तत्र प्रवेशः । तथाचोक्तं सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं
प्रणवं तत्साम्नोऽङ्गं वेद स चीन् लोकान् जयतीति । इह तु
पूर्वोक्तोपासनादिभिरीपच्छुद्धान्तःकरणस्य परब्रह्मविद्या प्रवेश-
भात्रयोग्यस्य नृसिंहाकारमेव ब्रह्म प्रणवप्रधानमादाय तद्वारेण
तुरीयपर्यवसायिनामुपासनां कर्त्तव्यत्वेन विधाय तदनुष्ठानेनाति-
विशुद्धान्तःकरणस्य साक्षात्तुरीयविद्यैव स्वरूपावस्थानफलोच्यते ।
तदप्युक्तं, “तुरीयावसिता विद्या साक्षादत्र प्रदर्श्यते” इति ।
तुरीयावसितोपासना साक्षात्तुरीयविद्या चात्र प्रदर्श्यत इत्यर्थः ।
अत्रानुष्टुप्-प्रवेशस्तु प्रणवाद्भवेनैवानुष्टुभान्विषय प्रणवेनैव तस्मिन्न-
वस्थिते ओङ्कारे परे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेदित्यनुष्टुब्रह्म-
त्वस्य प्रणवप्रधानत्वस्य च श्रवणादननुष्टुब्रह्मस्य प्रणवे प्रक्षेपदर्शना-
च्चेत्तरत्र । आख्यायिका तु विद्या सम्प्रदान ग्रहणविधि प्रदर्श-
नार्था विद्यास्तुत्यर्था वा । ‘देवा’ पूर्वोक्तैः साधनैर्दीक्षान्त करणाः
प्रसिद्धा वा देवा, ‘ह’ इत्यैतिहायः वैशब्देनोक्तसाधन-विशेषै-
र्दीक्षान्तःकरणत्वेन देवान् गृह्यत्वमामर्थं स्मारयति । ‘प्रजापतिम्’
आचार्य्यं प्रसिद्धं वा ‘अमुवन्’ उपगम्योक्तवन्तः । किमुक्तवन्त
इत्याह, अणोरणोयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्षेति ।
‘अणोः’ सूक्ष्मादप्याकाशादे. ‘अणोयांस’ सूक्ष्मतरं परात्मानम्
‘इमम्’ अमन्तरातीतग्रन्थे गुरुणा अनुष्टुबुपाधिकत्वेनोक्तम्,
किम् १ ‘ओङ्कारं व्याचक्षे’ अनुष्टुभोऽपि कारणभूतो य ओङ्कार-

स्तद्रूपं परमात्मानं 'नः' अस्मभ्यं 'व्याचक्ष्व' विसृष्टं कथय ।
 स्वप्रणव-कार्यभूताह्वनुष्टुप् श्रूयते वैरिञ्चे मन्वराजकल्पे, "चतु-
 र्मात्रात्मकात्ताराच्चतुष्पादो महामनुः । वक्त्रेभ्यो मम सञ्जातो
 मन्त्रविद्येश्वरेश्वरः" इति । दृश्यते च घटे ऋदन्वयवदनुष्टुभि
 प्रणवस्यान्वयः, उकारादिर्हकारान्ता ह्वनुष्टुप् प्रणवैकदेश एव
 पर्यवसिता दृश्यते । उक्तञ्च वैरिञ्चे मन्वराजकल्पे । "प्रणवान्त-
 र्गतोऽयं हि मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । उकार आदिर्मन्त्रस्य हुङ्गा-
 रोऽन्त्यः प्रकीर्त्तितः । लुप्ते हुङ्कारे प्रणवी व्यन्धते व्यत्ययाच्चर"
 इति । अतः कारणादोङ्कारस्यानुष्टुभोऽप्यणीयस्त्वं । महम् । एत-
 दुक्तं भवति । अनुष्टुप्-प्राधान्येनोक्तमात्मानं तत्कारण-प्रणवस्य
 प्राधान्येन प्रणवगुणभूततया अनुष्टुभञ्च स्वीकृत्य व्याचक्ष्वेति ।
 इति शब्दः प्रश्रवाक्यसमाप्त्यर्थः ।

ओं तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं सर्व्वं तस्योपव्याख्यानम् ।

देवैरेवं प्रार्थितः प्रजापतिः ओमित्यनुजानाति प्रार्थितं तथेति,
 यथाप्रार्थितमुपदिशामीत्यर्थः । तत्र प्रथमं सङ्ग्रहेणानुष्टुवात्मनः
 प्रणवरूपतामाह ओमित्येतदक्षरमिदं सर्व्वमिति । सङ्क्षेप-विस्तार-
 भाभ्यां हि प्रतिपाद्यमानं वस्तु मन्दप्रज्ञस्थापि बुद्धावारोहति । यदिद-
 मनुष्टुम्नाच्चमित्युक्तं सर्वकार्य-कारणात्मकं जगत् स एतं मन्वराजं
 नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत् तेनैव सर्वमिदमसृजत्, यदिदं किञ्च,
 तस्मात् सर्वमेवानुष्टुभमित्याचक्षते इत्यादिभिर्वाक्यैस्तदनुष्टुभा
 सहोमित्येतदक्षरम् । कुतः ? यतो वाङ्मात्ररूपोऽयमोङ्कारः,
 वक्ष्यति हि वाग्वा ओङ्कार इति । नन्वनुष्टुभोऽपि वाङ्मात्ररूपत्व-

मुक्तं पूर्वं वाग्वा अनुष्टुबिति । अनुष्टुभात्मकश्च प्रणवः , अतः
 सार्थाया अनुष्टुभः कश्च प्रणवात्मकत्वः, विपरीतं किं न स्यादिति
 चेत्, न, अनुष्टुभिः प्रणवान्वय-दर्शनेन प्रणवस्यानुष्टुभः प्रति
 कारणत्वोपपादनेन परिहृतत्वात् अस्य चाद्यस्य वाङ्मात्ररूपिण्या
 स्वानुष्टुभस्तथाविधात् प्रणवाद्देव एव नाम्नीति तस्या अपि
 तदात्मकत्वं सिद्धम् । यदि च भेदोऽस्तीत्युच्यते तथापि वाग्वि
 शेषरूपयोर्हि प्रणवानुष्टुभो प्रणवस्यैव कारणत्वं दृष्टम् ।
 तस्मादाक्मामान्य रूपयोरपि तयोस्तथैव कार्यकारणभावो युक्त
 इति । वाङ्मात्ररूपे प्रणवे अनुष्टुबन्तर्भूतैव । यथा अन्ये सर्वे
 शब्दविशेषाः । उक्तञ्च, यथा, “अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्वर्गा
 अभिर्व्यज्यमाना बहो नानारूपा भवतीति” । साक्षाच्च तद्यथा
 गङ्गुना ‘सर्वाणि पर्णानि सन्तृपान्वेयमोद्गारेण सर्वा वाक्
 सन्तृष्येति’ सर्ववागात्मकत्वमुक्तं प्रणवस्य । “मर्वावाग्वाच्य वस्तु
 प्रणवात्मकमिति च” । अर्थविशेषाणाञ्च तदाचक नामविशेष
 द्वारेण वाङ्मात्ररूपे प्रणवेऽन्तर्भावः सम्भवति तेषां तद्व्यतिरेके
 णानपलम्भात् । उक्तञ्च ‘तदस्यैव वाचातन्या नामभिर्दामभि
 सर्वं सितम्, सर्वं ह्रीद् नामनी तस्यै यदुपाशु स प्राण, अथ
 यदुच्चैस्तच्छरीरमिति । अहमेव वात इव प्रवाभ्यारभमाण
 भुवनानि विश्वा । यो वै ता वाच वेद, यस्या एष विकार इति’
 वाच कारणत्वयवणाञ्च । ‘वाचारभ्यण विकारो नामधेयमिति
 च’ विकारस्य नामधेयमात्रत्वं युतम् । साक्षाच्च प्रणवस्यैव सर्वा
 त्मकत्वं युतम्, श्रीङ्कार एवैदं मर्वाम्, एतद्वै सत्यकाम पर-
 चापरञ्च ब्रह्म यदोद्धार, यद्ब्रह्मसामृपभो विश्वरूप, श्रीमि-

तीदं सर्वम्, इत्यादिवाक्यैः । ननु वाङ्मात्रतां विवक्षित्वा सर्व-
शब्दानां सर्वात्मत्वं वक्तुं शक्यं, तथा सति कोऽयं विशेषः प्रणवस्य
सर्वात्मत्वे येन सर्वश्रुतीनामत्रादरो महान् दृश्यते । “सर्वे
वेदा यत् पदमामनन्ति, एतदालम्बनं श्रेष्ठम्, धनुर्गृहीत्वा,
प्रणवो धनुस्तिस्ती मात्रा एतद्वै महोपनिषदम्” इत्यादिप्रदेशेषु ।
अनुष्टुबन्तर्भाव एवासौ विशेष इति चेत्, न, अन्येष्वप्युकारादि-
मकारान्तेषु . मन्त्रेषु अनुष्टुबन्तर्भावसम्भवात्, अतोऽप्येवानु-
ष्टुबन्तर्भावकथनमपि प्रणवस्य न मन्त्रान्तरेभ्यो विशेषं द्योतयति ।
अतः कोऽसौ विशेष इति वक्तव्यम् । उच्यते । श्रुतिगम्य
एवासौ विशेषः स्मृतिगम्यो वा नास्मद्बुद्धिगम्यः । तथाचीत्तं
सारसङ्ग्रहे प्रणवनिणये ।

ऋग्वेदः स्यादकाराद्य उकारान्तं यजुर्मतम् ।
सामवेदो मकारान्तः सर्वग्राहो ततो ध्रुवम् ॥
षडङ्ग-न्याय-मीमांसा-पुराण-स्मृति-पूर्वकम् ।
वेदेऽन्तर्भूतमेव स्यात् सर्वे वेदाद्य तारगाः ॥
अहयोर्मध्यगा वर्णा लक्ष्मी पलकगौ यतः ।
अकारः पुरुषस्तत्र हकारः प्रकृतिः परा ॥
तथा प्रणवगोकारो बीजात्मा पुरुषः स्मृतः ।
उकारः शक्तिरूपत्वात् प्रकृतिः सा हरूपिणी (१) ॥
पुम्प्रकृत्यात्मका वर्णास्तस्मादीगम्यगाः सदा ।
क्षराक्षरपरो देवो मकारः परमेश्वरः ॥

(१) क, सा हरूपिणी ।

अथवाकार एवायं चिन्मात्रः परमेस्वरः ।
 सर्वप्रकाशकी देवो ह्युकार सर्वभासकः ॥
 न हि तेन विना वर्णप्रकाशः कापि कश्चित् ।
 कार्यश्च कारणं सर्वमुकारः गतिरूपवान् ॥
 उकारमत्र एवात्र जगत्प्रसव-रूपतः ।
 उच्चरत्यतिदीर्घेण सृष्टि स्थिति नयात्मना ॥
 कार्य कारण रूपेण महेगादात्मनीदगतम् ।
 तमेवमात्मकं भूयः प्रविश्यात्म-स्वरपिणम् ॥
 तावन्मात्रत्वमायाति मकारो हि महाचितिः ।
 अकारः सोमरूपोऽयं उकारः सूर्य एव तु ॥
 मकारय महापट्टिरिति तेजस्रयात्मकः ।
 पीठगात्मा भवेत् सोम पीठग स्वररूपवान् ॥
 सूर्यो ह्यदगमात्मा मामाय द्विविधा मताः ।
 अथनश्य भेदेन सृष्टि महार रूपतः ॥
 संसार मोक्ष भेदेन तथाहीराक्ष भेदतः ।
 कभादि वर्णरूपाम्ने सृष्टि-महार रूपतः ॥
 मकारः काल-कनिताः (१) परमात्मा महेस्वरः ।
 आदित्यान्तर्गतो देवः कालकालो महाप्रभुः ॥
 सर्वसंहार-वज्रगात्मा साक्षी चिन्मात्रविग्रहः ।
 पुरुषः पञ्चविगोऽय पट्-विंगन्तु महेस्वरः ॥
 पञ्चविगात्मना भोक्ता पट्-विंगो भोजको मतः ।
 उभयात्मा मकारोऽयं प्रणवस्य उदाहृतः ॥

भोक्ता तत्राग्निरूपः स्याद्दृशभेदयुतः स च ।
 समधातुत्रयाधारो भेदतोऽस्मिन् कलेवरे ॥
 यकारादि-चकारान्ता वर्णास्तद्वेदरूपिणः ।
 मकारस्तु समध्यात्मा भोक्तृ-भोजक-रूपवान् ॥
 अतः सर्वात्मकस्तारः साक्षात् सर्वेश्वरः स्वयम् ।
 सर्व-तेजोऽनुगश्चैव सर्व-वर्णात्मकः स्वयम् ॥
 अपरः प्रकृतेर्यद्वा वाचकीकार इष्यते ।
 सन्मात्र-वीजरूपेण सर्व्ववानुगता हि सा ॥
 अकारः सर्व-वर्णेषु तथैवेहान्वितः सदा ।
 तस्मात्तद्वाचकीकारस्तदभिन्नः सदा भवेत् ॥
 उन्मुखः स्यादुकारीऽयं तस्या उदुगाट-साक्षिणः ।
 व्याप्तेर्बलस्य चाधिक्यादकारादुदुगती ह्यसौ ॥
 तद्वत् सात्मात्मिका शक्तिः साभासबल-संयुता ।
 उकारोऽतस्तदात्मा स्यात्तदाभासागृताद्भूतः ॥
 मकारो महतो बोधः केवलस्य महात्मनः ।
 निराभास-महासविदानन्दैक-स्वरूपिणः ॥
 इति शब्दान्तरेभ्योऽयमोङ्कारः परमो मतः ।
 वर्णा वर्णान्तरेभ्यश्च सारभूताः परा मताः ॥
 आदिमान्तास्तु ये मन्वास्ते सर्व्वे प्रणवात्मकाः ।
 तेषां तदामकत्वेन सर्वात्मत्वं स्वतो न तु इति ॥

एवं सार्धं मन्धराजं प्रणवेऽन्तर्भाव्य तेनात्म-प्रतिपत्ति-
 प्रकारश्च सङ्ग-हेणाभिधाय तदेव विस्तरेण व्याचिख्यासुर्यस्यमाणेऽर्थे
 श्रोतॄणां बुद्धिममाधानविशेष-मिदये प्रजापतिराह, तस्योपव्या-

ध्यानमिति । 'तस्य' ओमित्येतस्याक्षरस्य 'उपव्याख्यानम्'
आत्मप्रतिपत्त्युपायतया तत्सामोशेन व्याख्यानम् इदानीं प्रस्तुत
मिति शेषः ।

भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोद्धार एव, यच्चान्यत्त्रिकाला-
तीतं तदप्योद्धार एव ।

यथाप्रतिज्ञातमुपव्याख्यानमेवानुवर्तयते भूतमित्यादिना ।
भूत भवद्भविष्यदित्येव कालत्रय परिच्छिन्न कार्यजातमित्यर्थः ।
तच्च द्विविधं सूक्ष्मं सूक्ष्मञ्चेति । तत्र सूक्ष्मं समष्टिव्यव्यात्मक
विराड्-रूपम्, सूक्ष्मन्तु समष्टिव्यव्यात्मकं हिरण्यगर्भरूपम्,
तयोरुभयोरपि प्रणवात्मकतामाह सर्वमोद्धारण्येति । ननु
भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वं मकरोकारावेवेति च वक्तव्यं विराड्-
हिरण्यगर्भयोर्हुत्तरन्नाकारोकारात्मकत्वमेषोच्यते न तु समस्त
प्रणवात्मकत्वम्, अत्रापि भूत भविष्यदिति तावेवोक्तौ
तयोरेव दिक्काल परिच्छेदमश्व इति, यच्चान्यत्त्रिकालातीत
मित्यव्याकृतादेः पृथक्कथनाच्च । यदीव तर्हि ओद्धारैक-
देशात्मनावपि विराड्-हिरण्यगर्भावुपचारेणोद्धारणावित्यु-
क्ताविति चेत्, न, श्रुत्यर्थं परित्याग-प्रसङ्गात् । तर्हि सामा-
न्येनोद्धारमात्रं सर्वमित्युच्यते इति चेत् । यद्येवं तर्हि
कालत्रय परिच्छिन्नं तदपरिच्छिन्नञ्च सर्वमनूद्य पुनः सर्व-
मेतदोद्धार एवेति वक्तव्यम् । ननु जगदेकदेशमेवानूद्य
अयमथोद्धार एवेति च वचनमनुपपन्नं, सामान्येन च सर्वा-
त्मत्वमोमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति पूर्वमेवोक्तमिति न पुनर्थं च

नोयम् । अतो विराड्-हिरण्यगर्भाव्याकृत-सन्मात्रगरीराणां
 प्रत्येकं सर्वात्मकत्व-प्रणवात्मकत्वमेवाचोच्यते । ननु एकस्यैवोद्धार-
 स्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे कथं सर्वात्मना शरीर-चतुष्टयात्मत्वं सम्भ-
 वति, न, एकस्यैव प्रणवस्य वैखुर्यादिरूपेण प्रत्येकं सर्वात्मकत्वा-
 दिति ब्रूमः । वैखुर्यास्तावदचररूपिण्या अकारोकार-मकारार्द्ध-
 मात्र-प्रणवात्मकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम्, मध्यमा-पश्यन्ती-परारूप-प्रणव-
 स्यापि वैखुर्याद्यविभाग-रूपत्वेन सर्वात्मत्वमभ्युपगन्तव्यम् । एवं
 सति प्रत्येकं चतूरूपत्वेन वक्ष्यमाणानां विराडादीनां वाचकत्वं
 सम्भवत्योद्धारस्य । अकारादीनामपि चतूरूपाणामेव विराडादि-
 वाचकत्वं वक्ष्यति, विज्ञो वैखानरयतूरूपोऽद्धार एवेत्यादिना ।
 अकारादयो हि बीज-विन्दु-नाद-शक्ति-रूपस्वात्मभेदे वाक्-चतुष्टय-
 रूपा एव । न हि वैखुर्यादिरूप-चतुष्टय-रहितः शब्द एवास्ति
 लोके । उक्तञ्च, वाक्-चतुरात्मत्वम्, उत्तरोत्तरं सौक्ष्म्यञ्च ।
 चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनी-
 पिणः । गुहा त्रीणि निहितानेद्भवन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या
 वदन्तीति । तस्माद्वैखुर्यादि-रूपस्यैवोत्तरोत्तरसूक्ष्मस्य तथा-
 रूप-विराडादि-वाचकत्वेन विराडाद्यात्मकत्वमत्रोक्तं, यावद्ब्रह्म
 विष्टितं तावती वागिति वाग्यान्तरम् । तथाकारोकार-मका-
 रार्द्धमात्रात्मा अम्भदादि-त्रोदयाद्यः क्रियाशक्ति-प्रधानो वैखुर्यात्मा
 तत्प्रधानः प्रणवो विराजो वाचकः । उभयोः स्वरत्वस्य
 काठिन्यस्य च साम्यात् । विज्ञेयेण स्वरत्वाद्द्वैतरोतुष्यते, वैख-
 र्युग्धारणात् पूर्वमकारादिमात्रा-चतुष्टय-रूपेणैव मनस्युद्भूतः
 क्रमादि-विगिष्टवर्ण-विमर्शात्मा ज्ञानशक्ति-प्रधानो मध्यमावा-

गात्मा स तत्प्रधान प्रणवो हिरण्यगर्भवाचकः, मनोरूपत्व-
साम्यादुभयोः । सा च मध्ये वर्त्तते चेति मध्यमेतुच्यते ।
एव विराड् हिरण्यगर्भयोर्वक्ष्यमाण प्रकारेण चतुरात्मना मध्यमा-
वैखरीरूप-चतुर्मात्र प्रणयात्मत्वमभिधाय समष्टि व्यष्टि रूपात्म-
कस्याव्याकृतस्य समस्त जगद्वामनाविशिष्टतया किञ्चिदहिर्मुख
सदात्मकस्य कारणशरीरस्यान्तर्मुख सदात्मक-सामान्य शरीरस्य
च ब्रह्मज्ञानात्मनः क्रमेण पश्यन्ती । परावायूप्रणवरूपता-
माह, यच्चान्यच्चिकालातीत तदेष्योद्धार एवेति । मध्यमा-
वायूप विशेषज्ञानात् पूर्वमक्रमवहिर्मुख-स्यन्दमात्ररूप सामान्य-
ज्ञानात्मक इच्छाशक्ति-प्रधानः पश्यन्त्यात्मा प्रणव उक्तरूप कारण
शरीरवाचकः, पश्यद्रूपत्वाविशिष्टात् । परित्यक्त सर्वस्यन्दः
केवल सन्नात्रतयावस्थितः स्वातन्त्र्यशक्तिः सदात्मा परावायूपः
प्रणव उक्तरूप सामान्यशरीर वाचकः परत्वसामान्यात् । उक्त
वाच्यानाञ्चोक्तवाचक व्यतिरेकेणानुपलब्धे । सर्वमोद्धार एवेति
युक्तम् । ओद्धारस्य सर्व-व्याच्य वाचक कल्पना रहित-चिन्मात्र
रूपत्वञ्च यच्चान्यदित्यनेनैवोक्तम् । न हि चिद्रूपत्वं विना प्रण
वस्य बधोक्तत्वं सम्भवति ।

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म तमेतमात्मानमोमिति
ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्मचात्मना ओमित्येकीकृत्य तदेकमजर-
ममृत-मभय मोमित्यनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीर-
मारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति ।

एवमात्मप्रतिपत्त्यर्धमोद्धारस्योपव्याख्यानमेकेन प्रकारेण

कृत्वा व्याख्यात वाक्चतुष्टयप्रणवरूपं सार्धं क्रमेण तत्-
 साक्षिणि ब्रह्मणि प्रणवे विलायितं तावन्मात्रं भवतीत्याह, सर्वं
 ह्येतदिति । हि शब्देन तत्राध्यासलक्षणो हेतुः । एवं त्वम्पदार्थं
 तत्पदार्थ-पर्यन्तमुपव्याख्यानं संशोध्य शुद्धस्य प्रत्यगात्मनो
 ब्रह्मणैक्यमाह, अयमात्मा ब्रह्मेति । उक्तञ्च ब्रह्मात्मैक्यं प्रणवेन
 व्यतिहारेण प्रतिपत्तव्यमित्याह, तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकी
 कृत्य ब्रह्म चात्मना ओमिति । 'तम्' एतं ब्रह्मस्वरूपम् 'एतम्'
 प्रत्यगात्मानमिति तदेतच्छब्दयोरर्थः । तत्र प्रथमा प्रतिपत्तिरहं म
 इति वाक्यरूपेण प्रणवेन कार्या । तत्राहंशब्दः स्थूल सूक्ष्म प्रधान-
 त्वम्पदार्थवाचकः सन् अत्रस्थात्रय-साक्षिणं प्रत्यगात्मानं लक्ष-
 यति । अकारोकारावपि तद्वाचकत्वेन तमेव लक्षयत इति
 तदात्मको तौ । स इति कारणोपाधिप्रधानं तत्पदार्थं वाचक-
 सन् तत्साक्षिणं परमात्मानं लक्षयति । सकारोऽपि तद्वाचक-
 त्वेन तमेव लक्षयति । सामानाधिकरण्येन च प्रत्यगात्मनो
 ब्रह्मणैक्यं प्रतिपत्तव्यम् । द्वितीया तु प्रतिपत्तिः सोऽहंवाक्यरूपेण
 प्रणवेन कर्तव्या । सोऽहमित्यस्माद्वाक्यात् सकार-हकारयो-
 रुदारे कृते तत्पूर्वरूपे च ओमिति प्रणवः सम्पद्यते । तस्मादो-
 मिति परमात्मवाचकः । स इति हि तस्यार्थः । तच्छब्दस्य
 कारणोपाधि प्रधान-ब्रह्मवाचक इति । अहमिति प्रत्यगात्म-
 वाचकः, अहंशब्दात्मकोऽहमो, सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मण-
 प्रत्यगात्मनैक्यं प्रतिपत्तव्यमिति । एवं व्यतिहारेणैकत्वं प्रति-
 पाद्यानुज्ञाप्रणवेन परिपूर्णत्वावद्योतकोन परिपूर्णे वाक्यार्थमात्रे
 पद पदार्थद्वय तदैक्यं प्रतिपत्तिं विकल्प-रहिते स्थितिः कार्या

मन्दस्य सम्यक् ज्ञानोदयायेत्याह, तदेक-मजर-ममृत-मभय-
मोमित्यनुभूयेति । 'तदेकं' वस्तु एकत्वेन जराहेत्वभावादजरम्,
अजरत्वात् 'अमृतं' सर्वविकार-वर्जितमित्यर्थः, अतोऽभयमिति,
'ओमिति' शास्त्राचार्य-युक्तिसिद्धैक्यस्य स्वानुभवसिद्धतया सत्यम्
एवं रूपमेवात्मतत्त्वमिति स्वस्य पूर्णत्वावद्योतकेनानुज्ञा-प्रणवे-
नानुभूयेत्यर्थः । अनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्य
संहरेदित्यन्वयः । यद्येवं स्वात्मन्यवस्थितस्य कदाचित् केनचि-
न्निमित्तेन जगत्प्रतिभासं स्यात्तदा तत् 'सर्वं' शरीरत्वेन
स्वात्मनि कल्पनीयमित्याह, तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्येति ।
'तस्मिन्' पूर्वोक्तवाक्यार्थस्वरूपे स्वात्मनि तुरीये 'इदं' सर्वं
कार्यं कारणात्मकं जगत् त्रिशरीरं स्थूल-सूक्ष्म-कारण-लक्षणं
शरीरत्रयं यथा भवति तथारोप्येत्यर्थः । अत्र कारण-सामान्य-
शरीरयोरेकत्वं विवक्षितत्वात्त्रिशरीरत्वमुक्तमित्येवं मन्तव्यम् ।
इच्छणावस्थं प्रलयावस्थञ्च वहिर्मुखं सदात्मक कारणं कारण-
शरीरमुच्यते । तदेव सन्नात्रमन्तर्मुखं साक्षेकाकारं ब्रह्म-
ज्ञानरूपं सामान्यशरीरमित्युच्यते । आरोप्य किं तथैव
स्यातथ्यं ? न इत्याह, तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति । 'तत्'
सच्चिदानन्दरूपं तुरीयं ब्रह्म तन्मयं हीदं सर्वं पटः सन्
पटः संवित् पटः सुखमित्यादि-प्रकारेण तदनुगमदर्शनात् ।
'हि' यस्मात् एवं तस्मिन्नध्यस्तं सर्वं तस्मात्तदेवेति युक्तितो
निर्धार्य ओमित्यात्मानं प्रतिपाद्य सर्वं स्वात्ममात्रतया-संहरे-
दित्यर्थः । ओमिति तुरीयप्रतिपत्त्या तत्राध्यस्तं सर्वं तावन्मात्र-
तया विलासयेन्नन्द इतिभावः ।

तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसन्द-
ध्यात् ।

नन्वस्य सर्वस्य कथं त्रिशरीरत्वम्, कथं वा तुरीये आरोपित-
त्वेन तावन्मात्रत्वम्, कथं वा अस्योद्धारोद्धारणमात्रेण तुरीयप्रति-
पत्त्या लयः, इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रतिपादनाय तं वा एतमित्याद्या-
रभ्य एष वीरो नृसिंह एवेत्यन्ती ग्रन्थ आरभ्यते । तत्र तावदव-
ययसर्वस्य त्रिशरीरत्वमाह, तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिश-
रीरं परं ब्रह्मानुसन्दध्यादिति । तमिति परमात्मानं परामृश्य
वैशब्देन तं स्मारयित्वा स एवायं प्रत्यगात्मित्याह, एतमिति । एव-
मात्मनः पारमार्थिकं रूपमभिधाय तस्यैव काल्पनिकं नियम्यरूपं
शरीरत्रयात्मकं नियन्तुः शरीरत्रयेणाभिन्नं प्रतिपत्तव्यमित्याह,
त्रिशरीरमित्यादिना । स्थूल-सूक्ष्म-सौप्त-शरीरैरात्मनस्त्रिशरी-
रत्वं, तदभिमानित्वेनायमात्मा विश्व-तैजस-प्राज्ञ-नामा भवति ।
'तम्' एवं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्म 'अनुसन्दध्यात्'
अनुचिन्तयेत् । विराड्-हिरण्यगर्भाव्याकृत शरीरैर्ब्रह्मणस्त्रिशरी-
रत्वं तदुपहितञ्च ब्रह्म वैश्वानर-सूत्रेश्वर-शब्दैरभिलप्यते ।
यद्यपि नियम्यं सर्वं जीवस्य ब्रह्मणश्च शरीरं तथापि
समष्टि-शरीरत्रय ब्रह्माभिव्यक्त्यतिशयात् तत्त्रयं नियन्तुर्ब्रह्मण-
इत्युच्यते । नियन्तुर्हि नियम्यमात्रशरीरं श्रुतम्, 'यस्य सर्वाणि
भूतानि शरीरम्' इत्यादिना । जीवस्य च सर्वशरीरत्वं वक्ष्यति,
'सर्वे जीवाः सर्वमया' इति । तस्मादीशस्य यथा यस्मिन् शरीरे
स्वातन्त्र्यं तद्वत्तदभिन्नस्यात्मनोऽपि तत्र स्वातन्त्र्यं परिज्ञातमेव ।

स्थूलत्वात् स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मभुक्त्वा-
 च्चैक्यादानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुष्पाञ्जागरित-
 स्थानः स्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक्
 चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थान. सूक्ष्म-
 प्रज्ञः (१) सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः सूक्ष्मभुक् चतुरात्मा
 तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः ।

जीवेश-शरीरैक्यमवगन्तव्यम् । स हि प्रतिबोध याक्चतुष्टयार्थ-
 रूपं शरीरत्रयं सृजति स्थापयति संहरति च; तत् कथमस्य तत्
 पारतन्त्र्यं, कथं त्रिगरीरस्यास्य परिच्छिन्नस्यापरिच्छिन्न-विशरीर-
 ब्रह्मणैक्यं प्रतिपत्तुं शक्यते शुणैरित्याह, स्थूलत्वात् स्थूलभुक्त्वाच्च
 सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्द-भोगाच्चेति । तत्र स्थूलत्वा-
 दिति स्थूलविराजीरूपाध्यगयारेक्ये सामान्यं स्थूलभुक्त्वादिति
 विश्व वैश्वानरयोरुपहितयोः । एवमुत्तरयोरपि पदद्वयं योज्यम्,
 तुरीयस्य तु साक्षिणः साक्षित्वादेवैकत्वं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति
 च साक्षित्वाच्चेति । एवं व्यष्टि-समर्थ्यैक्योपपादनेन सर्व-
 स्थापि जगतस्त्रिगरीरत्वं प्रतिपाद्य प्रणवीश्वारणमात्रेण सर्व-
 प्रपञ्चलय-पूर्वकं तद्विलक्षणं ब्रह्मण्यवस्थानं दर्शयितुं चतुर्मात्रा-
 क्षकेन प्रणवेन यथोक्तस्य परापरस्यात्मन एकत्वं प्रकारेणापि
 दर्शयितुं तस्य चतुष्पाच्च चतुरशत्वञ्चाह, सोऽयमात्मा चतुष्पा-

दिति । 'सोऽयम्' इति परापररूप इत्यर्थः । कथं चतुष्पाच्च-
मित्याह, जागरितस्थान इत्यादिना । स्थूलविषया प्रज्ञा अस्तीति
स्थूलप्रज्ञः । दौर्मूर्धा चक्षुरादित्योऽग्निमुखं प्राणो वायुर्देहं
मध्यमाकाशो वस्तिः समुद्रः पृथिवी पादाविति समाद्धान्यस्य
नामरूपात्मना तद्भाषकस्येति समाह्वः । वाक्-श्रोत्र-प्राण-मन-
आदीनि साधिदैवतानि नामरूपायथा क्रिया साराख्येकोन-
विंशति-सङ्ख्यानानि मुखानि चोपलब्धिद्वाराख्यस्येत्येकोनविंशति-
मुखः । 'स्थूलान्' विषयान् प्राधान्येन 'भुङ्क्ते' स्वात्मसात्
करोतीति स्थूलभुक् । चत्वार आत्मानोऽस्येति चतुरात्मा, जाप-
दाद्यभिमानिनः स्थूल-सूक्ष्म-कारण-सात्त्विक-लक्षणाश्चत्वार आ-
त्मानः प्रसिद्धाः, अन्यथा व्यवहारायोगाच्च । विश्व-वैश्वानर इति
संमष्टिव्यष्ट्यात्मनोरेकत्वमुक्तम् । प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वा-
दुत्तर-पादाद्यधिगमस्य संहारक्रमे स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञ इति
सूक्ष्मरूपवासनाविषया अस्य प्रज्ञेति अङ्गमुखयोरपि वासना-
रूपत्वमेवात्र बोद्धव्यम् । स्वप्नेऽपि वासनामययोः स्थूल-सूक्ष्मयोः
प्रतीयमानत्वाच्चतूरूपत्वं रूपं न विरुध्यते त्रिष्वपि स्थानेषु,
तत्त्वाप्रतिबोध-लक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात् ।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्न
पश्यति, तत् सुषुप्तं, सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन
एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वर-
स्ततीयः पादः ।

पूर्वाभ्यां सुप्त विभजते, यत्र सुप्त इति, प्राप्तविषय भोग काले कस्यापि कामस्याभावात् । तत्काल व्याहृत्यर्थमाह, न कश्चन स्वप्नमिति । स्वप्नशब्देनान्यथाग्रहणमात्र विवक्षितम् । यत्र न कश्चन स्वप्न पश्यतीत्येवोक्ते कामकालेऽपि विषयान्यथाभाव लक्षणस्य स्वप्नदर्शनस्याभावान्तद्गाहृत्यर्थं यत्र सुप्तो न कश्चन काम कामयते इत्युक्तम् । तृतीय पादमाह सुप्त स्थान इत्यादिना । असत्कार्यवादस्यायुक्तत्वाद्द्विद्यमानमप्यत्र सप्ताङ्गत्वमेकोनविंशति मुखत्वञ्च न पृथक् समावादिभाव्यते इत्याह, एकीभूत इति । किमात्मकोऽसावेकीभाव इत्याकाङ्क्षाया सन्मात्ररूप प्रज्ञानात्मक इत्याह, प्रज्ञानघन एवेति । जाग्रदादिप्रज्ञा सविषया एकीभूतेयमवस्थेत्यर्थं । अतएव विशेषविज्ञानायाभासाभावात् 'आनन्दमय' आनन्द प्रायः नानन्द एव दु खदोजस्य विद्यमानत्वात् अनेन सच्चिदानन्दाभासप्रस्तान्तर्मुख-सन्मात्ररूप-ब्रह्मज्ञानात्मक-सामान्यशरीरेऽन्त-प्रवेशोपायः प्रदर्शितः । विद्यतेजसयोरिवास्यापि भोग्यमाह आनन्दभुगिति । विषयदर्शन व्ययतया हि इतरयोरवस्थयोः परमानन्दानुभवाभावः । ततोऽत्र तद्भावात् । स्वाभाविकपरमानन्दभोग उपपन्न प्रज्ञानघनरूपोऽय सौप्तश्च आत्मेति । कथमवगम्यते इति चेत् स्वप्न जाग्रत्-प्रज्ञा-कारणत्वादित्याह, चेतोमुख इति । जाग्रदाद्यवस्था चेतसा कारणभूत इत्यर्थं । सूक्ष्म स्थूलयोरपि घनरूपेण विद्यमानत्वादस्यापि चतुरूपत्व स्यात् न ह्यसत् सम्भव उपपन्न, तत्र सर्वं घनीभूत विद्यते चेत् किमिति सर्वं न जानातीति चेत्, न । येन सन्मात्र

रूपेण सर्वस्यापि विद्यमानत्वं तदात्मना सर्वं जानात्येवेत्याह,
प्राज्ञ इति । प्राज्ञस्य समष्ट्यभिमानिना ऐक्यमाह, ईश्वर
इति ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य,
प्रभवाप्ययौ हि भूतानां त्रयमप्येतत् सुप्तं स्वप्नं मायामात्रं
चिदेकरसो ह्ययमात्मा, अथ चतुर्यश्चतुरात्मा तुरीयावसित-
त्वादेकैकस्योतानुज्ञाननुज्ञाऽविकल्पैस्त्रयमात्रापि सुप्तं स्वप्नं
मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमादेशो न स्थूलप्रज्ञं न
सक्ष्मप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघन-
मदृष्ट-मव्यवहार्य-मशास्त्र-मलक्षण-मचिन्त्य-मव्यपदेश्य-
मेकात्म-प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं मन्यन्ते ।
स एवात्मा स एव विज्ञेय ईश्वरयासस्तुरीयस्तुरीयः । प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

सर्वेश्वरत्वादिकमपि धर्मजातं सापेक्षत्वात् बीजस्यैव प्राज्ञस्य
सम्भवति न तु निर्बीजस्य तुरीयस्येत्यत आह, एष सर्वेश्वर
इत्यादि । सर्वयोनिर्वि हेतुमाह, प्रभवाप्ययौ हि भूताना-
मिति । एवं पादत्रयमात्मन्यारोप्य तस्याज्ञान-मिथ्याज्ञानरूप-
त्वेनावस्तुत्वमाह, त्रयमप्येतत् सुप्तं स्वप्नमिति । जायदादिक-
मेतत् त्रयमपि सुप्तम् । न ह्यत्र किञ्चिदपि वस्तु विज्ञायते

तस्मिन् मूढे । स्वप्नरूपश्चैतन्नयम्, अन्यथा ज्ञानरूपत्वात्, तात्पर्यार्थमाह, मायामात्रमिति । तत्र हेतुमाह, चिदेकरसो ह्ययमात्मेति । न हि चिदेकरसस्यात्मनो मायाव्यतिरेकेणोक्तवैचित्यं सम्भवतीत्यर्थं । तुरीयपादस्यापि सोपक्रम चतुरूपत्वमाह, अथ चतुर्थयतुरात्मेति । चतुर्णामप्यात्मनां कथं तुरीयत्वसम्भवतीत्यत आह, तुरीयावसितत्वादेकैकस्येति । 'एकैकस्य' रूपस्यैत्यर्थं । कैरूपैस्तुरीयस्य चतुरूपत्वमित्यत आह, ओतानुज्ञात्तनुज्ञाविकल्पैरिति । अविकल्पैरिति पदच्छेदः । ओतादीनां स्वरूपमुत्तरत्र वक्ष्यति । ननु चतुरूपत्वे तुरीयस्थानेकरसत्वं स्यादिति चेत्, न, रूपत्रयस्य कारण एवान्तर्भावादित्याह, त्रयमात्रापीत्यादिना । अत्रापि तुरीयपादे त्रयमोतानुज्ञात्तनुज्ञालक्षणे सुपुत्रस्यलमित्युक्तार्थम् । अथ भावः । सच्चिदानन्दरूपस्य कारणसाक्षिणं सदादिरूपैः कारणव्याप्ति-चिन्तनमोतयोगीनाम्, तेन व्याप्तस्य कारणस्य स्वतः सत्ताद्यभावात् तदधीनसत्ताप्रकाशकत्वेन तस्मिन्नध्यस्तं तदितिचिन्तनमनुज्ञाद्योगीनाम् । तस्मिन्नध्यस्तत्वात्तावन्मात्रमितदिति चिन्तनमनुज्ञाद्योगीनाम् । एतच्च योगत्रयमोतानुज्ञात्तनुज्ञारूपेणाधिभक्तेन प्रणवेण कार्यम् । ओतमित्यत्र तकारे शुभे सत्योमिति भवति, तस्माद्दीतमश्च एवायमोद्धारः, तस्माद्दीतत्वगुणविशिष्टं ब्रह्म अनेन प्रतिपत्तुं शक्यम् । अनुज्ञात्तवानुज्ञात्वयोरप्योद्धारिणं प्रसिद्धत्वात् तद्गुणविशिष्टमपि ब्रह्म अनेनैवाधिभक्तेन तुरीयेण प्रतिपत्तुं शक्यते । एतच्च योगत्रयकारणप्रतिव्यपेक्षमिति कारण एवान्तर्भवतीति त्रयमध्येतत् सुपुत्रं स्वप्नं मायामात्रमित्युक्तम् ।

तुरीयप्रधानत्वाच्चास्य योगत्रयस्य कारण-संहारकस्य तुरीयेष्यन्त-
 भावो विद्यते । तुरीय-प्रधाना हि तदा बुद्धिबुद्धिर्भवति ।
 ततस्तुरीयपादत्वमपि न विरुध्यते इति । एवं तुरीयपादत्रयस्य
 मिथ्यात्वमभिधाय पारमार्थिकं तुरीयस्य चतुर्थं रूपं निर्विशेष-
 मिति । विशेष-प्रतिषेधमुखेनैवोपदेष्टुं शक्यत इत्याह, अथाय-
 मादेश इति न स्थूलप्रज्ञमिति । जाग्रदवस्था-तदभिमानि-
 तद्वेदानां निषेधः । न सूक्ष्मप्रज्ञमिति, स्वप्नादेः । नीभयतः
 प्रज्ञमिति, जाग्रत्स्वप्नयोर्मध्यस्थ-निषेधः । न प्रज्ञमिति, सामान्य-
 ज्ञानस्य । नाप्रज्ञमिति अचेतनत्वस्य । न प्रज्ञानघनमिति
 सुषुप्तावस्थादेः, अतोऽदृष्टं चक्षुषा, कर्मेन्द्रियैरप्यव्यवहार्यम् ।
 श्रोत्रादिभिरप्यग्राह्यम्, अतः 'अलक्षणम्' अलिङ्गन् अननु-
 मियमित्यर्थः । केवल मनसाप्यचिन्त्यम्, अतः शब्दैरव्यपदेश्यम् ।
 प्रमाणाभावात्वास्ति तर्हि तदिति नेत्याह, एकात्म-प्रत्ययसार-
 मिति । जाग्रदादिष्वेकोऽयमात्मैतव्यभिचारी सर्वप्राणिनां
 सूक्ष्मस्वाभाविकोऽक्षुत्रिमः प्रत्ययः सततोदितः तेन 'सारं' सर-
 णीयं तत्साधकत्वेन तदविषयतयानुसरणीयं तत्प्रमाणकमि-
 त्यर्थः । तथा 'प्रपञ्चोपशमम्' उपशान्त-प्रपञ्चम्, अतः 'शिवं'
 निरुपद्रव-सुखरूपम् । अतः 'शान्तम्' अविक्रियम्, अविक्रिय-
 त्वादि-धर्मवत्त्वमपि नास्तीत्याह, अद्वैतमिति । इत्येवं तुरीय-
 पादस्य चतुर्थं रूपं मन्यन्ते ब्रह्मविदः । एवं सर्वविशेष-विनिर्मुक्तं
 ब्रह्मात्मानमुपदिश्य मुमुक्षुं तज्ज्ञान एव नियमयति, स एवात्मा
 विज्ञेय इति । नन्वोत्तर एव विज्ञेयो नात्मा इत्याशङ्क्य
 ईश्वरस्यापि कारणात्मनः संहारकोऽयं ब्रह्मरूप आत्मा, तस्मात्

स एव परमेश्वरो ज्ञेय इत्याह, ईश्वर्यास इति । 'ईश्वरम्' अपि
कारणात्मानं स्वासाधारणहृद्या रूढं सन् प्रसनीति ईश्वर्यासः,
यस्मात् तुरीय ईश्वरमपि प्रसति तस्मात् तस्यैवात्म्ययोग्यता,
तस्मात् स एवात्मा, तस्मात् स एव तुरीय । तदनुभवार्थं एव
प्रयत्नोऽनुष्ठेय इत्यर्थं । इत्युत्तरतापनीये प्रथम खण्डः ॥ १ ॥

तं वा एतमात्मानं जाग्रत्यस्वप्नसुषुप्तं स्वप्ने जाग्रत-
मसुषुप्तं सुषुप्ते जाग्रतमस्वप्नं तुरीयेऽजाग्रतमस्वप्नमसुषुप्त-
मव्यभिचारिणं नित्यानन्दं सदैकरसं ह्येवम् ।

यदुक्तं त्रयमप्येतत् सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रमिति । तत्सङ्ग-
हेण चिदेकरसो हीतुरपपादितम्, पुनरपि सहेतुकस्य तस्यैव
विस्तरेण प्रतिपादनाय मात्रापादैक्यं प्रदर्श्य प्रणवोच्चारणेन
सर्वसंहारपूर्वकं विदुषस्त्रुतीयमात्ररूपत्वं दर्शनाय च खण्डान्तर-
प्रारम्भः । तं वा एतमिति । अत्र प्रथममागमायायितदवध्य-
न्वय-व्यतिरेकमाश्रित्यावस्थात्रय-व्यभिचारित्वेनाव्यभिचारिणा-
त्मनि कल्पितत्वमाह, तमित्यादिना । तमितुक्तं तुरीयं परं
सृश्यते । एतमित्यस्यैवावस्थात्रयानुगतिं दर्शयति अव्यभि-
चारित्वोपपादनाय । अथ जाग्रदादित्वस्येतररेतरव्यभिचारित्वं
तुरीये सर्वव्यभिचारज्ञं साधयति, जाग्रत्यस्वप्नसुषुप्तमित्या-
रभ्य तुरीये अजाग्रतमस्वप्नसुषुप्तमित्यन्तेन । 'त' चतुष्पाद-
मात्राभिरोद्धारेण चैकीकृत्यादित्युत्तरत्र द्वितीयान्तानां सर्वेषां
पदानामन्वयः । आत्मनस्त्वनात्मवत् न व्यभिचारः सर्वकल्पना

धिष्ठानत्वेन सर्ववाधावधित्वेन चेत्याह, अव्यभिचारिणमिति ।
उक्तान्वय-व्यतिरेकफलमाह, नित्यानन्दं सदैकरसं ह्येवमिति ।
एवं सति नित्यत्वमानन्त्यं परमार्थसत्त्वमेकारसत्वञ्चात्मनः सिद्ध-
मित्यर्थः । अवस्थात्रयानुगमान्नित्यत्वम्, तद्ग्रापकत्वादानन्त्यम्,
व्यभिचारित्वेन कल्पितस्य सतः^(१) परमार्थसद्रूपाधिष्ठानापेक्षत्वात्
सत्त्वम्, कल्पितस्याधिष्ठान-व्यतिरेकेणाभावादेकरसत्वम् ।

चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा
बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा ; ततः सर्व-
स्मादस्मादन्यो^(२) विलक्षणः ।

अथ द्रष्टृ-दृश्यान्वय-व्यतिरेकमाह, चक्षुषो द्रष्टेत्यारभ्य सर्वस्य
द्रष्टेत्यन्तेन । ‘चक्षुःयोवाभ्यां’ नाम रूपविषयाभ्यामवशिष्ट-
मपि ज्ञानेन्द्रियत्रयं गृह्णाति । वाचा शब्दनिर्वर्तिकयाऽविशिष्ट-
मपि कर्मेन्द्रियग्रहणम् । ज्ञानक्रियाशक्ति समष्टिरूपाभ्यां
तद्वृत्तियहणम् । तम इति कारणशुक्तम् । उक्तानुक्तविषय-द्रष्टृत्वं
संक्षिप्याह, सर्वस्येति । उक्तान्वय-व्यतिरेकफलमाह, ततः
सर्वस्मादिति । ततो द्रष्टृत्वेन सर्वान्वयाद्वाव्यभिचारिणो दृश्या-
दन्यत्वम्, तस्माद्द्वैलक्षणञ्चात्मनो घट-द्रष्टृत्ववत् सिद्धमित्यर्थः ।
प्रथमान्तानाक्षैपां पदानां द्वितीयान्तत्वेन परिणतानामुत्तरपैवा-
न्वयः ।

(१) ए कल्पितसाधन ।

(२) ग, सर्वस्मादन्यस्मादन्यो ।

चक्षुः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी मनसः
साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमस साक्षी सर्वस्य
साक्षी, ततोऽविक्रियो महाचैतन्योऽस्मात् सर्वस्मात् प्रिय-
तम आनन्दधनं ह्येवम् ।

अथ साक्षि साध्यान्वय व्यतिरेकमाह, चक्षुः. साक्षीत्या-
रभ्य सर्वस्य साक्षीत्यन्तेन । अस्यान्वय व्यतिरेकफलमाह, ततो
ऽविक्रियो महाचैतन्य इति । तत. सर्वसाक्षित्वेनाधिक्रियत्व महत्त्व
चिद्रूपत्वञ्च सिद्धमित्यर्थः । दु खि परमप्रेमासदान्वय-व्यतिरेक-
माह, अस्मात् सर्वस्मात् प्रियतम इति । पुत्रविच्छादेद्यक्षु-
त्रोवादेद्य प्रियतम', तच्छेदत्वेन हि तेषां प्रियत्व न स्वतः, आत्म-
नस्तु स्वत एव प्रियत्वम्, अत परम प्रेमासदत्वात् परमानन्द-
रूपोऽयमात्मेति । अस्यान्वय व्यतिरेकस्य फलमाह, आनन्दधनं
ह्येवमिति । द्वितीयाया उक्त एवान्वय ।

अस्मात् सर्वस्मात् पुरतः सुविभात मेकरसमेवाजर-
ममरममृत-मभयं ब्रह्मैवाप्यजयैनं चतुष्पादं मात्राभि
रोङ्कारेण चैकीकुर्यात् ॥

एवमन्वय-व्यतिरेक चतुष्टयेन सच्चिदानन्दानन्तात्म रूपत्वं
प्रसाध्य सच्चिदादि भेदेनानेकरसत्वमाशङ्क्य तद्गुदासार्थमाह,
अस्मात् सर्वस्मात् पुरतः सुविभातमेकरसमेवेति । 'अस्मात्'
सच्चिदादि वाच्यभेद प्रत्ययात् 'पुरतः' पूर्वमेव सुष्ट विस्पष्टं

तद्देसाच्चित्त्वेन भातीत्यनृतादि-विरुद्धरूपः आत्मा तथोक्तः,
 तत्फलमाह, एकरसमेवेति । एवं ब्रह्मसत्त्वण-लक्षितत्वा-
 ब्रह्मैवायमात्मेत्याह, अजर-ममर-ममृत-मभयं ब्रह्मैवेति ।
 अमरमित्येकदेश-नाशप्रतिषेधः । अमृतमिति सर्वनाश-
 निषेधः । तस्माद्भयं यद्ब्रह्म तदेवायमात्मैत्यर्थः । कथं
 तर्हि तस्य चतुष्पात्त्वमुक्तमित्यनाद्यविद्या-कल्पितं तदित्याह,
 अथजयैनं चतुष्पादमिति । ब्रह्मस्वरूपमप्येनम् 'अजया' अनाद्य-
 विद्यया मायया चतुष्पादम्, किमित्याह, मात्राभिरोद्धारेण
 चैकीकृत्यादिति । 'मात्राः' अकाराद्याः 'ओद्धारः' तास्वनुगतः
 ओतानुज्ञाननुज्ञाऽविकल्परूपः ।

जागरितस्थानश्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरश्चत्वरूपोऽकार
 एव, (१) चत्वरूपो ह्ययमकारः स्थूल-सूक्ष्म-बीज-साक्षिभि-
 रकाररूपैराप्तेरादिमत्त्वाद्वा ।

कस्य पादस्य कया मात्रयैक्यमित्याह, जागरितस्थान इत्या-
 दिना । जागरितस्थानश्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानर इत्युक्तानु-
 वादः । तस्य वैखर्यादिभेदेन चतुरात्मना अकारैक्यमाह,
 चत्वरूपोऽकार एवेति । अकारस्य चतुरूपत्वमसिद्धमिति नेत्याह,
 चत्वरूपी ह्ययमकार इति । कथं प्रसिद्धिरपीत्यत आह, स्थूल-
 सूक्ष्म बीज-साक्षिभिरकाररूपैरिति । स्थूलादि-विमर्शरूप-
 वैखरी-मध्यमा-पश्यन्ती-परारूप-बीज-विन्दु-नाद-शक्तिभिरकार-

रूपैरित्यर्थ । केन सामान्येनाकार विराडात्मनोरेकत्व निर्णीयत इत्याह, अक्षिरादिमत्त्वाद्देति । अकारस्य तावत् सर्ववर्षव्याप्ति प्रसिद्धा, विराजय विश्वरूपात्मत्वेन व्याप्ति सिद्धैव, तेन व्याप्तिसामान्येन तावदेकत्व प्रतिपत्तु शक्यते । नामरूपात्मनोरकार-विराजो स्थूलविमर्शप्रकाशात्मनोरादिमत्त्वाद्वा सामान्यात् तयोरैक्य फलविशेषकामस्य प्रतिपत्तव्यम् । माताणामादिरकारो विश्वय पादानाम् ।

स्थूलत्वात् सूक्ष्मत्वाद्द्वीजत्वात् सात्त्वित्वाच्चाप्नोति ह वा इदं सर्वमादिष्य भवति, य एव वेद । स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भश्चतुरूप उकार एव चतुरूपो ह्ययमुकार स्थूल सूक्ष्म-बीज सात्त्विभिरुकाररूपैस्तु कर्पादुभयत्वाद्वा स्थूलत्वात् सूक्ष्मत्वाद्द्वीजत्वात् सात्त्वित्वाच्चोत्कर्षयति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति, य एवं वद । सुषुप्तस्थानश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरश्चतुरूपो मकार एव चतुरूपो ह्ययं मकार स्थूल-सूक्ष्म बीज सात्त्विभिर्मकाररूपैर्मितेरपीतेर्वा । स्थूलत्वात् सूक्ष्मत्वाद्द्वीजत्वात् सात्त्वित्वाच्च मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिय भवति, य एवं वेद ।

एवं विष्वाकारयो सामान्यैकत्व प्रतिपत्तो साम्यद्वय

मभिधाय विशेषेण रूपचतुष्टय-प्रतिपत्तावपि सामान्यातिरिक्त-
क्रमेणाह, स्थूलत्वादित्यादिना । स्थूलादिवोधकं हि वैखर्या-
दिकं स्थूलादि-विमर्शरूपत्वात्, तद्वदेव स्थूलादिरूपमभ्यवगन्तव्य-
मित्यभिप्रायः, एवंविदोऽवान्तरफलमाह, आप्नोति च वा
इत्यादिना । परमफलं हि स्वरूपावस्थानमेव पादादिकल्प-
नायाः, 'आप्नोति' प्राप्नोति 'ह वै' एव 'इदं सर्व्वं' भाग्यजातम्,
'आदिः' प्रधानञ्च भवति, 'एवम्' उक्तमेकत्वं वेद स्वप्नस्थान
इत्यादिना । तैजसोकार-तद्रूपाणामेकत्वमाह, उत्कर्षादुभय-
त्वाहेति । तैजसाकारयोः सामान्येनैकत्व-प्रतिपत्तौ कारणद्वय-
मुक्तम् । अकारादुत्कृष्ट ऊर्द्धमाकृष्ट एव ह्युच्चारः प्रणवीक्षारणे
दृश्यते, तैजसश्च विश्वात् स्वप्नादिष्वकारादुत्कृष्टः उत्तमो वा
उकारः व्याप्तातिशयात् वलातिशयाच्च अकारस्थानं कण्ठव्या-
प्तातिक्रम्य आठस्थाने हि स्थितस्याभिव्यक्तिः, ततोऽकारादपि
व्याप्तत्वेनोत्तम उकारो विराज इव हिरण्यगर्भो वलातिशयवत्त्वञ्च
स्वरप्रयत्न-व्यङ्गत्वात् प्रणवस्थोकारस्य मन्दप्रयत्न-व्यङ्गमकारमपेक्ष्य
भवति । उभयत्वञ्च मध्यमत्वमुभयोः समानम् । एव विदः
फलमाह, उत्कर्षयति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति य एवं
वेदेति । 'उत्कर्षयति' वहेयतीत्यर्थः । 'समानः' तुल्यश्च मयति
शत्रुपक्षस्याप्यप्रहेष्यो भवतीत्यर्थः । सुप्त इत्यादिना प्राज्ञ-
मकारयोरेकत्वमाह, मितेरपोतिर्हेति । एकत्वे सामान्यऋथनम्,
'मितिः' मानं मीयेते इव हि विश्वतैजसो प्राज्ञेन प्रसयात्पद्याः
प्रवेग-निर्गमाभ्यां प्रस्थानिवयवाः । तथा आह्वारसमाप्तौ पुनः पुनः
प्रयोगे च प्रविश्य निर्गताधिवाकारोकारो मकारे । 'अपीतिः'

अप्यय एकीभाव ओद्धारोच्चारणे चाचरे एकीभूताविवाकारो-
कारौ तथा सुपुंते प्राञ्जे विग्ग तैजसौ । एव विद् फलमाह,
मिनोतीत्यादिना । 'मिनोति' इति जाग्रदादि याथाव्य जानाती
त्वर्थ । 'अपोतिञ्च' जगतकारणात्मा च भवति प्रतिज्ञातपाद
त्रयस्य मात्रात्रयस्य च स्वात्मन एवोत्पत्ति स्वात्मन्येव स्थिति
लयञ्च स्वात्मनस्तत्प्रवेशित्व तद्वियन्तत्वञ्च जानाति ।

मात्रामात्रा प्रतिमात्राः कुर्यात् । अथ तुरीय ईश्वर
यासः स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशयत्पुरात्मानुज्ञाचनु-
ज्ञाऽविकल्पोता ह्ययमात्मा यथेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निः
सृष्टोऽस्ति ।

एवविद्कारस्योक्तरूप विराट्वाचकत्वेन तदुच्चारणकाले
तदृच्या रूढ कारणात्मानमीश्वर सच्चिन्म्य हिरण्यगर्भं ताव
मात्रतया सद्भव स्वयमीश्वरात्मा भवेदित्याह, मात्रामात्रा
प्रतिमात्रा कुर्यादिति । 'मात्रा' अकाराद्याः 'प्रति
मात्रा' उकाराद्या, अकारस्य प्रतिमात्रा उकारः तत्प्राप्ति
लीम्येन तत्प्रहारकत्वेन स्थितत्वात् । उकारस्य मकार प्रति
मात्रा, मकारस्य तुरीय प्रणवः प्रतिमात्रा । अथ ईश्वररूप कारण
सद्धारयं तुरीय पाद मत्वाह, अथ तुरीय इत्यादिना । 'ईश्वर'
कारणात्मानं यमतीति ईश्वरयाम् । ननु तमप्यन्यो यमि
प्यतीति न तत्प्राप्तिरपि पुरुषार्थ इति चेत्, न, तद्व्यामन-मम
र्यस्याम्यस्याभावादित्याह, स्वराडिति । नन्वीश्वरपासीऽनीश्वरोऽ

समर्थः स्यादिति नेत्याह, स्वयमीश्वर इति । सापेक्षं हीतरस्यै-
श्वरस्यैश्वर्यम्, अतोऽनीश्वर एव सः, अयन्तु तुरीयः स्वयमेवेष्टितव्य-
ननपेक्षैवेश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः । न ह्यस्य सच्चिदानन्दरूपस्य
नित्यस्य तुरीयस्य सत्तायां स्फुर्त्तौ पुरुषार्थत्वे वा किञ्चिदपेक्ष-
मस्तीति स्वातन्त्र्यमस्य सिद्धम् । तत्साधकं किमपि प्रमाण-
मपेक्षणीयमिति चेत्, न, स्वप्रकाशत्वादित्याह, स्वप्रकाश इति ।
तुरीयस्यापि विश्वादिवच्चतूरूपत्वमुक्तमनुवदति प्रतिपादयितुम्,
चतुरात्मोतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्पैरिति । तत्र श्रोतत्वं व्यापकत्वं
सदृष्टान्तमुपपादयति, श्रोताहीत्यादिना । यथा कालाग्नि-सूर्यौ
प्रलयकाले स्वात्ममात्रतया सर्वं संहर्तुं प्रवृत्तौ उच्चैः स्वदीप्तिभिः
सर्वं सवाद्याभ्यन्तरं व्याप्नुतः, तद्वत्तुरीयात्मा सच्चिद्रश्मिभ्यां कारणं
स्वात्ममात्रतया सर्वं संहर्तुं व्याप्नोतीत्यर्थः ।

अनुज्ञाता ह्ययमात्मा अस्य (१) सर्वस्य स्वात्मानं
ददाति दर्शयति (२) इदं स्वात्मानमेव करोति, यथा तमः
सविता, अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा चिद्रूप एव, यथा दाह्यं
दग्धा अग्निरविकल्पो ह्ययमात्मा अवाङ्मनोगोचरत्वा-
च्चिद्रूपः ।

अनुज्ञात्वं मण्युपपादयति, अनुज्ञाता हीति । कस्य किमनु-
जानातीत्यत आह, शस्येति । इदं हि सर्वं सच्चिद्रूपेणोक्तत्वा-

(१) ग, यस्य ।

(२) ग य दे शस्यति दर्शयति ।

दृव्यतिरेकेण निरात्मक निरूपणार्था व्यवहारे च घटसत्ते-
 त्यादिप्रकारेण स्वतः स्वात्मकमिव भवति । न च स्वतः सदादि-
 रूपेणात्मना स्वात्माप्रदाने तस्यैव भानं सम्भवति, ततस्तद-
 पेक्षितं स्वात्मानं ददाति, यथा रज्जुः सर्पस्येत्यर्थं, तर्हि
 तुरीयस्य नात्मत्वप्रसक्तिरिति चेत्, न, यतो न तथात्मानं
 ददातीत्याह, इदं स्वात्मानमेव करोतीति । स्वात्मन्यध्य-
 स्ततया स्वात्मना स्वात्मकमिव भासयतीत्यर्थं । तत्र दृष्टान्त-
 माह, यथा तमः सवितेति । यथा नक्तं दृष्ट्वा सवित-
 र्यध्यस्तं तमः सविता स्वात्ममात्रमेव करोति तद्वदित्यर्थं ।
 अनुज्ञात्वमुपपादयति, अनुज्ञैकरस इति । किं तदनुज्ञैकरस-
 त्वमिति तदाह, चिद्रूप एवेति । दृष्टान्तमाह, यथेति । यथा
 खलु प्रकृतं कालाग्निं सर्वं दाह्यं दग्ध्वा स्वयं शेषो भवति,
 एवं स्वात्मन्यध्यस्तं कारणं स्वात्मतावन्मात्रमिति बुद्ध्वा आत्मा
 चिदेकरसो भवतीति नातुज्ञात्त्वमस्ति किन्तु अनुज्ञात्वं चिन्मात्रं
 मेवास्यं विद्यते इत्यर्थं । अविकल्परूपत्वमुपपादयति, अविकल्पी
 हीति । तत्र हेतुमाह, अवाङ्मनो गोचरत्वादिति । किं रूपो
 ऽसावधिकल्प आत्मेति तदाह, चिद्रूप इति ।

चतुरूपं ओङ्कार एव चतुरूपो ह्ययमोङ्कार ओतानुज्ञा-
 त्वानुज्ञाऽविकल्पैरोङ्काररूपैरात्मैव नामरूपात्मकं ह्येदं सर्वं
 तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वाद्वा ओतत्वादानुज्ञातृत्वादानुज्ञात्वादावि-
 कल्परूपत्वाच्चाविकल्परूपं ह्येदं सर्वम्, नैव तत्र काचन
 भिदास्ति ।

एवं तुरीयस्यात्मनश्च स्वरूपत्वमुपपाद्य तस्य चतुरूपेण तुरीयप्रणवेनैक्यमाह, चतुरूप ओङ्कार एवेति । ओङ्कारस्य चतुरूपत्वमसिद्धमिति नेत्याह, चतुरूपो ह्ययमोङ्कार इति । कैरूपैश्चतुरूपत्वमित्यत आह, ओतानुज्ञाचनुज्ञाऽविकल्पैरोङ्काररूपैरिति । आत्मनो ह्युक्तप्रकारेणोतादिरूपत्वं सम्भवति । ओङ्कारस्य तु कथमोतादिरूपत्वमित्याशङ्क्य आत्मनश्चतुरूपत्ववत् तदाचकस्याधोङ्कारस्य तदभ्युपगन्तव्यमित्याह, आत्मैवेति । आत्मवदोङ्कारोऽधोतादिभिश्चतुरात्मैत्यर्थः । अस्तु उक्तप्रकारात्मनस्तुरीयस्य चतुरूपत्वं तदाचकस्य तु मा भूदिति चेत्, न, वाचकस्य चतुरूपत्वाभावे वाच्यस्य चतुरूपत्व-प्रत्यवमर्शानुपपत्तेस्तदभावप्रसङ्गात् तद्विमर्शे तु स एव विमर्शो वाचक ओङ्कारइत्योङ्कारस्यापि नाम्नो रूपात्मकवाच्यवच्चतुरूपत्वं सिद्धमित्याह, नामरूपात्मक हीदं सर्व्वमिति । नामरूपयोः परस्परविनाभावादेकस्य चतुरात्मत्वे सिद्धेऽन्यस्यापि तत् सिद्धमैवेत्यर्थः । एवं वाच्य-वाचकयोश्चातुर्विध्यमुपपाद्य तयोरैक्ये सामान्यइयमाह, तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वाच्चेति । रूपाणामैक्ये सामान्यान्याह, ओतत्वादित्वादिना । ओतादिरूपाणि क्रमेणाविकल्प विलापनीयानौत्याह, अविकल्परूपं हीदं सर्व्वमिति । पूर्व्वं प्राप्तो वाच्य-वाचकरूपो भेदाविकल्पेनामन्योत्याह, नैव तत्र काचन भिदास्तीति ।

अथ तस्यायमादेशो ऽमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत ओङ्कार आत्मैव, संविशत्यात्मनात्मानं, य एवं वेद, एष वीरः ।

न चेत्तत्र वाच्यवाचकभेदोऽस्ति, कथं तर्हि तस्योपदेश इतदन्यप्रतिषेधमुखेनेत्याह, अथ तस्यायमादेश इति । पूर्वं अपि निषेधमुखेन तुरीयोपदेशप्रकार उक्त, तत्र वाच्यप्रतिषेधप्राधान्येनोपदेश, इह तु वाचकनिषेधप्राधान्येनेति विशेष । उपदेशप्रकारमाह, अमात इत्यादिना । 'अमातः' भावा अस्य न विद्यते इत्यमात्र 'चतुर्थः' तुरीय ओङ्कारोऽत्र विशेष्यते अमात्रादि-विशेषणैः, अमातत्वाद्नुञ्चार्य इत्याह, कुतोऽमात्र इति, उपदेशान्तवाच्यवाचकप्रपञ्चत्वादित्याह, प्रपञ्चोपशम इति, अत एव शिव । अव्यवहार्यत्वादि धर्माऽप्यस्य नास्तीत्याह, अद्वैत इति । यस्मादेवंविधोऽयमोङ्कार तस्मात् तुरीय आत्मैवायमित्याह, ओङ्कार आत्मैवेति । एव विद् फलमाह, सविशत्यात्मनात्मानं य एव वेदिति । 'आत्मना' स्त्रैव प्रणवरूपेण 'आत्मान' स्त्रमेव प्रविशतीत्यर्थः । एव प्रतिपत्तुर्न पुन सप्ता परिभव इत्याह, एष वोर इति ।

नारसिंहेनानुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यात्, एष
 ह्यात्मानं प्रकाशयति, सर्वसंहारसमर्थं परिभवासहः प्रभु
 र्याप्त सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीन स्वात्मबन्धहर,

एव तुरीयप्रणवेन तुरीयप्रतिपत्तिमभिधाय मन्दस्य नृसि-
 हानुष्टुभापि तुरीय प्रतिपत्तव्यमित्याह, नारसिंहेनानुष्टुभा
 मन्त्रराजेन तुरीय विद्यादिति । ननु तुरीयवाचकेन मन्त्र
 राजेन कथं तत्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य तस्य तदाचकत्वमाह,

एष ह्यात्मानं प्रकाशयतीति । अथवा मन्दस्य मन्त्रराजेन तुरीयप्रतिपत्तौ को विशेष इत्याशङ्गाह, एष हीति । कथं मन्त्रराजस्य तुरीयवाचकत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रकार-दर्शनाय मन्त्रार्थमाह, सर्वसंहारसमर्थ इत्यादिना । तत्रोग्रमित्यस्य पदस्य तुरीयबोधकतां दर्शयन् तस्यार्थमाह, सर्वसंहार-समर्थ इति । न हि तुरीयादल्पस्य उग्रस्य सर्वसंहार-सामर्थ्यं सम्भवति ; अतः संहार-सामर्थ्यवाचक उग्रशब्दः सर्वद्वैत-संहार-समर्थं तुरीयमेव लक्षणया प्रकाशयतीत्यर्थः । लोक-संहारसमर्थेऽपि मन्दप्रस्थानः कथित् संहार्यमसंहरन् दृष्ट इति तुरीयोऽपि तथा स्यादिति तस्यापि संहार-सामर्थ्यं न निर्णेतुं शक्यमित्याशङ्गायां तद्व्यावर्तकत्वेन धीरमित्यपि पदमर्थतस्तुरीय प्रतिपत्तौ विनियोजयति, परिभवासह इति । न लौकिकमन्दवदर्थं मन्दप्रस्थानः परिभवसहिष्णुः; अतः संहारत्येव सदा संहार्यमविद्यादिलक्षणं जगत्, ततश्च सामर्थ्य-मस्य निर्णेतुं शक्यते इत्यर्थः । परिभवासहिष्णुरपि प्रति-बन्धसम्भवात् तत्र संहरतीत्याशङ्गायां तद्व्यावर्तकत्वेन महा-विष्णुमित्यत्र महत् पदमर्थतोऽवतारयति । प्रभुरिति । महा-प्रभुत्वात् न प्रतिबन्धं शक्यते इत्यर्थः । समर्थस्य परिभवासहिष्णोः प्रतिबन्धहीनस्यापि सर्वत्र व्याप्तभावेन सर्वसंहर्तृत्वं न सम्भवतीत्यसावप्यनुपपत्तिरत्र नास्तीति वदन् विष्णुमिति पदमर्थतो-ऽवतारयति, व्याप्त इति । उक्तसामर्थो-महावेऽपि येन प्रमाणे-नाभिज्वलित. सन् सर्वं संहरति, तत्र संहर्तुं युक्तम् उपकारकत्वा-दित्याशङ्गायां निर्विकारत्वात् न प्रमाणभाषेधमस्यापि ज्वननं

किन्तु सर्वद्वैतविरुद्ध सप्रकाश चिद्रूपत्वेन सदैवाभिज्वलित
सर्वदा सहित सकलद्वैतस्य परमार्थत इति वदन् ज्वलन्तमिति
पदमवतारयति, सदोज्ज्वल इति । तथापि लौकिकसहचरसहाय्य
रक्षणीयञ्च स्वकार्य्य करणादि दृष्ट तदन्तस्य स्वाभाविकमसहाय्य
किमप्यभ्युपगन्तव्यमित्याशङ्क्या नास्य लौकिक-पुरुषवदविद्या
तत्कार्य्ययोरहममाभिमानोऽस्ति येनासहाय्यं तद्रक्षणीय
स्यात्, तस्मात् स्वमहिमस्थो निरपेक्षः सर्वमेव सहरतीति वक्तु
सर्वतो मुखमितिपदमर्थतोऽवतारयति, अविद्यातत् कार्य्यहीन
इति । 'सर्वत' सर्वत्र मुख यस्य मुखशब्देनोपलब्धिरविद्या
तत्कार्य्यासिद्धप्रकाश उच्यते । अत सर्वत्रोपलब्धिस्वरूप
एवाय न विजातीयमसहाय्यं किमप्यत्रास्तीति सर्वतो मुख
पदस्यार्थः । एवरूपो महाप्रभु किमर्थमितिदुर्बल द्वैतजात सहर
तीत्याकाङ्क्षाया स्वानर्थप्रतिभासहेतुत्वादिति वदन् नृसिंह
मिति पदमवतारयति, स्वात्मबन्धहर इति । नृगताविति धातो
रूपेण नृशब्देन त्रिविधपरिच्छेद रहित आम्बोच्यते । पिन्ज
बन्धने इति धातोः सिमिति तद्वन्धकमविद्यालक्षण द्वैतम् ।
हमिति च तत्सहर्तृत्वमुच्यते, अतो नृसिंहपदस्य स्वात्मबन्धहा
इत्यर्थोक्तिरुपपन्ना ।

सर्वदा द्वैतरहित आदन्द्रूप सर्वाधिष्ठान सन्नात्रो
निरस्ताखिलाविद्या तमोमोक्षो ऽहमेवेति । तस्मादेवमेवेम
मात्मानं परं ब्रह्मानुसन्दध्याटेष वीरो नृसिंह एव द्वितीय
खण्ड ॥ २ ॥

नन्वेवं रूपत्वेऽप्येवं विवेकात् प्राग्यथा हैतं तत्परिभव-
 सहिष्णुत्वञ्च तथैव सर्वमस्तीत्याशङ्कायां न कदाचिदप्यस्य परमा-
 र्थतो हैतपरिभव इति वदन् भीषणपदमवतारयति, सर्वदा
 हैतरहित इति । न हि महास्फुरण-स्वभावमेतन् तमः स्वनाश-
 भयात् कदाचिदपि परमार्थतः स्पृशति मध्याङ्ग भास्करमिवेति
 भीषणपदस्यार्थ इति भावः । ननु सर्वहैतसंहारे सुखसाराधना-
 भावादपुरुषार्थत्वं स्यादस्य; अतो न सर्वं संहर्त्तव्यमित्याशङ्क्य
 स्वत एव परानन्दानुभवरूपत्वमाह, भद्रपदेन आनन्दरूप
 इति । ननु नित्यस्य कारणस्यापि संहारे स्वात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गः,
 अतो न संहर्त्तव्यं सर्वमित्याशङ्काध्यस्तस्यात्माऽज्ञान लक्षणस्य
 कारणस्य स्वाधिष्ठानज्ञानेन नाशोऽपि परमार्थसद्रूपमनध्यस्त-
 मवाधितं पूर्ववत् स्वमहिमस्यमेव भवतीति परिहरति, मृत्यु-
 मृत्युपदेन सर्वाधिष्ठान-सम्भ्रात इति । पूर्वमृत्युशब्देन सततं
 मरणशीलं सर्वात्मकमज्ञानमुच्यते । हैतस्य संहर्त्ता मृत्युः
 सर्वदा मरणशीलमेवाज्ञानं नित्यकल्पितम् । अयन्तु तन्मृत्युत्वेन
 सर्वदा मृत एव, अतो तत्राशोऽस्य न नाशप्रसङ्गः, किन्तु पूर्वमधि-
 ष्ठानत्वेनोत्तरत बाधावधित्वेन सत्साक्षितयैवावशिष्यत इति ।
 मृत्युमृत्युपदस्यार्थ इति भावः । यस्मादेवं सर्वसंहार-समर्थः
 परिभवासहो निष्प्रतिबन्धः सर्वसंहार्य कवलीकरण स्वभावो निर-
 पेक्षो रक्षणायशून्य स्वात्मबन्धहरो भयङ्करः परमानन्दानुभवः
 परमार्थसद्रूपोऽयमात्मेति नाविद्यालक्षणहैतमस्मिन् कदाचिदप्यु-
 पपद्यते; तस्मात्तदत्र कालत्रयेऽपि नास्तीति वदन् नमामीत्यस्या
 र्थमाह. निरस्ताखिलाविद्यातमोमोह इति । अविद्येति विद्या-

विरोधित्व कथनेन निवर्त्तयितुं शक्यतोक्ता, तम इति आच्छादकत्वेन निरसनोपलब्धम्, मोह इति च विक्षेपहेतुत्वेन निरसनीयत्वमेवोक्तम्, 'अविद्यादिलक्षणम्' अनर्थकारण नित्यमेव निरस्तयस्मिन् स तथोक्त । नमामीत्यत्र नकारो निषेधार्थं, मा इति प्रमावाचकत्वेन परिपूर्णानन्दसविद्रूप-तुरीयवाचक, मीति तद्विभाकर तदाच्छादन विक्षेपकारणभूतमज्ञानमुच्यते, तस्मात् मीति हिंसाकर नास्तीति नमामीतिपदस्यार्थ इति भाव । उक्तञ्च, "मीति हिंसाकर नात्र तमोऽज्ञानादिलक्षणम्" इति । किं तर्हि अस्तीत्याकाङ्क्षायां तुरीयप्रत्यगात्मैवेति वदन् अहम्पदार्थमाह, अहमेवेतीति । एवकारोऽङ्कारप्रसङ्गेन प्राप्तद्वैतनिषेधार्थं । इति शब्दो मन्त्रव्याख्यानममास्यर्थः । अत्र मन्त्रव्याख्याने प्रथममैव विभक्त्या व्याख्यातत्वात् मन्त्रस्य तुरीयप्रतिपत्ति-शेषत्वे द्वितीयार्थो विवक्षित इति केचिदाहुः । अपरे तु सप्तम्यर्थं द्वितीयामाश्रित्य नमामीति पदेन सम्बन्धमाहुः । उद्य नमामीति हिंसाकर नास्तीत्यादिप्रकारेण वार्त्तिककृद्भिस्तु द्वितीयान्तपदानां सप्तम्यर्थता स्वीकृतेति गम्यते । मीति हिंसाकर नात्रेति सप्तमी-प्रयोगदर्शनात् । अत्रोपे षोरे महाविष्णो मीति हिंसाकर नेत्यादिप्रकारेण हि तस्यार्थो युज्यते । यस्मादुक्तेन प्रकारेणानुष्टुभस्तुरीय-प्रकाशकत्वसिद्ध तस्मादुक्तेनैव प्रकारेणैव प्रत्यगात्मानं तुरीय पर ब्रह्माचार्योपदेशमनुजानीयादित्याह, तस्मादिति । एव प्रतिपत्तुर्न पुन ससारपरिभवइत्याह, एष षोरे इति । कथं षोरे इति नृसिंहत्वादित्याह नृसिंह एवेति । इत्यन्तरतापनीये माताखण्डो द्वितीयः खण्ड ॥ २ ॥

तस्य च वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमः पादो भवति, द्वितीया द्वितीयस्य, तृतीया तृतीयस्य, चतुर्थो ओता-
नुज्ञाननुज्ञाऽविकल्परूपा तथा तुरीयं चतुरात्मानमन्विष्य
चतुर्थपादेन च तथा तुरीयेणानुचिन्तयन् ग्रसेत् ।

तुरीयमात्रयानुष्टुभा च तुरीय-प्रतिपत्तिरभिहिता । अथे-
दानीं मात्राचतुष्टयमनुष्टुप्-पादचतुष्टयञ्च मिथीकृत्य विराडादि-
पादचतुष्टयस्योपासनं वक्तव्यमिति खण्डान्तरारम्भः । तस्येति ।
'तस्य' ओमित्येतदचरमित्युक्त-प्रणवस्य 'या पूर्वा मात्रा' अकारः
विराड्वाचकः सा मात्रा अनुष्टुप्-प्रथमपादस्य विराडर्थस्य
उभयतः पूर्वोत्तरभागयोः विराट्-चिन्तनार्थं भवति; ततश्च
अम् उग्रं वीरं महाविष्णुम् अमित्वेवं मन्त्रोच्चारः सिद्धो भवति ।
अत्राकारो बीज-विन्दु-नाद-शक्त्यन्तः प्रयोक्तव्यश्चतुरात्मक-विराड्-
वाचकत्वात् । तस्य द्वितीया मात्रा उकारो हिरण्यगर्भार्थः,
सा अनुष्टुभो द्वितीयपादस्य हिरण्यगर्भार्थस्योभतः पूर्ववद्भवति ।
एवं तृतीया मात्रा मकार ईश्वरार्थोऽनुष्टुप्-तृतीयपादस्येश्वरा-
र्थस्योभयतो भवति । या चतुर्थी मात्रा, का सा इत्याह, ओता-
नुज्ञाननुज्ञाऽविकल्परूपेति । तथा तुरीयं पादमोतादिरूपैश्चतु-
रात्मानम् 'अन्विष्य' सञ्चिन्त्य अनुष्टुप्-चतुर्थपादेन च तमेव प्रति-
पाद्य पुनश्च 'तया' पूर्वोक्त-तुरीयमात्रया तुरीयमन्विष्य 'तुरीयेण'
स्वात्मना तावन्मात्रेणैवमनुचिन्तयन् सर्वं जगत् 'ग्रसेत्' विलाप-
येदित्यर्थः । अयं भावः । अमिति चतुरूपेणाकारेण चतुरूपं

विराजं प्रतिपद्य तमेवानुष्टुप्-प्रथमपादेन स्फुटं सञ्चिन्त्य पुनरप्य-
मित्युच्चारयन्^(१), अकाररूपं तं स्मृत्वा उमित्युच्चारयन्, हिरण्य-
गर्भं सञ्चिन्त्य तत्र विराजं विलाप्य अनुष्टुप्-द्वितीयपादेनोकारेण
च हिरण्यगर्भं भावयित्वा उमित्युच्चारयन्, हिरण्यगर्भं सञ्चिन्त्य
मकारेणाव्याकृतं चिन्तयन् तत्र हिरण्यगर्भं विलाप्य अनुष्टुप्-
तृतीयपादेन मकारेणाव्याकृतमेव भावयित्वा ओमिति नाद-
वत्या ओतादिरूपेण प्रणवेन तद्रूपं तुरीयं सञ्चिन्त्य तत्राव्याकृतं
विलाप्य अनुष्टुप्-चतुर्थपादेन च तमेव स्मृत्वा पुनरप्युक्तरूपेण
विन्दादिसहितेन प्रणवेन तमेव चिन्तयन् स्वरूपस्यो भवेदिति ।

तस्य ह वा एतस्य प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः
स ऋग्भि ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्रो गार्हपत्यः,
सा प्रथमः पादो भवति । भवति च सर्वेषु पादेषु चतु-
रात्मा स्थूल-सूक्ष्म-वीज-साक्षिभिः । द्वितीयान्तरिक्षं स
उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णु-रुद्रास्त्रियुव-दक्षिणाग्निः,
सा द्वितीयः पादो भवति । भवति च सर्वेषु पादेषु चतु-
रात्मा स्थूल-सूक्ष्म-वीज-साक्षिभिः । तृतीया द्यौः स मकारः
स सामभिः सामवेदो रुद्रादित्याजगत्याश्चवनीयः, सा तृतीयः
पादो भवति । भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूल-
सूक्ष्म-वीज-साक्षिभिः ।

(१) च, पुनरप्यमित्युच्चारयन् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मात्रापादमिथ्यमीषीपासनमाह, तस्य
 ह वा एतस्येत्यादिना । का सा मात्रेत्याह, अकार इति ।
 तस्योपासनशेषत्वेन विभूतिमाह, स पृथिवी । सह ऋग्भिः
 'सऋग्भिः' ऋग्मन्त्रैः सह ऋग्वेदः तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं स
 ब्रह्मा वसव इत्येवं सर्वत्रान्वयः । 'सा' मात्रा विराडर्था 'प्रथमः
 पादः' स्ववाचविराड् रूपैव भवति, उभयोर्व्याप्त्यादिमत्त्वाच्चतु-
 रूपत्वसाम्यात् पृथिव्यात्मकस्याकारस्य न केवलं विराज्येवाव-
 स्थानम्, अपितु श्रवशिष्टपादत्रयेऽपीत्याह, भवति च सर्वेषु पादे-
 श्विति । तत्रोपपत्तिमाह, चतुरात्मेति । चतुरात्मत्वमुपपादयति,
 स्थूलेत्यादिना । विश्वादीनां स्थूलादिरूपतत्तद्व्यं ससमध्यात्मनः
 स्थूलादिरूपेऽन्तर्भावमित्यर्थः । एवमुत्तरपर्यायेष्वपि योन्यम् ।

यावसाने अस्य चतुर्थ्यर्द्धमात्रा सा सोमलोक ओङ्कारः,
 सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्दर्ववे. संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेक ऋषि-
 र्भास्वतो स्मृता, सा चतुर्थः पादो भवति । भवति च सर्वेषु
 पादेषु चतुरात्मा स्थूल सूक्ष्म वीज-साक्षिभिः । मात्रामात्राः
 प्रतिमात्राः कृत्वा ओतानुज्ञानुज्ञाऽविकल्परूपं चिन्तयन्
 ग्रसेत् ।

या 'अवसाने' योजामिकाक्षरत्रयान्ते 'अस्य' प्रणवस्य 'चतुर्थी'
 तुरीया 'अर्द्धमात्रा' विन्दादिरूपा, अर्द्ध मात्राया अक्षरस्यार्द्ध
 मात्रापक्षस्येत्यर्द्धमात्रा, सा कारणतुरीयश्चानुगतेति द्युक्तं पूर्वव ।
 कालतो धार्द्धमात्रात्व न स्वतः । सा 'सोमलोकः' उमया विद्यया

सहितस्य परमेश्वरस्य लोकः सोमलोकः, इतरस्य दुलोकैक-
 देशत्वेन पृथक् ग्रहणायोगात् । का सा मात्रेत्याह, ओङ्कार
 इति । विन्दादीनां स्वयमनुच्चार्यत्वात् तेषां स्थाने पठितोऽय-
 मोङ्कारः । एक ऋषिर्नामाथर्वणिकानामग्निः, सा च मात्रा
 भास्वती स्मृता, विन्दादिरूपत्वेन च तुरीयबोधकत्वाच्च । एवं
 समष्टि-व्यष्टौष्यं सञ्चिन्त्य मात्रापादमित्योपासनया पूर्ववत् सर्वं
 क्रमिणोत्तरोत्तरं संहृत्य स्वात्मन्यवस्थातव्यमित्याह, मात्राऽमात्रा
 इत्यादिना ।

ओऽमृतो हुतसंवित्कः शुद्धः संविष्टो निर्विघ्न इम-
 मसुनियमेऽनुभूय इहेदं सर्वं दृष्ट्वा^(१) सुप्रपञ्चहीनः ।

अथ सानुष्ठान-क्रमन्यासार्चनादि-सहितमुपासनमाह, ओ-
 ऽमृत इत्यादिना । ओऽमृत इत्यादिना इहोपासनाक्रम उच्यते ।
 अत उपासनापरस्य खण्डाष्टकस्यार्थो गुरुक्तक्रमेण इहेवान्त-
 र्भाव्यः । ऋः सवमृतो भूत्वा हुतसंवित्कस्य सन् शुद्धो भूत्वा
 संविष्टः सन् निर्विघ्नः सन् इममसुनियमेऽनुभूयेत्यादि क्रमेण-
 न्वयो द्रष्टव्यो ओऽमृत इत्यादेः । तत्र प्रबोधसमये प्रबोधमन्त्रेण
 प्रणवेन वा निद्रासाक्षितया अग्निदे प्रस्वरूपे स्वात्मन्यवस्थानं
 कर्त्तव्यमित्याह, ऋ इति । ओं नित्यप्रबुद्धाय परमात्मने नम
 इति प्रबोधमन्त्रः । पुनरमृतमयमूर्त्ति-मन्त्रेण प्रणवेनैव वा विद्या-
 मयी परमात्मनो मूर्त्तिरात्मत्वेनानुसन्धातव्येत्याह, अमृत इति ।
 ओं विद्यादेहाय परमात्मने नम इति मूर्त्तिमन्त्रः पुनर्गत-

(१) ऋ, दृष्ट्वा ।

दिवसे क्षतं तद्दिने करिष्यमाणश्च ज्ञानक्रियात्मकं सर्व्वमपि व्यव-
 हारजातं व्यवहारकाल एव संविन्मात्रारूपेणास्तीचितं परिपूर्ण-
 सच्चिदानन्दरूपे परमेश्वरे तत्पूजा-जप-होम-तर्पण-ध्यानादि-
 रूपेण समर्पणीयमित्याह, हुतसंवित्क इति । मन्त्रस्तु प्रणव
 एव । अथोत्थायावश्यक-शोचाचमन-दन्तधावन-मलस्नान-विधि-
 स्नानादिभिः शुद्धो भवेदित्याह, शुद्ध इति । पुनः सन्ध्यापासनादि-
 कर्त्तव्यस्य शुद्धे स्वासने समुपवेशः कर्त्तव्य इत्याह, संविष्ट
 इति । उपविष्टस्य शुर्वाद्यनुष्ठा-^(१) पूर्वकमस्त्रेणाङ्गुली-कर-शोधन-
 तालत्रय-दिग्बन्धाग्निप्राकार-वेष्टनैर्विघ्ननिरासः कर्त्तव्य इत्याह,
 निर्विघ्न इति । पुनरीमित्येतदचरमिदं सर्वमित्युक्त-प्रणव-व्याप्त्यनु-
 सन्धानानन्तरमकारादि-व्यापकेनापरिच्छिन्न-शरीरस्य हंस इति
 परमात्मनि रक्षितवीजस्य भूतं भवदित्यादायुक्तप्रकारेण रेचक-
 पूरकाभ्यां संहतसकलस्य कुम्भककाले स्वात्मानुभवः प्रणवेन
 कर्त्तव्य इत्याह, इममसुनियमे ऽनुयेतिभू । एवं शक्त्यनुसारेण
 प्राणायामं कृत्वा तमेतमात्मानमोमित्युक्त-प्रकारेण व्यतिहार-
 प्रतिपत्तिमनुष्ठा-प्रणवेनात्मानुसन्धानञ्च कृत्वा प्रणवमकारादि-
 व्यापकेरात्मनि शरीरचतुष्टयमुत्पादनीयमित्याह, इहेदं सर्वं
 दृष्टेति । 'इह' प्रत्यगात्मनि 'इदं सर्वं' जगच्छरीर-चतुष्टय-
 रूपं 'दृष्ट्वा' स्रष्ट्वा दृष्टिरेव हि स्रष्टिरित्यर्थः । पुनस्तस्मिन्निदं
 सर्वं त्रिशरीरमित्युक्तप्रकारेण प्राणान्निहोत-प्रपञ्चयाग-कर्त्तव्यता-
 माह, सुप्रपञ्चहीन इति । श्रीं ह्रमिति चिदानन्दरूपं देवं सभाष्य
 चकाराद्यकारान्तां मातृकामुच्चारयन् तदात्मकं सर्वं जगन्मयशरीर-

चतुष्टयं देवात् सच्चिदानन्दादुत्पन्न(१) तन्मय सन्भाव्य सोऽहं हंस इति जीवपरमात्मनोः परस्परमेकत्व सन्भाव्य तस्मिन् अग्नौ स्वाहेति शरीर-चतुष्टय विलापयेदिति प्राणाग्निहोत्रसङ्ग्रहः । प्रपञ्चयागोऽप्येवमेव कार्यः । ओं ह्रमित्युक्ता अकारादि धकारान्तमभिधाय, हस सोऽहं स्वाहेति तु तत्र मन्त्र इत्येव विशेषः ।

अथ सकल, साधारोऽमृतमयश्चतुरात्मा सर्वमयश्चतुरात्मा ।

अथवा त वा एत विशरीरमित्युक्तक्रमेण सकलीकरण न्यासः कर्तव्य इत्याह, अथ सकल इति । ओमिति तमेत मात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्येत्यादिना पादखण्डोक्तक्रमेण ब्रह्मात्मनोः परस्परमेकत्व पुनरपि प्रतिपाद्य तमेक मजर ममर ममृत-मभय मोमित्यनुज्ञा प्रणवेनानुभूय शरीरचतुष्टय सृष्ट्यर्थं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः सकलीकरणं कुर्यात् । ओमिति शान्त्यन्तमुच्चार्य्य शान्तीकलान्त्यत्मने साक्षिणे नम इति व्यापयन्, साक्षिणं सच्चिन्मय प्रणव शक्त्यन्तमुच्चार्य्य शान्ति कला शक्ति परा वागात्मने सामान्यदेहाय नम इति व्यापयन्, अन्तर्मुख सदात्मक-ब्रह्म-ज्ञानरूप सामान्यदेह सच्चिन्मय प्रणव नादान्तमुच्चार्य्य विद्या कला नाद पश्यन्ती वागात्मने कारणदेहाय नम इति व्यापयन्, प्रलय-सुपुष्टीचणावस्थ किञ्चिदहिर्मुख-सदात्मक कारण देहं सच्चिन्मय प्रणव विन्दन्तमुच्चार्य्य प्रतिष्ठा कला विन्दु मध्यमा

(१) देवाधिपानन्दादुत्पन्न ।

वागात्मने सूक्ष्मदेहाय नम इति व्यापयन्, सूक्ष्मभूतान्तःकरण-प्राणैन्द्रियरूपं सूक्ष्मशरीरं स्मृत्वा प्रणवं मकारान्त-मुच्चार्य निवृत्ति-कला-बोज-वैखरो-वागात्मने स्थूलशरीराय नम इति व्यापयन्, पञ्चीकृतभूत-तत्कार्यात्मक-स्थूलशरीरं स्मरेदिति सकलीकरणन्यास-सङ्ग्रहः । एवं सृष्टमिदं शरीर-चतुष्टयं भगवतः सपरिकरासन-मूर्तिरूपेण कल्पयता पीठमूर्त्तिन्यासौ कल्पितव्यावित्याह, साधारोऽमृतमय इति । 'आधारेण' पीठेन तदाधारेण च स्थानादिना सह वर्त्तते इति सपरिकर-पीठन्यासोऽनेनैव सूचितः । अमृतमय इति मूर्त्तिन्यासः 'अमृतम्' अनृत-जड़दुःख परिच्छेदादि-विरुहं सच्चिदानन्दानन्तात्म-पद-लक्ष्यं ब्रह्म, तन्मयः अन्तर्मुख-सदात्मनि ब्रह्मज्ञाने प्रतिबिम्बितानि यान्यनृतादि-विरुहानि रूपाणि सच्चिदानन्द-पूर्णात्म-पदानां वाच्यार्थरूपाणि इच्छा-ज्ञान-क्रिया-सातन्त्र्या तच्छक्तीनां कारणानि तन्मय इत्यर्थः । एवं सति सच्चिदानन्द-पूर्णात्म-रूपिणी इच्छा-ज्ञान-क्रिया-सातन्त्र्या-मद्रूपिणी च परा गङ्गा-भगवतो मूर्त्तिरित्युक्तं भवति । पीठादिकल्पना-प्रकारस्तूष्यते । श्रीं चतुरशीतिकोटि-प्राणिजाल्यात्मने ब्रह्मवनाय (१) नम इति व्यापयन् केशरोमादिकं यन्त्रेण कल्पयेत् । श्रीं पञ्चभूत-नाम-रूपात्मकेभ्यः प्राकारेभ्यो नम इति व्यापयन् पञ्चीकृत-पञ्चभूत-नाम-रूपात्मकान् समधातून् समप्राकारत्वेन कल्पयेत् । श्रीं नवच्छिद्रात्मभ्यो नवहारेभ्यो नम इति व्यापयन् प्रति

प्राकार गोपुर नवकल्पेन नवद्वाराणि कल्पयेत् । एवं स्थूलशरीर स्थानत्वेन परिकल्प्य स्थूलशरीरं महाराजराजेश्वरस्यात्मन परिचारकत्वेन कल्पयेत् । तथाहि सविद्रूपेभ्यो राजद्वारेभ्यो नमः । सकामाकामवृत्तिभ्यो द्वारदेवताभ्यो नमः । कामवैराग्याभ्या द्वारपालाभ्या नमः । दिग्गन्यायात्मकश्रोत्रादीन्द्रियरूपेभ्यो राजपरिचारकेभ्यो नमः । चन्द्रात्मकाय मनसे राजदूताय नमः । ब्रह्मरूपिण्यै सर्वकार्यनिययकत्रै बुधैः नमः । रुद्ररूपाय सर्वकार्याभिमानकर्त्रे हकाराय नमः । विष्णुरूपाय सर्वकार्यानुसन्धानकर्त्रे चित्ताय नमः । सर्वेश्वररूपाय सर्वाधिकारिणे प्राणाय नमः । इति न्यसन् जपन स्मरन् वा सूक्ष्मशरीर भगवत उपकरणविधाय गुणत्रयात्मने प्रासादाय नम इति प्रासादप्रकल्प्य प्रणवविन्दन्तमुर्ध्वञ्चा परमात्मनाय नम इति हृदये विन्यस्य किञ्चिद्दहिर्मुखं पूर्वाक्तसदात्मानकारणशरीरगुणमात्म्यरूपपीठत्वेन कल्पयेत् । ततः प्रणवगन्तव्यं भुक्तार्थं परमात्ममूर्त्तये नम इति हृदयादिमङ्गकान्तव्यापयन् पूर्वाक्तसामान्यशरीरमन्तर्मुखं सदाद्यात्मकब्रह्मज्ञानपराशक्तिरूपिणी शङ्ख-चक्र-गदापद्म-ध्यानमुद्रा-लसत्करचतुष्टया सर्वाल्लङ्कारविशिष्टा स्वात्मानन्दानुभवसागरमग्नां भगवतो मूर्त्तिसञ्चिन्तयेदिति पीठमूर्त्तिन्यासः । पीठमूर्त्तिमन्त्रद्वयमेवात्रायत्नकनास्तत्रयम्, अथशिष्टकल्पनीयम् । अथैव भूतमूर्त्तिव्यापकस्य तत्माक्षिणकूटस्थस्य परमेश्वरस्य परमात्मनो मूर्त्तिमती मूर्त्ता वावाहनमभ्यासद्वारेण तद्व्यापकत्वं चिन्तनकर्तव्यमित्याह, चतुरात्मेति । 'चतुर्णां' सामान्यादिशरीराणामात्मा भवेदित्यथ ।

चतुरात्मेति अनेनैव प्रणवेन समस्तव्यस्तेन कराङ्गुलिन्व्यासौ, कनिष्ठाद्यङ्गुल्याद्यङ्गुल्यासः, समस्तेन देहे त्रिंशो व्यापकन्यासः, समस्तस्य प्रणवस्य मूलाधारे न्यासः, व्यस्तस्य नाभि-हृदय-भ्रूमध्येषु समस्तस्य हादशान्त-षोडशान्तयोश्च न्यासः सूचितः । तथाहि 'चत्वारः' अकारोकार-मकारोङ्कारा आत्मानो यस्य स चतुरात्मा तथाविधो भूत्वेति ह्यस्यार्थः । चत्वारो व्याहृत्यन्त्यादयः सत्या आत्मानो यस्य इत्यङ्गन्यास सूचनप्रकारः । अथ पादमात्राखण्डयोः सूचितः पादन्यासः वाक्तव्य इत्याह, सर्व्वमय इति । सर्व्वशब्देन सर्वात्मकं विराडादि-पादचतुष्टयमुच्यते । तत्रगसेन तन्मय इत्यर्थः । ऐश्वर्य्य-शक्त्यात्मने द्युलोकाय नमः । ज्ञानशक्त्यात्मने सूर्याय नमः । संहारशक्त्यात्मने अग्नये नमः । क्रियाशक्त्यात्मने वायवे नमः । सर्वाय्यशक्त्यात्मने आकाशाय नमः । इच्छाशक्त्यात्मने प्रजापतये नमः । सर्वाधारशक्त्यात्मने पृथिव्यै नमः । इति मूर्द्धाक्षि-वदन-घ्राणात्म-गुह्य पादेषु सप्ताङ्गन्यासः । पुनरप्येकोनविंशति-मुखेषु तथ्यासः । तत्र समानादिन्यासे चित्त-श्रीर-वागादिन्यासे च तत्तच्छक्त्यात्मने नम इति योज्यम् । शक्तिमातरूपं हि भगवतः शरीरम् इतिरत्तु स्थान-प्राकार-परिचारकादिरूपेण क्लृप्तम् । उक्तञ्च, "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते । न तत्समयाभ्यधिकस्य दृश्यते परास्य शक्तिर्विधिधैव श्रूयते । स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च" इति ।

"अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः (१)
अपाणिपादो जयनी शहीता" इति च ।

मन्त्रास्त्रेवं प्रयोक्तव्याः । प्रणयन-शक्त्यात्मने प्राणाय नमः । अप-
नयन-शक्त्यात्मने अपानाय, ध्यानयन-शक्त्यात्मने ध्यानाय, उषयन-
शक्त्यात्मने उदानाय नम इति योज्यम् । समनयन-शक्त्यात्मने,
अनुसन्धान-शक्त्यात्मने, तथा निद्ययाहङ्कार-सङ्कल्प श्रवण स्पर्शन-
दर्शन-रसन-घ्राण-वचनादान- गमन-विसर्गानन्द--शक्त्यात्मने
इत्यादिरूपेणेति पादन्यासं कृत्वा वक्ष्यमाण-मन्त्रपञ्चकं व्यापकत्वेन
विन्ध्यसन् पादचतुष्टयं ध्यायेत् । श्रीम् उषं वीरं महाविष्णुं जाग-
रितस्थानाय स्थूलप्रज्ञानाय सप्ताङ्गायैकोनविंशति मुखाय सूक्ष्मभुजे
चतुरात्मने विश्वाय वैश्वानराय पृथिव्यग्निर्वेद-ब्रह्म-वसु-गायत्री-
गार्हपत्याकारात्मने स्थूल-सूक्ष्म-वीज-साध्यात्मने प्रथमपादाय
नमः । श्रीं ज्वलन्तं सर्व्वतीमुखं स्वप्नस्थानाय सूक्ष्मप्रज्ञाय सप्ता
ङ्गायैकोनविंशति मुखाय सूक्ष्मभुजे चतुरात्मने तीजसाय हिरण्य-
गर्भायास्तरिच-यजुर्व्यजुर्वेद-विष्णु-रुद्र-विष्टुब्-दक्षिणान्त्युकारा-
त्मने स्थूल सूक्ष्म-वीज-साध्यात्मने द्वितीयपादाय नमः । श्रीं
वृत्सिंहं भीषणं भद्रं सपुंसस्थानाय एकौभूताय प्रज्ञानघनाय
आनन्दमयाय आत्मानन्दभुजे चेतोमुखाय चतुरात्मने प्रज्ञायेश्वराय
द्यु-साम-सामवेद रुद्रादित्य-जगत्याहवनीय-मकारात्मने स्थूल-
सूक्ष्म वीज साध्यात्मने तृतीयपादाय नमः । श्रीं मृत्युमृत्युं नमो
म्यहं सर्व्वेश्वराय सर्व्वज्ञाय सर्व्वशक्तये सर्व्वान्तर्यामिणे सर्वात्मने
सर्व्वयोनये सर्व्वप्रभवाय सर्वाप्ययाय भोमन्तोकाय अघर्षाघर्षवेद-
संबर्षकार्गि-मरुदिराडेक्यर्षाङ्गारात्मने स्थूल-सूक्ष्म वीज साध्या-
त्मने चतुर्थपादाय नमः । श्रीं मन्त्रराजान्ते नाम्तःप्रज्ञाय
अत्रहिःप्रज्ञाय अनुभयतःप्रज्ञाय अप्रज्ञाय नाप्रज्ञानाय अप्रज्ञान

घनाय अदृष्टाय अव्यवहार्याय अग्राह्याय अलक्षणाय अचिन्त्याय
 अव्यपदेश्याय एकात्मप्रत्यय-साराय अमाताय प्रपञ्चोपशमाय शिवाय
 शान्ताय अहैताय सर्वसंहार-समर्थाय परिभवासहाय प्रभवे व्याप्ताय
 सदोज्ज्वलाय अविद्या-कार्यहीनाय स्वात्मबन्धहराय सर्वदाहैत-
 रहिताय आनन्दरूपाय सर्वाधिष्ठान-सन्माताय निरस्ताविद्यातमो-
 मोहाय अकृत्रिमाहंविमर्शाय ओङ्काराय तुरीय-तुरीयाय नम इति ।
 पुनः प्रणवेन सकृद्गम्याद्गन्थासं समाचरेत् । ओम् उग्रं वीरं महा-
 विष्णुं पृथिव्यृग्वेद-ब्रह्म-वसु-गायत्री-गार्हपत्याकार-भूरग्न्यात्मने
 सर्वज्ञ-ज्ञानशक्त्यात्मने हृदयाय नमः । ओं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् अन्त-
 रिक्ष-यजुषं जुर्वेद-विष्णु-रुद्र-त्रिष्टुब्-दक्षिणाग्न्युकार-भुवः-प्राजा-
 पत्यात्मने नित्यदृष्ट्यैश्वर्य-शक्त्यात्मने गिरसे स्वाहा । ओं नृसिंहं
 भीषणं भद्रं द्यु-साम-सामवेद-रुद्रादित्य-जगत्याहवनीय-मकार-
 सूर्यात्मने अनादि-बोध-शक्त्यात्मने शिखायै वषट् । ओं मृत्यु-
 मृत्युं नमाम्यहं सोमलोकाय अथर्वाथर्ववेद-संवर्त्तकाग्नि-मरुहिराड़े-
 कर्षोद्धार-भू-भुवः-स्वर्ग-द्वात्मने स्वातन्त्रा-बलशक्त्यात्मने कवचाय
 हुम् । मन्त्रराजान्ते ओम् ओद्धार-भास्वत्यलुम-वीर्यशक्त्यात्मने
 नेत्रत्रयाय वीषट् । मन्त्रराजान्ते पृथिव्यकार-ऋग्-ऋग्वेद-
 ब्रह्म-वसु-गायत्री-गार्हपत्यान्तरिक्षोद्धार-यजुष्यजुर्वेद-विष्णु-रुद्र-
 त्रिष्टुब्-दक्षिणाग्नि-द्य-मकार-साम-सामवेद-रुद्रादित्य-जगत्याह-
 वनीय-सोमलोकीद्धारायर्वाथर्ववेद-संवर्त्तकाग्नि-मरुहिराड़े-कर्षि-
 भास्वतो-सत्यात्मने अनन्ततेजः-शक्त्यात्मने अस्त्राय फडित्येतान्य-
 ज्ञानि । पुनः ऋग्-यादिकं विन्यस्य बीजादिकं स्मृत्वा देवं ध्यात्वा
 परमानन्दामृतेन चतुर्मुर्त्यात्मभूताया देवतायाः पूजा कर्त्तव्येत्याह ।

चतुरात्मेति । मूर्त्तिचतुष्टय व्यापकं तस्माच्चिणं परमानन्द बोधात्किं
ध्यात्वा मूर्त्तिचतुष्टयं तत्र मग्नं भावयेत् । इयमेवात्मपूजा ।

अथ महापीठे सपरिवारं तमेतं चतुःसप्तात्मानं चतु
रात्मानं मूलाग्नावग्निरूपं प्रणवं सन्दध्यात् ।

पुनस्तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा माता सा प्रथमपादोभयतो
भवतीत्यादिवाक्यैरस्मिन्नेव क्रमखण्डे कथितमुपासन विधायामैव
चतुर्मूर्त्तिरूपेण पृथक् पूजनीय इति पीठादिकल्पना पूर्वकमाह ।
अथ महापीठे इत्यादिना । 'अथ' आत्मपूजानन्तर 'महापीठे'
वहिर्मुखसदात्मके गुणबीजरूपे मूलाधारस्य द्वात्रिंशदष्ट चतुर्हल
पञ्चाकारे 'सपरिवार' द्वात्रिंशद्वलगतैः पृथिव्यन्तरिच शु सोम-
लोकाद्यष्टकरूपैरष्टद्वलगतैः सच्चिदानन्द पूर्णात्माहय प्रकाश विमर्ष
रूपैश्चतुर्हलगत ब्रह्मसर्वेश्वर-विष्णुसर्वेश्वर रुद्रसर्वेश्वर सर्वेश्वरसर्व-
ेश्वरैः परिवारै सहितमित्यर्थः । 'त' पाद मात्राखण्डयोरुक्तम्
'एतम्' इह पृथिव्यकार इत्यादिकथितं 'चतुःसप्तात्मानम्' अका-
रादि सत्त्वन्धित्वेनोक्त पृथिव्यादि चतुर्विध सप्तकरूपम् अकारादि-
समष्टिरूपत्वादीङ्कारस्य सर्वत्र मन्त्र-ब्राह्मणयोरैक्य विवक्षित्वा
चतुःसप्तात्मानमित्युक्तम् अकारादिभिर्विभूतिमङ्गिर्वा विना स्वतः
चतुरष्टात्मानमित्येवार्थः । अनेन च व्यष्टिदेवानां सर्वेषामविशेषेण
समष्टि देवतयैक्यमुक्तं तदङ्गमूर्त्तिं चतुष्टयस्य अंशविशेषेणैकत्व
माह, चतुरात्मानमिति । समष्टि-व्यष्टि-स्यूतादिभिर्यतुरात्मान-
मित्यर्थः । यद्यपीह सप्तात्मानां चतुरात्मानमिति तुरीयमात्रा
सम्बन्धस्य सप्तकस्य तदङ्गरूप स्यूतादि चतुष्टयस्य तुरीयप्रणवेन

विशेष-सम्बन्ध-प्रतिपत्तये वक्तव्यमपि नोक्तं तथापि तस्योत्तरत्र
 तुरीय-प्रणव-सम्बन्धित्वेन कथनादिहापि तत् कथितमेवेत्यवगन्त-
 व्यम्, मूलाधारस्थस्यापि प्रणवस्य तुरीयप्रणव-रूपत्वात्, तत एव
 ह्यत्रापि मध्ये अष्टदलं पद्ममुपदिशन्ति आचार्या इादशान्त-षोड-
 शान्तयोरिव, 'मूलाग्नौ' मूलाधारगताग्नौ अग्निमण्डले 'अग्निरूपं'
 चित्प्रकाशरूपं क्रियादि-शक्तिभिर्जठरेण सम्पृक्तं प्रणवं सञ्चिन्त-
 येत् । अग्निरूपमित्युक्तत्वात् तत्परिवारस्योद्धारस्यात्र शिरः-
 पाण्यादि-विशिष्टो विग्रहो न कल्पनीयः, किन्तु प्रलयानलार्क-सम-
 ज्योतिर्मात्ररूप एव चिन्तनीय इति गम्यते ।

सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ, सप्तात्मानं
 चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये, सप्तात्मानं चतुरात्मानं
 मकारं रुद्रं भूमध्ये, सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्ता-
 त्मानं चतुरात्मानमोद्धारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते, सप्तात्मानं
 चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमानन्दामृतरूपं
 प्रणवं षोडशान्ते ।

अथ मूलाधारस्थमग्निं नाभ्यन्तरमुच्चीय तस्मिन्नग्नावजुष्टुप्-
 प्रथम-पादस्थाचराष्टक-रूपमष्टदलं सञ्चिन्त्य तत्कर्षिकायां प्रणव-
 स्थाकार-बीज-विन्दु-नाद-शक्तिभिश्चतुरात्मकं चतुर्दल-पद्मरूपं
 सञ्चिन्त्य तत्कर्षिकायां सरस्वती-मूलप्रकृति-सन्निहिती ब्रह्मा
 सर्वेश्वरो ध्येय इत्याह, सप्तात्मानमित्यादिना । अत्रापि
 सपरिवारमित्यनुपज्यते ; तद्योत्तरवाक्येष्वपि । अत्राष्टदले

अकार-सम्बन्धित्वेन कथित-पृथिव्याद्यष्टक-रूपातुष्टुप्-प्रथम-
पादाक्षरस्थाः साङ्गोपाङ्गा वेदाश्चतुर्दलस्थाः ब्रह्मब्रह्म-ब्रह्मविष्णु-
ब्रह्मरुद्र-ब्रह्मसर्वेश्वराय परिवारत्वेन ध्यायाः । तत्राष्टदले
दिक्षु वेदाः स्मर्त्तव्याः, अग्निकोणे षडङ्गानि, निष्कर्त्तिकोणे
सौमांसा, वायव्यकोणे न्यायः, ईशानकोणे इतिहास-पुराण-
गम-काव्य-नाटकादयः । चतुर्दले अग्रतो ब्रह्मसर्वेश्वरः,
दक्षिणतो ब्रह्मरुद्रः, उत्तरतो ब्रह्मविष्णुः, पश्चिमतो ब्रह्मब्रह्मा ।
एषमुत्तरवापि चतुर्मुक्ति-चतुष्टय-स्थितिरवगन्तव्या । सप्ता-
त्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नामो इति मध्ये ब्रह्मसर्वेश्वर-
कृत्स्निरुक्ता । 'सप्तात्मानम्' अकार-सम्बन्धित्वेनोक्तं सप्तात्मानम्
अकारेण सहाष्टात्मानमित्यर्थः, अन्यथा अनुष्टुबक्षर-सम्बन्धा-
योगादिति व्यष्टि-समष्ट्योः सामान्येनैकत्वमभिधाय तद्दृशानां
स्थूलादीनामर्थैकत्वमाह, चतुरात्मानमिति । 'अकार' प्रणवस्था-
कारात्मकं रजःप्रधानं सौममण्डलस्थं 'ब्रह्माणं' ब्रह्मसर्वेश्वरं
सरस्वती-मूल-प्रकृति-सहितं 'नामो' तेजोमध्ये अष्टदलस्थ-चतुर्दल-
कर्त्स्निकायां सन्दध्यादित्यर्थः । तथा 'सप्तात्मानम्' उकार-सम्बन्धि-
त्वेनोक्तान्तरिक्षादि-सप्तकम् उकारेण सहाष्टरूपं 'चतुरात्मानं'
स्थूलादिभिरुकार-रूपं विष्णुं सर्वेश्वरं त्रीमूलप्रकृति-सत्व-प्रधानं
सूर्यमण्डलस्थं 'हृदये' अष्टदले उकार-सम्बन्धित्वेनोक्तान्तरिक्षा-
द्यात्मकानुष्टुब्-द्वितीय-पादाक्षरस्थ-वराह-नरसिंह-वामन-परशु-
राम-राघव-बलभद्र-कृष्ण कल्कि-मूर्त्तिभिरधिष्ठिते तन्मध्यस्थो-
काररूपं चतुर्दल-पद्मगत-विष्णु-सर्वेश्वरादि-युते अनुसन्दध्यात् ।
तथा सप्तात्मानं मकार-सम्बन्धितयोक्त-दुलोकाद्यष्टक-रूपम्, तथा

चतुरात्मानं मकाररूपं रुद्रं सर्वेश्वरमुभा-मूलप्रकृति सहितं तमः-
 प्रधानमग्निमण्डलस्य 'भ्रूमधे' अष्टदले मकार-सम्बन्धित्वेनोक्त-
 द्यलोकाद्यात्मकानुष्टुप्-तृतीयपादाक्षरस्य-सर्व-भव-पशुपतीशान-
 भीम महादेव-रुद्रोद्य-मूर्त्तिभिरधिष्ठिते तन्मधस्यं मकाररूपं
 यद्गचतुर्दलगत-रुद्र-सर्वेश्वरादियुते अनुसन्दध्यात् । तथा 'सप्ता-
 त्मानम्' अर्द्धमात्रा-सम्बन्धित्वेनोक्तैः सोमलोकाद्यै रष्टात्मानमित्यर्थः,
 तथा चतुरात्मानं तत्सम्बन्धि-स्थलादिभिः 'ओङ्कारं' तुरीयं प्रणव-
 रूपं 'सर्वेश्वरं' गुणसाम्योपाधि-शक्ति-मण्डलस्यं मूलप्रकृति-भाया-
 सहितं 'द्वादशान्ते' द्वात्रिंशदलपद्म मूलाधारस्य द्वात्रिंशदलोक्त-
 देवताविशिष्टे तत्कर्षिकागत-दलस्य सदादि-मूर्त्तियुते तत्-
 कर्षिकागत-चतुर्दलस्य-सर्वेश्वर-चतुष्टय-संयुक्ते अनुसन्दध्यात् ।
 तथा सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मान-
 मोङ्कारं तुरीयम् 'आनन्दाम्तरूपं' गुणबीजोपाधि-शक्तिमण्ड-
 लस्यं 'दोडशान्ते' अधोमुख-द्वात्रिंशदष्ट-चतुर्दलपद्मैः पूर्वोक्त-
 देवताभिश्च विशिष्टे अनुसन्दध्यात् ।

अथानन्दा-(१)मृतेनैनांश्चतुर्धा सम्पूज्य,

अथोक्त मूर्त्तिचतुष्टय-पूजा कार्थेत्याह, अथेत्यादिना ।
 'अथ' पीठ-मूर्त्ति-कल्पनानन्तरम्, 'आनन्दामृतेन' पूर्वोक्तेन
 'एनान्' ब्रह्मादि-सर्वेश्वरान् सपरिवारान् 'चतुर्धा'
 चतुःप्रकारेण देवता-गुरु मन्त्रात्म-प्रकारेण । अथवा चतुर्धेति
 पूजासाधनानां जल-गन्ध-पुष्प धूप-दीप-नैवेद्यादीनाम् आनन्द-

रूपाणा स्थूलादिक्रमेण, पूज्यदेवतावत् चतुरात्मत्वमुक्त
 देवता द्रव्ययोः सम्बन्ध प्रदर्शनाय (१) । पूजामन्त्रास्त्वेवं
 प्रयोक्तव्या । ओम् उग्र वीर महाविष्णुम अम् श्रीं रज उपाधये
 स्थूल विराट् शरीराय विश्व वैश्वानरात्मने सर्वस्रष्ट्रे ब्रह्मणे सर
 स्वती सहिताय सर्वज्ञाय सदात्मने अनन्ताय असङ्गाखण्ड सविदे
 नारायणाय नरसिंहाय परमात्मने सपरिवाराय नमः । ओम्
 उ ज्वलन्त सर्वतोमुखम उम् श्रीं सत्वोपाधये सूक्ष्म हिरण्यगर्भ
 शरीराय तैजस सूक्ष्मात्मने सर्वपालकाय विष्णवे सक्षीसहिताय
 सर्वज्ञाय आनन्दात्मने असङ्गाद्वय सविदे नारायणाय नरसिंहाय
 परमात्मने सपरिवाराय नमः । श्रीं म वृत्सिंह भीषण भद्र
 मम् श्रीं तम उपाधये सौपुताज्ञान शरीराय प्राज्ञेश्वरात्मने सर्व
 सहर्त्रे सदाशिक्षाय उमा सहिताय सर्वज्ञाय सच्चिदानन्दात्मने
 असङ्गाखण्डा परोक्षाद्वय सविदे नारायणाय नरसिंहाय परमा
 त्मने सपरिवाराय नमः । ओम् श्रीं मृत्युमृत्यु नमाम्यह ओम् श्रीं
 गुणसाम्योपाधये व्याकृताव्याकृत शरीराय प्रत्यग् ब्रह्मात्मने
 सर्वोत्पत्ति स्थिति सहार कर्त्त सर्वेश्वराय मूलप्रकृति माया सहि
 ताय सर्वज्ञाय सदानन्द चिदात्मने असङ्गाखण्डाद्वयापरोक्ष सविदे
 नारायणाय नरसिंहाय परमात्मने सपरिवाराय नमः । श्रीं समस्त
 मन्त्रान्ते निरवद्याय निर्गुणायाशीर्व्याय अशरीराय अमङ्गाय
 प्रत्यगहयाय स्वभासावभासित कृत्स्नाय असङ्गबोधाय असङ्गा
 खण्डाद्वयापरोक्ष सदानन्द चिदात्मने स्वप्नबोध ध्वस्तानर्थ हैताय
 निरालम्बन विम्बाय अहीन महोदायाय नारायणाय नरसिंहाय

परमात्मने सपरिवाराय नमः । इति पुष्पाञ्जलि कुर्यात् ।
 ओ ह्रीं श्रीं श्रीं ह्रीं नमः ससिद्धसमृद्धिदाप्रमेयपरमैकरस्यायै
 परमहसिनि समस्तजनवाङ्मनसातिवर्त्तिन्यै निरन्तरारम्भ
 स्तिमितनिरञ्जनपरमानन्दसन्दोहमहार्णवे स्वरूपपरम्परायै
 (१)विष्णुपत्न्यै विष्णवे ह्रीं ह्रीं श्रीं स्वाहा नमः, इति देवस्य सूक्ष्मदेहे
 ब्रह्मज्ञानात्मके पुष्पाञ्जलि कुर्यात् । वक्ष्यमाणमन्त्रपञ्चकेन ओ ह्रीं
 श्रीं श्रीं ह्रीं नमो निरन्तरप्रथमानप्रथमसामरस्यायै स्वस्वातन्त्र्य
 समुत्प्रेषितनिमेषोत्प्रेषपरम्पराभिस्वच्छस्वच्छन्दस्यन्दमान
 विज्ञानवारिनिधये परमसूक्ष्मायै विष्णुपत्न्यै विष्णवे महा
 मायायै ह्रीं ह्रीं श्रीं स्वाहा नमः । ओ ह्रीं श्रीं श्रीं ह्रीं नमः
 स्वसङ्कल्पबलसमुत्प्रेषितभगवद्गतिभावस्वभावे स्वच्छायेग
 विजृम्भमाणासत्ताविभक्ति-मूर्त्तिकार-चतुरगुणग्राम-युगत्रिक
 महोर्म्मिज्वालायै पूर्णपाङ्गुणमहाब्धये परमस्थूलायै विष्णु
 पत्न्यै विष्णवे महामायायै पञ्चविन्दवे ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं स्वाहा नमः ।
 श्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं नमो नित्योदितभुद्रित-महानन्द
 परमसुन्दरभगवद्विग्रहप्रकाशे विविधसिद्धजनास्पदपाङ्गुण
 प्रसरमयपरमसत्वरूपपरमव्योमप्रभावायै विचित्रानन्तनिर्मल
 सुन्दरभोगज-प्रकारपरिणामप्रतीणस्वप्रभावायै परमसूक्ष्म
 स्थूलरूपसूक्ष्मायै विष्णुपत्न्यै विष्णवे महामायायै पञ्चविन्दवे ह्रीं
 ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं स्वाहा नमः । श्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं नमः
 स्वसङ्कल्पसमीरणसमीर्यमाणबहुविध-जीवकीशविष्णुपुष्पायै
 कलितकाल-काल्पनिककल्पभेदफेनपिण्डनिवहायै लीलासन्द

शिंत भोक्तृ भोग्य भोगोपकरण-भोगसम्पदेक महासिद्धये परम
 सूक्ष्म स्थूलरूप स्थूलायै विष्णुपत्न्यै विष्णवे महामायायै पञ्च
 विन्दवे ह ह्रीं ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं स्नाहा नमः । श्रीं ह्रीं श्रीं
 श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं नमः समस्त जगदुपकार स्वीकृत बुद्धि मनो
 ऽङ्ग प्रत्यङ्ग-सुन्दरायै द्विधा चतुष्टय समुत्प्रेषित समस्तजन लक्ष्मी
 कीर्त्ति जय माया प्रभावात्मक समस्त सम्पदेकनिधये समस्त शक्ति
 चक्र सूत्र धरायै समस्त जगत् सम्भोग सौभाग्यदायिनि विविध
 विधमोपप्लव-शमनि नारायणाङ्गस्थितायै श्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं नमो नारायणाय नरसिंहाय लक्ष्मी नारायणाभ्या स्नाहा
 श्रीं ह्रीं श्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं । अथ नैवेद्यान्तर जलादिभौ
 राजोपचारादिभिश्च सम्पूज्य भगवन्तमतिप्रसन्न सच्चिन्त्य अधि-
 कारिखण्डे वक्ष्यमाणेन क्रमेण मन्तराजमाश्रित्य नमस्कारखण्डे
 वक्ष्यमाणेन क्रमेण मन्तराजेन नृसिंहपदेन च ब्रह्मात्मैकत्व
 प्रतिपाद्य क्रमेण प्रणवनिष्ठा प्राप्य सन्धानखण्डे वक्ष्यमाण प्रका-
 रेण ब्रह्मात्मैकत्व प्रतिपाद्य व्यतिहारखण्डे वक्ष्यमाण प्रकारेण
 व्यतिहृत्यापि ब्रह्मात्मत्व सच्चिन्त्य अनुज्ञा प्रणवमाश्रित्य द्वादश-
 सहस्र-सहस्र त्रयस्त्रिंशद्दधिक त्रिंशत्तयुत त्रिसहस्रवारम् अष्टो-
 त्तर शत महस्रसहस्र त्रयस्त्रिंशद्दधिक त्रिंशत्तवारम् अष्टोत्तरसहस्र
 त्रयस्त्रिंशद्द्वार दश धिवारमेकवार वा शक्त्यनुमारेण जप्त्वा
 जपं देवाय समर्प्य वक्ष्यमाणमन्त्र त्रयेण पुष्पाञ्जलि कुर्यात् ।
 श्रीं ह्रीं ह्रीं सात्मको योऽपामग्निस्तेजसा दीप्यमानः स नो
 मृत्वोम्रायतां नमो ब्रह्मणे विष्णुनाभि श्रीं नमो भगवते
 नृसिंहायाम्बने ब्रह्मणे व्याप्ततमाकाराय सर्वमाश्रिणे परमे

श्वराय सर्वगतायाह्वयाय ध्याततभाय मायिने तत् मवितुर्वरेण्यं
 भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् । ओम् अम्
 उग्रं हः, ओम् अं वीरं हः, ओम् अं महाविष्णुं हः, ओम्
 अं ज्वलन्तं हः, ओम् अं सर्वतीमुखं हः, ओम् अं नृसिंहं हः,
 ओम् अं भीषणं ह, ओम् अं भद्रं हः, ओम् अं मृत्युमृत्युं
 हः, ओम् अं नमामि हः, ओम् अम् अहं हः, ओं तत् सत् नमो
 ब्रह्मणे तत् सत् ओं नमः । ओं नमो जराय अमराय अमृताय
 अभयाय अशोकाय अमीहाय अनगनाय अपिपासाय अद्वैताय हः,
 ओं ह्रीं हं सः सो हम् ओं स्वाहा हं सर्वप्रकाशकाकृत्रिमा-
 पूर्णाहमाकाराय सर्वाय सर्वान्तराय सर्वात्मने अह्वयाय अप्र-
 काश्य-प्रकाशाय । ओं नमो ब्रह्मणे अं नमः सर्वसंहर्त्रे सतत-
 महिम्ने ओम् अं हः, उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतीमुखम् ।
 नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् । अम् ओं नमः
 इत्यनेनाकारमन्त्रेण देवस्य वामबाहुमूले विचित्रमन्त्र-राजितां
 विचित्रां मालां प्रयच्छेत् । ओम् उम् उग्रं वीरं महाविष्णुं
 ज्वलन्तं सर्वतीमुखम् । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमा-
 म्यहम् । ओं नमो भगवते नृसिंहात्मने ब्रह्मणे विष्णवे सर्वोत्-
 कृष्टतमोद्धाराय परमार्थसत्य स्वरूपाय स्वप्रकाशाय असङ्गाय
 अनन्यदर्शिने अह्वयाय उत्कृष्टाय नारायणाय विद्महे वासु-
 देवाय धीमहि तद्यो विष्णुः प्रचोदयात् । ओम् उम् उग्रं हुं, ओम्
 उं वीरं हुम्, ओम् उं महाविष्णुं हुम्, ओम् उं ज्वलन्तं हुम्,
 ओम् उं सर्वतीमुखं हुम्, ओम् उं नृसिंहं हुम्, ओम् उं भीषणं
 हुम्, ओम् उं भद्रं हुम्, ओम् उं मृत्युमृत्युं हुम्, ओम् उं नामामि

हुम्, श्रीम् उम् अह हुम्, श्रीं नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीं नम
 उदुत्कृष्टाय उदुत्पादकाय उदुत्प्रवेद्रे उदुत्थापवित्त्रे उदु
 द्वे उदुत्कर्त्रे उदुत्पथ-वारकाय उदुदयासकाय उदुदुभ्रान्तकाय
 उदुत्तीर्ण विस्तृतये श्रीम् श्रीं नमो नारायणाय अ सर्वनिर्णा
 यकास्तत्रिम-पूर्णेन्निघोहाराय श्रीं नमो विष्णवे नम सर्व
 विचिकित्सा-निरासक पूर्णेन्निघमहिम्ने हरि । उग्रं वीर
 महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् । वृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्यु-
 मृत्यु नमाम्यहम् । श्रीं (१) नम इत्यनेन भगवत कण्ठे आपाद
 लम्बिनी माला दद्यात् । श्रीं मं वाग्बकं यजामहे सुगन्धिं
 पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय (२) मा
 मृतात् । श्रीं नमो भगवते वृसिंहायात्मने परब्रह्मणे देवाय
 रुद्राय महाविभूति मकाराय महात्मने अभिवरूपाय स्वप्रका
 शाय प्रत्यग्रह्मणे व्याप्ततमाय उत्कृष्टतमाय सर्वप्रत्यक् तमाय
 सर्वज्ञाय महामायाविभूतये तत्पुरुषाय विश्वे महादेवाय
 धीमहि तन्नो रुद्र प्रचोदयात् । मं रुद्रं हुं, मं वीरं हुं,
 मं महाविष्णुं हुं, म ज्वलन्तं हुं, मं सर्वतोमुखं हुं, मं
 वृसिंहं हुं, मं भीषणं हुं, मं भद्रं हुं, मं मृत्युमृत्युं हुं, मं
 नमामि हुं, मम् अहं हुं, मम् श्रीं ह्रीं नमः शिवाय
 हंसः सो हं, मम् श्रीं नमो महते महसे मानाय सुक्ताय महा
 देवाय महेश्वराय महासृजे महाचिते महानन्दाय महा
 प्रभवे श्रीं ह्रीं नम शिवाय, मं सर्वमहत्तम ब्रह्ममहत्तम
 मकाराय सर्वजगन्माय सच्चिदानन्दरूपाय वाङ्मनो गोचरा

(१) छ, उम धे। (२) क मृत्योर्मुक्षीय।

तिगाय आनन्दानुभव-स्वरूपाय आत्मप्रकाशाय श्रीं नमः
 शिवाय, मं नमः सर्वमनोद्वेष्टे सर्वनिर्वाहकाय सर्वप्रत्यूह-
 काय सर्वसम्पीडकाय सर्वसञ्चालकाय सर्वभक्षकाय स्वात्म-
 स्वरूपदात्रे अत्युग्राय अतिवीराय अतिमहते अतिविष्णवे
 अतिज्वलते अतिसर्वतोमुखाय अतिनृसिंहाय अतिभीषणाय
 अतिभद्राय अतिमृत्युमृत्यवे अतिनमामिने अत्यहङ्काराय
 स्वमहिमस्थाय हरः । श्रीं मम् उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं
 सर्वतोमुखम् । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ।
 मम् श्रीं नम इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणबाहुमूले मालां समर्पयेत् ।
 एवं पुष्पाञ्जलित्रयं कृत्वा, श्रीम् उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं
 सर्वतोमुखम् । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ।
 इति नमस्कारखण्डे वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण स्तुति-नमस्कारौ
 कृत्वा, श्रीम् उग्रमात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं वीरमात्मानं
 नृसिंहमहं नमामि । श्रीं महाविष्णुमात्मानं नृसिंहमहं
 नमामि । श्रीं ज्वलन्तमात्मानं नृसिंहमहं नमामि ।
 श्रीं सर्वतोमुखमात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं नृसिंह-
 मात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं भीषणमात्मानं नृसिंहमहं
 नमामि । श्रीं भद्रमात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं मृत्यु-
 मृत्युमात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं सर्व-नमस्कार्य-
 मात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं सर्वात्मानमात्मानं नृसिंह-
 महं-नमामि । इति च स्तुत्यादिकं कृत्वा पूर्वोक्त-मालामन्त्र-
 त्रयं समुच्चित्य पठन् भगवतो मस्तकात् पादान्तावलम्बिनीं
 व्यापिनीं मानां दत्त्वा भगवन्तमतिसन्तुष्टं सञ्चिन्त्य सदा

मन्त्र नवकैर्नमस्कारखण्डे वक्ष्यमाणौ स्तुति-नमस्कारौ कुर्वन्
 अभेद-प्रतिपत्ति-रूपमात्म समर्पणं कुर्यात् । ओम् उग्रं सच्चिदा-
 नन्द पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं
 नमामि । ओं त्रोरं सच्चिदानन्द पूर्णं प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं
 परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । ओ महान्तं सच्चिदानन्द-
 पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि ।
 ओं विष्णुं सच्चिदानन्द-पूर्णं प्रत्यक्-सदात्मानं नृसिंहं परमा-
 त्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । ओ ज्वलन्तं सच्चिदानन्द-
 पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि ।
 ओं सर्व्वतीमुखं सच्चिदानन्द पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं
 परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । ओं भीषणं सच्चिदा-
 नन्द पूर्ण-प्रत्यक्-सदात्मानं नृसिंहं परमात्माण परं ब्रह्माहं
 नमामि । ओं भद्रं सच्चिदानन्द पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं
 परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । ओं मृत्युमृत्युं सच्चिदा-
 नन्द पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं
 नमामि । इति सन्मन्त्र नवकम् (१) । ओम् उग्रं सच्चिदानन्द पूर्णं
 प्रत्यक्-चिदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि ।
 इत्यादिकं चिन्मन्त्रनवकम् । ओम् उग्रं सच्चिदानन्द-पूर्ण-
 प्रत्यगानन्दात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि ।
 इत्याद्यानन्दनवकम् । ओम् उग्रं सच्चिदानन्द पूर्ण-प्रत्यगनन्ता-
 त्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । इत्याद्यनन्तमन्त्र-
 नवकमुह्यम् । ओम् उग्रं सच्चिदानन्द पूर्णं प्रत्यगात्मानं नृसिंहं पर-

मात्मानं परं ब्रह्माहं नमामीत्याद्यात्ममन्त्र-नवकमुद्गम् । इत्यात्म-
समर्पणं कृत्वा ब्रह्मात्मैकत्व-प्रतिपत्त्या प्रणवं जपन् पूजा-
परिपूर्तिं विधाय चतुर्भूर्त्तियोगं कुर्यात् । तथाहि । प्रणव-
मुच्चारयन्, ओम् अमृतमास्त्राव्य भूर्त्तिचतुष्टयमुपहारैः-(१) चतुर्धा
सम्पूज्य भूर्त्तिचतुष्टयं तेजोमयं लिङ्गचतुष्टयं स्मृत्वा प्रणवं
समन्तराजमुच्चारयन् लिङ्गचतुष्टयमेकीकृत्य अमृतमास्त्रावयेदिति
चतुर्भूर्त्ति-योगप्रकारः ।

तथा ब्रह्माण्णमेव विष्णुमेव रुद्रमेव विभक्तांस्त्रीनेव
अविभक्तांस्त्रीनेव लिङ्गरूपानेव च सम्पूज्योपचारैश्चतुर्धा,

एवं चतुर्भूर्त्तियोगं कृत्वा ब्रह्मयोगः कर्त्तव्य इत्याह, तथा
ब्रह्माण्णमेवेति । 'तथा' यथा चतुर्षु स्थानेषु भूर्त्तिचतुष्टयं स्मृत्वा
सम्पूज्य तेजोमय-भूर्त्ति-चतुष्टयं सहस्रत्यामृतास्त्रावण-लक्षणचतु-
र्भूर्त्तियोगः कृतः, तथा 'ब्रह्माण्णं' ब्रह्मसर्वेश्वरमेव सरस्वतीमूल-
प्रकृतिसहितं सपरिवारं सञ्चिन्त्य पूजादिकं कुर्यादित्यर्थः । अथ
विष्णुयोगमाह, विष्णुमेवेति । चतुर्ष्वपि स्थानेषु विष्णुसर्वेश्वरमेव
श्रीमूलप्रकृति-सहितं सपरिवारं सञ्चिन्त्य पूजादिकं कुर्यादि-
त्यर्थः । रुद्रयोगमाह, रुद्रमेवेति । चतुर्ष्वपि स्थानेषु रुद्रमेवोमा-
मूलप्रकृति-सहितं सपरिवारं स्मृत्वा पूजादिकमाचरेदित्यर्थः ।
भेदयोगमाह, विभक्तांस्त्रीनेवेति । 'विभक्तान्' भिन्नशरीरान्
'त्रोन्' ब्रह्मादि-सर्वेश्वरानेव प्रकृतित्रय-सहितान् चतुर्ष्वपि स्थानेषु
सञ्चिन्त्य अर्चनादिकमाचरेत् । अस्मिन् योगे सर्वत्र द्वाविंशदष्ट-

चतुर्दलानि पद्मानि पूर्वोक्तदेवता-विशिष्टानि अर्त्तव्यानि । तत्र
 पीतधतुर्मुखः सुक्-सुवाचमाला दण्ड-कमण्डलु-धरचतुर्बाहु-
 र्व्रह्मा । अत्र सुक् पुस्तक-मुद्रा कलश-धरा श्वेता सरस्वती ।
 विष्णुः शङ्ख चक्र गदा-पद्म-धरो विद्युद्दर्शनः । पद्मद्वय त्रीफलाभय-
 धरा रक्ता योः । परशु हरिण शूल कपाल धर श्वेतो रुद्रः ।
 पागाङ्गुशाभय वर धरामृताभोमा (१) । सर्वत्र मूर्त्तित्रयमेकपीठ-
 युतं ध्येयम् । शक्तयस्तु मूर्त्यङ्गमध्ये (२) वामोरुदेशे वा ध्येयाः ।
 अष्टदलेषु च वेदादिकं वाराहादिकं शर्वादिकं सदादिकमित्या-
 द्यावरणचतुष्टयं प्रत्येकं ध्येयम् ।

अथाभिदयोगमाह, अविभक्तांस्त्रीनेवेति । 'अविभक्तान्' एक
 शरीरान् 'त्रीन्' ब्रह्मादीन् शक्त्यविभाग स्वरूप मूलप्रकृति माया-
 सहितान् सपरिवारान् चतुर्विपि स्थानेषु सञ्चिन्त्य पूजादिकमाच-
 रेत् । तत्र सर्वेश्वरो हरिण परशु शङ्ख चक्राचवलय दण्ड धर-
 क्षिमुखोऽनिर्देश्यवर्णा ध्येयः । पागाङ्गुश पद्मद्वय-मुद्रा पुस्तक धरा
 क्षिमुखोऽनिर्देश्यवर्णा प्रकृतिः अर्त्तव्या । लिङ्गयोगमाह, लिङ्ग-
 रूपानेव च सम्पूज्येति । सशक्तिकान् सपरिवारान् ब्रह्मादीन्
 सर्वत्र ज्योतिर्लिङ्गरूपानेव सञ्चिन्त्य पूजादिकमाचरेदित्यर्थः ।
 पूजासाधन प्रकारश्चाह, उपहारैश्चतुर्वेति । 'उपहारैः' अमृतरूपै
 अर्घ्य पाद्यादिभिर्जलादिभिर्वा, चतुर्वेत्त्वस्यार्थो व्याख्यातः पूर्वमेव ।
 अथ लिङ्गान् संहृत्य तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्य तदधिष्ठान-
 मात्मानं सञ्जान्त्य तस्तेज आत्मचैतन्यरूपं बलमवष्टभ्य,

सम्पूज्य पुनः किं कर्त्तव्यमित्याह, अथ लिङ्गान् संहृत्येत्यादिना । 'अथ' पूजानन्तरं 'लिङ्गान्' स्थान-चतुष्टयस्य-व्यातिङ्गि-ङ्गानि प्रणवोच्चारणेन 'संहृत्य' एकीकृत्य अमृतमास्त्राव्य सर्वदेवता-त्मकं तत्तेजो वर्धयेदित्यर्थः । अयञ्च योगक्रमः अत्रोक्तः पूर्ववाप्यनुसन्धेयः । चिदवष्टम्भयोगमाह, तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्येत्यारभ्यावष्टभ्येलन्तेन । 'तेजसा' पूर्वाङ्गेन सर्वदेवतात्मकेन आनन्दामृतवर्द्धितेन शरीरत्रयस्य स्थूल-सूक्ष्म-कारण-लक्षितस्य शरीरत्रयस्यान्तरिदं पूजादिकं कृतं, तच्छरीरत्रयं तेन तेजसा तत्रय-व्यापक-रूपेणाभेदेन 'संव्याप्य' सम्यक् सवाङ्गाम्यन्तरं व्याप्येत्यर्थः । ननु सामान्यशरीरं ब्रह्मज्ञानपर-शक्त्यात्मकं देवस्य शरीरत्वेन सङ्कल्प्य तत्रेदं सर्वं कृतं, तदेव शरीरमिह सर्व-देवतात्मकं तेज उच्यते ; तदनेन शरीरेण व्याप्यं शरीरत्रयं किमात्मकम् ? तदाधारभूत-कारणाद्यात्मकमिति चेत्, न, तस्य पीठादिरूपत्वेन शरीरत्वाभावात् । नायं दीपः । यतो न पीठादिरूपत्व-कल्पना-मात्रेण शरीरत्वं कारणादेरपगच्छति कारणादिरूप-शरीरमेव हि परोपलब्धधिष्ठानत्वादिना पीठादिकमुच्यते ; अतस्तेन साक्षात्कार-ज्ञानात्मकेन तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्य 'तद्धिष्ठानं' शरीरत्रयस्याप्यधिष्ठानभूतं ब्रह्मात्मकं चैतन्यरूपं 'सञ्चाल्य' शरीरत्रय-व्यापक-तेजसा च शरीरत्रयेऽपि ज्ञान-तेजसा कवलोक्तते तद्वत् किञ्चित्तेजोभावमापन्ने अभिव्यञ्ज्येत्यर्थः । 'तत्' एवभूतं 'तेजः' शरीरत्रय-व्यापकम् आत्मचैतन्यरूपं बलं तस्मिन् हि ब्रह्मज्ञानं तेजसि ब्रह्मात्मचैतन्य-शरीरचतुष्टयं संहारकमभिव्यक्तमिति तत्तेज आत्मचैतन्य रूपमित्युच्यते । बलञ्च तत्रेजः

सर्वदेत परिभव संहार सामर्थ्य रूपत्वात् तस्य, तद्वलमवष्टभ्य,
अत्यवधानेन च सर्वचलन परित्याग पूर्वकं चेतसः साक्ष्येकाकारत्वा-
पादन तदवष्टम्भो नाम ।

गुणैरैक्यं सम्पाद्य महास्थूले महास्थूलं महासूक्ष्मे महा-
सूक्ष्मं महाकारणे च संहृत्य मात्राभिरोतानुज्ञानुज्ञा-
ऽविकल्परूपं सच्चिन्तयन् ग्रसेत् ॥ ततोयः खण्डः ॥ ३ ॥

एवं शरीर चतुष्टयं सहारोन्मुखं कृत्वा गुणयोगः कर्त्तव्यो
मन्द-मध्यमयोरित्याह, गुणैरैक्यं सम्पाद्येति । 'गुणैः' आत्मे-
रादिमत्त्वाद्दोत्कर्षाद्दुभयत्वाद्वा मितैरपीतेर्वा तुरीयत्वाच्चि-
द्रूपत्वात् स्थूलत्वात् सूक्ष्मत्वाद्दीजत्वात् साचित्वाच्चैत्युक्तै, 'एक्य'
वाच्य वाचकयोरेकत्व 'सम्पाद्य' सच्चिन्त्येत्यर्थः । अथ मन्द मध्य
मयोः संहार योगोऽपि तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्णा मात्रा सा प्रथमः
पादोभयतो भवतीत्यत्रोक्तक्रमेण केवलप्रणवीक्षारेण कर्त्तव्य
इत्याह, महास्थूलमित्यादिना । 'महास्थूल' विराडात्मक स्थूल-
शरीर, महत्त्वज्ञास्य पूर्वमध्यात्म परिच्छिन्न स्थूलशरीरमपेक्ष्य ।
'महासूक्ष्मं' हिरण्यगर्भात्मकं सूक्ष्मशरीरमध्यात्ममपेक्ष्य । महा
कारणमीक्षणाद्यवस्थ वह्निर्मुख सदात्मक प्रलयावस्थञ्च सत् समस्त-
ससार-वासनाविशिष्टतया वह्निर्मुखोक्तकत्वेन साक्ष्येकाकारत्वाभा-
वात् किञ्चिद्वह्निर्मुखमेव हि कारणात्मकं सत् तथापि सर्वजगत्
कारणत्वेन महाकारण भवति अध्यात्मपरिच्छिन्नं सौप्तशरीर-
मपेक्ष्य । संहारसाधनमाह, मात्राभिरिति । उक्तगुणैर्विराडादि
पादरूपगभिरकारोकार नकार मात्राभिरित्यर्थः । अत्रमात्राभि-

रित्येवोक्तत्वात् केवलप्रणयेनायं योगः कार्य इति गम्यते, प्रक-
रणवनात् पादयोगेऽपि न दोषः । अथ कारण-संहारायोतादि-
योगमाह, श्रोतेत्यादिना । श्रोतादियोगस्तूक्तः, तुरीयखण्डे
चोच्यते । ततोतादि-योगानन्तरमेव श्रोतादिमन्दास्तुरीय-खण्ड
एव सूचिता व्रतव्याः । श्रीं नमो भगवते ऋसिंहायाम्बने
श्रोत-श्रोतादि-भाषाय सर्वाधिष्ठानाय सर्वात्मने सर्वाय अहयाय
एकाय परमार्थ-सदात्मने व्याप्त्याय सच्चिदानन्द-धनैकरसाय अव्यव-
हार्थ्याय अहयाय नमः । श्रीं नमो भगवते ऋसिंहाय श्रीद्वारात्मने
श्रोतश्रोत-भावाय सर्वबाधकाय वाङ्मात्ररूपाय सर्वरूपात्मने
चिन्मात्ररूपाय सर्वात्मने परमेश्वराय अभिवाय अमृताय अभयाय
परब्रह्मणे नमः, इत्येतमन्तः । श्रीं नमो भगवते ऋसिंहात्मने
सर्वानुज्ञात्रे सदात्मदात्रे असङ्गाय अविक्रियाय अहयाय नमः ।
श्रीं नमो भगवते ऋसिंहायोद्द्वारात्मने सर्वानुज्ञात्रे वाङ्मात्र-
रूपाय सर्वभूतात्मने चिन्मात्ररूपाय सर्वात्मने सदात्मक-परमेश्वरा-
भिवाय अमृताय अभयाय परब्रह्मणे नमः, इत्यनुज्ञात्मन्तः । श्रीं
नमो भगवते ऋसिंहात्मने अनुज्ञैकरसाय प्रज्ञानधनाय अनादि-
सिंहाय अहयाय नमः । श्रीं नमो भगवते ऋसिंहायोद्द्वारात्मने अनु-
ज्ञैकरसाय ज्ञानधनाय अनादिसिंहाय अहयाय नमः । श्रीं नमो
भगवते ऋसिंहायोद्द्वाराय सर्वानुज्ञात्मने वाङ्मात्ररूपाय सर्वरूपा-
त्मने चिन्मात्ररूपाय सर्वात्मने परमेश्वराय अभिवाय अमृताय अभ-
याय परब्रह्मणे नमः, इत्यनुज्ञामन्तः । श्रीं नमो भगवते ऋसिंहात्मने
अविकल्पायाहयाय नमः । श्रीं नमो भगवते ऋसिंहायोद्द्वारात्मने
अविकल्पाय अहयाय चिन्मात्ररूपाय सर्वात्मने परमेश्वराय अभि-

त्राय अनामरूपाय अव्यवहार्याय अदयाय स्वप्रकाशाय महानन्दा-
यात्मने अमृताय अभवाय परब्रह्मणे नमः, इत्यविकल्पमन्त्रः ।
एवमेतैश्चतुर्दशयोगः सर्वमपि जगत् स्वात्ममात्रतया विलाप्याऽनु-
शासन-खण्डे वक्ष्यमाणलक्षणं परमात्मानं हं सः सो हमित्वात्मत्वेन
प्रतिपाद्य अनुज्ञाप्रणवेन चिदात्मकेन वा सर्व्वदा स्वात्मस्थो
भवेदित्यनुष्ठान-क्रमसङ्घेपः । विस्तरस्तु तत्प्रतिपादकेषु अन्येषु
द्रष्टव्यः । इत्युत्तरतापनोये तृतीयःखण्डः ॥ १ ॥

तं वा एतमात्मानं परमं ब्रह्म ओङ्कारं तुरीयोङ्काराय-
विद्योतमनुष्टुभा नत्वा प्रसाद्य ओमिति संहृत्याहमित्यनु-
सन्दध्यात् ।

अथ स्तुति नमस्कार-विशिष्टां प्रतिपत्तिं वक्तुमारभते,
तं वा एतमिति । 'तं' विराड् वैश्वानर हिरण्यगर्भ-सूत्राज्ञा-
नेश्वरात्माव्याकृत ब्रह्मरूपम् 'एतं' स्थूलं विश्वं सूक्ष्मं तैजसं
सौषुप्तप्राज्ञा-व्याकृत-प्रत्यग्-रूपमात्मानम् एतत्सर्व्व-व्यापकमन्तारं
'परमं ब्रह्म' परब्रह्मरूपम् 'ओङ्कारं' चतुर्विधाकारोकार-
मकारार्धमात्रारूपञ्चेत्यर्थः । 'तुरीयोङ्काराय विद्योतम्' ओतादि-
रूपस्य तुरीयोङ्कारस्य विन्दु-नाद शक्ति-शान्त-रूपस्याग्रे पूर्व्वभागे
साच्चित्वा विद्योतमानं प्रकाशमानं स्वत एव तमात्मानम् 'अनु-
ष्टुभा, नमामिपद-पर्यन्ततया स्तुतिपूर्व्वकं नत्वा प्रसाद्य, तत्प्रसा-
देन लब्धसंसार-संहार-सामर्थ्यः सन् 'ओमिति संहृत्य' चतुर्मात्र-
मोङ्कारमुच्चारयन् विराडादिप्रमेण संहृत्य ओमित्यनुसन्द-

ध्यात् । अवशिष्टेनाहम्भेदेनावशिष्टं तुरीय तुरीयमद्वितीय
 मात्मानमनुचिन्तयेदित्यर्थः । अत्र नत्वैतिवचनात् (१) नमामि
 पदस्य नमस्कार एवार्थः । तथाचोग्रमित्यादि द्वितीयान्तपदाना
 यद्याद्युत एवार्थः । उपासना चेयमनुष्टुप्-पादमात्रं विद्यान्ता
 न भवति, अनुष्टुभस्तुरीय प्रतिपत्तिमात्र-शेषत्वात् । तुरीयोद्गा
 राग्र विद्योतमनुष्टुभा नत्वैत्युक्तम् । ओमिति सद्दत्वेति वच
 नाच्च प्रणवेनैव सहार । अथमर्थः । चतुर्मात्रमोद्धार समुच्चार
 यन् तस्य सार्थस्य साधकं तुरीयतुरीयं परमात्मानं नृत्युनृत्युमिति
 पदपर्यन्ततयानुष्टुभा स्तुत्वा नमामीति मनसा कायेनीभाभ्या वा
 प्रणस्य प्रणवमुच्चारयन् सर्वं महत्त्वाहमिति पूर्णो ऽहंविमर्शरूपेण
 ब्रह्मज्ञानेनावशिष्टमात्मानमनुसन्दध्यादिति ।

अथैतमेवात्मानं परमं ब्रह्म ओद्धारं तुरीयोद्गाराग्र
 विद्योतमेकादशात्मानमात्मानं नृसिंहं नत्वा ओमिति
 संहरन्ननुसन्दध्यात् ।

अथानुष्टुप् पद साधना स्तुति नमस्कार विशिष्टासुपासनामाह,
 अथैतमिति । अथ शब्द क्रमार्थः, क्रमस्तु क्रमखण्ड एवास्या-
 स्माभिरुक्तः । एतमेव त वा एतमित्युक्तमेवेत्यर्थः । विद्योत-
 मित्यन्तमुक्तार्थम् । 'एकादशात्मानम्' उद्यत्वादि गुणभेद वैशिष्ट्या
 देकादश स्वरूपम् 'आत्मानं प्रत्यग्रूपं नारसिंहं स्वात्मबन्धहर
 परं परमात्मानं 'नत्वा स्तुतिपूर्वकं नमस्कृत्य तत्प्रसाद

लब्धवीर्यः सन् ओमिति सर्वं सहरन् अवशिष्टं ब्रह्म स्वप्रकाशम्
 'अनुसन्दध्यात्' तदात्मनावतिष्ठेतेत्यर्थः । अयं भावः । ओङ्कार-
 समुच्चारयन् तुरीयं प्रतिपाद्य उग्रमित्याद्येकैकेन पदेनो-
 पत्यादिगुणं विशिष्टं तमेव सञ्चिन्तयन् स्तुत्वा आत्मानं नृसिंह-
 मिति तमेव वाक्यार्थरूपं स्तुत्वा अहं नमामीति स्वात्म-समर्पण-
 लक्षणं नमस्कारं विधाय वीरादिमन्त्रैरप्येवमेव स्तुति नम-
 स्कारौ कृत्वा पुनः प्रणवमुच्चार्य सर्वं स हृत्य स्वात्मन्यवतिष्ठेतेति ।
 मन्वास्तु क्रमखण्डे लिखिता द्रष्टव्या ।

अथैतमेवात्मानमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्का-
 राग्र-विद्योतं प्रणवेन सञ्चिन्त्यानुष्टुभा सच्चिदानन्दपूर्णा-
 त्मसु नवात्मकं सच्चिदानन्द-पूर्णात्मानं परमात्मानं परमं
 ब्रह्म सम्भाव्य अहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकी-
 कुर्यात् अनुष्टुभैव वा (१) ।

पुनरपि पदमाधन नमस्कारादि विशिष्टं चिन्तनान्तरमाह भग-
 वत प्रसादातिशयार्थम्, अथैतमेवेत्यादिना । उक्तक्रमार्थं एवायं
 शब्दः । तमेवेत्यादि विद्योतमित्यन्तमुक्तार्थम्, प्रणवचतुर्मात्रेण
 तुरीयतुरीय-पर्यन्तं प्रत्यगात्मानं पदार्थरूपं सचिन्त्येति प्रणवेन
 सञ्चिन्त्येत्यस्यार्थः । उत्तरवानुष्टुभा परमं ब्रह्म सम्भाव्येति विशेष-
 यवणाद्दहम्पदेनात्मानमादायेत्यहम्पदेन शीघ्रित्वम्पदार्थादान-
 यवणाच्च अनुष्टुभेत्यनुष्टुबन्तर्गतैरुग्र वीर महाविष्णु ज्वलन्त सर्वती-
 मुखं नृसिंहं भोषणं भद्रं मृत्युमृत्यु पदैरित्यर्थः । अवशिष्टस्य

वियोगान्तर-श्रवणादहम्पदेनात्मानमादाय मनसा (१) ब्रह्मणैकी-
 कुर्यादिति नमाम्यहमिति पदद्वयं तावच्छोधित-प्रत्यगात्मादाने
 तस्योग्रादिपद-नवक-(२) शोधित-ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तौ च विनि-
 युक्तम् अर्थादर्शाद्यष्टं नृसिंहपदं नवपदविशिष्ट-ब्रह्मवाचकमिति
 गम्यते, तद्वि नृसिंहरूपस्य ब्रह्मणो वाचकमिति प्रधानभूत-
 विशेष्यस्य वाचकं युक्तम् । अतो ऽनुष्टुभेत्यनुष्टुबन्तर्गतोक्तपद-नव-
 केनेत्येवेत्यर्थः । वाच्यभूतं ब्रह्म अनुष्टुप्-पदैरन्वेष्टव्यमित्याह, सच्चिदा-
 नन्द पूर्णात्मसु नवात्मकमिति । ब्रह्मणः स्वरूपभूतेषु सच्चिदानन्द-
 पूर्ण-प्रत्यक्ष-पञ्चस्रपि प्रत्येकं नवात्मकं सदादीनामेकैकस्यापि सर्व-
 संहार-समर्पत्वादिति-रूपमिद्वये प्रत्येकम् उयमित्यादि पदनवकं
 योज्यमित्यर्थः । ओम् उयं सदात्मानं वीरं सदात्मानं महान्तं
 सदात्मानं महाविष्णुं सदात्मानं ज्वलन्तं सदात्मानं सर्वतोमुखं
 सदात्मानं नृसिंह सदात्मानं भोषणं सदात्मानं भद्रं सदात्मानं
 मृत्युमृत्युं सदात्मानमिति सत्संयोगक्रमः । उयं चिदात्मानम्
 इत्यादिरूपधित्संयोगक्रमः । उयम् आनन्दात्मानं वीरम्
 आनन्दात्मानम् इत्यादिरूप आनन्दसंयोगक्रमः । उयम् अनन्ता-
 त्मानम्, उयं पूर्णात्मानमित्यादिरूपो वा पूर्णसंयोगक्रमः ।
 उयं प्रत्यगात्मानम्, उयमात्मानमित्यादिरूपो वा आत्मसंयोग-
 क्रमः । एवं ब्रह्मविशेषक्रम-भूतानां सदादीनां ब्रह्मवत्
 सर्वसंसार-विरोधित्व प्रतिपत्त्यर्थमुग्रत्वादि-रूपमभिधाय तेषामेव

(१) क, ख, न मनसा ।

(२) क, तस्योग्रादिपदे नवकं ।

सदादीनां ब्रह्मवत् सच्चिदानन्द पूर्णात्मत्व प्रतिपत्त्यर्थमुपमित्यादि
 पदसमूहस्य सदात्मानमित्यादिपद समूहस्य च मध्ये सदादिविशेष
 णत्वेन सच्चिदानन्द पूर्णं प्रत्यक्पदानि प्रचेतव्यानीत्याह, सच्चिदा
 नन्द पूर्णात्मानमिति । अत्रापि सच्चिदानन्द पूर्णात्मन्वित्यनुपज्यते ।
 अतः सच्चिदानन्द पूर्णात्मसु पञ्चस्यपि सच्चिदानन्द पूर्णात्मानमिति
 सम्बन्धे सदादीनामेकैकत्वेन ब्रह्मवत् सच्चिदानन्दादि स्वरूपत्व
 सिद्धं भवति । अतो ब्रह्मणी विशेषणानाद्यैकत्वेन ब्रह्मण एकरस
 त्वञ्च सेत्स्यति । ओम् उच्यं सच्चिदानन्द पूर्णं प्रत्यक्-सदात्मान-
 मित्यादिक्रमेण योगो द्रष्टव्यः । विशेष्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं तदाचक
 पदद्वयमाह, परमात्मानं परं ब्रह्मेति । ओम् उच्यं सच्चिदानन्द पूर्णं
 प्रत्यक्-सदात्मानं परमात्मानं परं ब्रह्मेत्यादिप्रयोगक्रमः ।

अत्र यद्यपि विशेष्य वाचकं तृसिद्धपद पर्यायत्वेन परमात्मान
 परं ब्रह्मेति पदद्वयमेव श्रुतं तथापि तस्मात् पूर्वं तृसिद्धपद
 प्रयोक्तव्यम् अन्यथा मन्तराजगतस्य तृसिद्धपदस्य परित्याग
 प्रसङ्गात् पदद्वयात् पूर्वमेव च तस्य प्रयोगो न्याय्यः ।
 तत्स्थाने पदद्वयस्य प्राप्तत्वेन तस्य प्राधान्यात् । एष
 तत्पदार्थं सम्भाव्य अहम्यदेन शोधितं प्रत्यगात्मानमादाय
 नम इति पदेन तस्य ब्रह्मणैकत्व भावनीयमित्याह,
 अहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्यादिति । ओम्
 उच्यं सच्चिदानन्द पूर्णं प्रत्यक्-सदात्मानं तृसिद्धं परमात्मानं
 परं ब्रह्माह तन्मातीत्यादि क्रमेण क्रमरूपेणैकमन्त्रा द्रष्टव्याः ।
 अथ प्रणवादिक विना षण्णुभैव वा ब्रह्मात्मैव प्रतिपत्त्य-
 मित्याह, षण्णुभैव वेति । षण्णुयत्वादिगुणमन्त्रो तृसिद्ध

स्तत्पदार्थः, अहमिति त्वम्पदार्थं वाचकः, नमामीति पदं तत्त्व-
म्पदार्थयोरेक्य वाचकमिति भावः ।

एष उ एव नृ एष हि नृसिंहः सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा
सिंहो ऽसौ परमेश्वरः, असौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा
सन् सर्वमस्ति ।

मन्वराज मध्यगत नृसिंहपदेनैव च ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपत्तव्य-
मित्याह, एष उ एव नृ इत्यादिना । तत्र नृशब्दस्य प्रत्यगर्थता-
माह, एष होति । 'एष' सर्वेषां स्वानुभवसिद्ध आत्मा उ एवेति
तस्यैव नृशब्दार्थत्वमन्यत्रानुपपत्तेरवधियते । नृ इति नृसिंह
इत्यत्र नृशब्दस्यार्थं इत्यर्थः । कथमस्यैव नृशब्दार्थत्वमित्याह,
एष होति । एष 'हि' यस्मात् 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् देशे
वर्तते सर्वस्यात्मरूपं सच्चिदानन्दक्रमेण 'सर्वदा' सर्वस्मिन्
काले वर्तते नित्यत्वात् 'सर्वात्मा' च भावाभावात्मकस्य
जगतः सच्चिदातिरेकेणाभावात् सर्वात्मत्वमस्यावगन्तव्यमिति
देशतः कालतो वस्तुतयापरिच्छिन्न आत्मैत्वर्थः । अयं
भावः । नृ इति नृगतावितिधातो रूपं गतिश्च व्याप्तिः । (१)
द्विविधा भुक्त्वा, सा च प्रत्यगात्मन्येवोपपद्यते, तदन्यस्य तद्दृश्य-
त्वेन तत्र कल्पितत्वोपपत्तेः, तस्मात् स एव नृशब्दार्थ इति
सिंहशब्दस्य तत्पदार्थं वाचकत्वं दर्शयति, सिंहोऽसौ परमे-
श्वर इति । 'सिंहः' सिंहशब्दस्यार्थं इत्यर्थः । 'असौ' श्रुति

स्मृति लोका-प्रसिद्धः परमेस्वरः । सिंहशब्दस्य तदर्थवाचकतां दर्शयति, अमो हीति । 'असौ' परमेस्वरः, सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् इत्युक्तार्थम्, 'सर्व्वमत्त' स्वात्मसात् करोति सच्चिद्रूपेत्यर्थः । अयं भावः । पिब् वन्धने इति धातो रूपं सिमिति, अत कार्य्य कारणरूप बन्धाद्योऽसौ सिः, तं हन्ति व्याप्य संहरतीति सिंह इत्युच्यते । ह इति हन् हिंसा गतोरित्यस्य धातो रूपम्, तत्र हिंसा सर्व्वसंहारः, गतिर्व्याप्तिस्त्रिविधा, तदुभयं प्रत्यगात्मभूते परमेस्वर एव सम्भवतीति न एव सिंहशब्दार्थ इति ।

नृसिंह एवैकल, (१) एष तुरीय, एष एवोग्रः, (२) एष एव वीरः, एष एव महान्, एष एव विष्णुः, एष एव ज्वलन्, एष एव सर्व्वतोमुख, एष एव नृसिंहः, एष एव भीषणः, एष एव भद्रः, एष एव मृत्युमृत्युः, एष एव नमामि, एष एवाहम् । एवं योगारूढो ब्रह्मण्येवानुष्टुभं सन्दध्यादोक्त्वार इति ।

एवं पदार्थद्वयं सगोच्य मामानाधिकरण्यादि-सिंहं (१) पदार्थयोरेत्यन्तैक्य लक्षणं वाक्यार्थमाह, नृसिंह एवेति । आत्मा ब्रह्मैव ब्रह्म चात्मीयेत्यर्थः । पदार्थद्वय कथन प्रसङ्गेन प्राप्तां

(१) क, एवैव कात् । (२) क, एष द्वेषोपः ।

(३) क, अ, मामानाधिकरण्यादि—निह

संसर्गादिवाक्यार्थतां निराचष्टे, एकल इति । एकरसः सिंह एव नृ एकरसोऽत्रैव च सिंह इत्यर्थः । ननु लोके संसर्गादि-
 नक्षणो वाक्यार्थो दृष्टः, ततोऽत्रापि तथा स्यादित्याशङ्क्य
 अस्य वाक्यार्थस्य लोकोत्तरत्वात्त्रैवमित्याह, एष तुरीय
 इति । सर्व्वद्वैत-संहार-समर्थत्वाच्चास्य वाक्यार्थस्य असंसर्गादि-
 रूपत्वमित्याह, एष एवोय इति । संहार-समर्थत्वेऽपि मन्द-
 प्रस्थापनतया सर्व्वमनर्थजातं सहरत इति चेत्, न, इत्याह,
 एष एव वीर इति । एष एव महानित्याद्येष एवाहमित्यन्त-
 सर्व्वसंहार-समर्थः परिभवानहः प्रभुर्व्याप्त इत्यादिपद व्याख्याने-
 नैव व्याख्यातप्रायमिति न पुनर्व्याख्यायते । तत्र तुरीयपदार्थ-
 मज्ञावं दर्शयता पदान्यर्थतो व्याख्यातानि, इह तु तत्रोक्त-
 मेवार्थमुपजीव्य तुरीयस्य वाक्यार्थरूप संहार-सामर्थ्य कथनेन
 वाक्यार्थस्याखण्डता उपपाद्यते इति विशेषः । किञ्च पुर्व्वं च
 तुरीये पदार्थसज्ञावमात्रं दर्शितं सर्व्वसंहार-समर्थ इत्यादिना,
 इह त्वेष एवोय इत्यादिभिः सावधारणैर्वाक्यैरिहैव सज्ञावो
 दर्शित इति महान् विशेषः । अतएव च वार्त्तिककृद्भिः
 प्रतिपद-व्याख्यानमेवकारार्थो दर्शितः, “उग्रता क्रूरतान्यत्र
 प्रतीचो ब्रह्मणी नहि” इत्यादिना । उक्तोपासनादि-बलेन
 केवलद्वारावस्थान समर्थस्य सर्व्वमन्यत साधनजातं प्रणवे सत्रस्य

साधनजातं ब्रह्मरूपे प्रणवे ऽन्तर्भाव्य तेनात्मानमनुसन्दध्या-
दित्यर्थः ।

तदेतौ श्लोकौ भवतः,

संस्तभ्य सिंहं स्वसुतान्गुणर्षान्
संयोज्य षट्ङ्गैर्ऋषभस्य हृत्वा (१) ।
वश्यां (२) स्फुरन्तीमसतीं निपीड्य
सम्भक्ष्य सिंहेन स एष वीरः ॥

षट्ङ्गप्रोतान् पदान् स्पृष्ट्वा हृत्वा तामयसत् (३) स्वयम् ।
नत्वा च बद्ध्वा हृत्वा नृसिंहः स्वयमुद्भवौ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

गतखण्ड-चतुष्टयोक्तेऽर्थे मन्त्रानवतारयति, तदिति । तत्र
उक्तेऽर्थे 'श्लोकौ' मन्त्रौ ब्राह्मणमूलभूतौ सम्भवतः । 'संस्तभ्य
सिंहम्' उपाध्यविवेक-वशाच्चलन्तम् आत्मानं सिंहं पर-
मार्थतो निरस्त-निखिल बन्धं 'संस्तभ्य' विवेक-विज्ञानेन स्वमहि-
म्नैव स्थिरीकृत्य, किम् ? इत्याह, 'स्वसुतान्' स्वस्य सिंहात्मनः
सुतान् स्थूलविश्वादीन् 'गुणर्षान्' गुणैः स्थूलत्वात् स्थूल-
भूताश्चेत्याद्यैः षट्ङ्गान् हृदि प्राप्तान् विराड्-वैश्वानरादि-
भावं गतान् इति मन्त्रस्य प्रथमपादेन प्रथमखण्डार्थः

(१) क, ख, ग, हत्वा । (२) क, ख, ग, यस्या ।

(३) ख, हत्वा तामयसत् स्वयम् । ग, हत्वा तानपसत् स्वयम् ।

घ, हत्वा तानपसत् स्वयम् ।

सङ्गृहीतः । 'ऋषभस्य' छन्दमानृषभस्य प्रधानस्य प्रणवस्य
 'शृङ्गः' मात्रादिभिः तान् स्वसुतान् आसगादिभिः सामान्यैः
 'संयोज्य' मात्राद्यैक्यं (१) प्रतिपाद्येत्यर्थः । 'हृत्वा' स्थूलं सूक्ष्मे सूक्ष्मं
 कारणे च मात्रात्रयेण संहृत्येत्यर्थः । तुरीये मात्रायां कारण-
 संहार-प्रकारमाह, वश्यामित्यादिना । तां कारणरूपां मायाम्
 शीतयोगेनात्मवश्यां कृत्वा अनुज्ञाह-योगेनात्मसत्ता-स्फुरणाधीन-
 तयासतीं स्फुरन्तीं तत्र कल्पिततया सम्भाव्यनुज्ञायोगेन 'असतीम्'
 अविद्यमानसमां निरस्तप्रसरां कृत्वा 'निपीद्य' साच्चि-चिदाकार-
 मेवातिप्रयत्नेन मनः कुर्यन् तां साच्चि-सिंह चैतन्ये स्वविरोधिन्वैव
 मञ्जयित्वेत्यर्थः । उक्तञ्च । "शीतत्वाच्च तुरीयस्य वश्यानुज्ञाहता-
 परा । अनुज्ञैक-रसत्वाच्च संहृत्य वाहयाकृतिः" इत्यादि । 'सम्भक्ष्य
 सिंहेन' बुद्धिहृत्यारूढेन तुरीयेन स्वात्मना ब्रह्मणा तावन्मात्रेण
 सम्भक्ष्य तत्राध्यस्तां मायां तस्मिन्बुद्धितेन ज्ञानेन तावन्मात्रां
 कृत्वेत्यर्थः । सम्भक्ष्य सिंहेनेति मन्त्रराजेन तुरीय-पुरीयं
 चिन्तयन् तां मायां संहृत्येत्यर्थः । स एवं तुरीयविद्वान् वीरः
 पुनः मंसारापरिभाष्यो भवति नृसिंहरूपत्वात्तस्येति द्वितीय-
 खण्डार्थः सङ्गृहीतः । 'शृङ्गप्रोतान् पदान्' प्रणवमात्रा-
 व्याप्तान् विराडादीन् चतुःसप्तकान् ब्रह्म-सर्वेश्वरादींश्च पदानि
 अनुष्टुप्-पाद-चतुष्टयेन 'सृष्ट्वा' संयोज्य सच्चिन्त्य 'हृत्वा' क्रमेण
 संहृत्य 'तां' कारणभूतां मायाम् उक्तप्रकारेण तुरीयमात्रया
 पादेन च यथासम्भवम् अग्रसत् (२) संहृतवान् स्वयं वीरो विद्वान्

(१) क. ख, मात्राद्यैक्यं ।

(२) क, यथासम्भव पश्यन् । ख, यथासम्भव पश्यन् ।

नृसिंह आत्मेति तृतीयखण्डार्थः सङ्गृहीतः । 'नत्वा च बहुधा' अनन्तर-खण्डोक्त प्रकारिणात्मभूतं नृसिंहमनेक प्रकारेण नत्वा, च शब्दात् स्तुत्वेत्यर्थः । 'बहुधा दृष्ट्वा च' स्वात्मानं नृसिंहं नमस्कारमन्त्रैः प्रणवेन मन्त्रराजेन सिंहपदेन च बहुधा दृष्ट्वा नृसिंहः स्वयमुद्भवौ पूर्वमपि स्वयं नृसिंह एव सन् अज्ञाना-दनभिव्यक्तं तत्त्वादेव प्रसादजेन ज्ञानेन नृसिंहः स्वयम् 'उद्भवौ' अभिव्यक्त इत्यर्थः । इत्युत्तरतापनीये चतुर्थः खण्डः ॥४॥

अथैष एवाकार आप्तवमार्थः आत्मन्येव नृसिंहे ब्रह्मणि वर्तते, एष द्वैवाप्तवमः, एष हि साक्षी, एष हि ईश्वरः ;

श्रीहारे अनुष्टुभमन्तर्भाव्य तेन स्वात्मानुसन्धानं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ; तत् कथमनुष्टुभः प्रणवेऽन्तर्भावः, कथं वा तेनात्मानुसन्धानं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रदर्शनाय खण्ड आरभ्यते, अथेति । तत्राकारस्याततिजस्य व्याप्त-प्रत्यगर्थत्वमभिधाय तदुत्पादनाय प्रतीचिमन्त्रराजार्थं सद्भावमभिधाय स एवाकारस्य योग्योऽर्थ इति नियम्यते प्रथमपर्यायेण, द्वितीये पर्याये शङ्कान्तर-परिहाराय प्रत्यगात्मन एवोत्कृष्टार्थोकारार्थत्वमभिधाय आत्मन उत्कृष्टत्वोपपादनायात्मनि मन्त्रराजार्थ-सद्भाव-सकारार्थत्वमभिधाय विभूतिमत्त्वेन प्राप्तदोष-परिहाराय ब्रह्मणि मन्त्रराजार्थं सद्भाव उच्यते । तस्माद्ब्रह्मणि प्रत्यगात्मनि च मन्त्रराजान्तर्भावात् तद्वाचक प्रणवमात्रात्त्वपि तदन्तर्भावो ज्ञातव्यः, अन्यथा तद्वाचकत्वायोगात् वाच्य वाचकयोरभेदाच्च । तत्र

तावदकारस्य व्याप्ततमार्थत्वमतितजत्वदत्तेनाह, अथेति । अनुष्टुप्पद-विशिष्टेन चतुर्मात्रेण प्रणवेनीपासनमभिधाय केवलेन त्रिमात्रेण प्रणवेनात्मप्रतिपत्तिरभिधीयते इत्यद्यशब्दार्थः । एषा मात्रा उकार एव, का सा मात्रा ? इत्याह, अकार इति । स चाप्ततमार्थ एवेत्येवकारस्यान्वयः । अस्यकारस्याततिजत्वेन व्याप्ततमार्थत्वम्, स तु व्याप्ततमोकारार्थः कः ? यस्मिन्नकारस्य वृत्तिर्भवतीत्यत आह, आत्मन्येवेति 'आत्मन्येव' प्रत्यगात्मन्येवेत्यर्थः । तस्याकारार्थत्वाय त्रिविधव्याप्ति-सिद्धये सर्वसंहर्तृत्वमाह, नृसिंह इति । स्वात्मबन्धहर इत्यर्थः । ततश्च बृहत्त्वात् तत्राकारस्य वृत्तिर्युक्तेत्याह, ब्रह्मणि वर्त्तत इति । नन्वन्येऽपि व्याप्ता आकाशादयः पदार्थाः सन्ति, अतस्तेषामन्यतमस्मिन्नकारस्य वृत्तिरस्तु, न तेषां व्याप्तत्वेऽपि व्याप्ततमत्वाभावादित्याह, एष ह्येवाप्ततम इति । कथं प्रत्यगात्मनोऽप्येतच्छरीरमात्र-वर्त्तिनो व्याप्ततमत्वमित्याशङ्क्य सर्वबुद्धिसाक्षित्वान्नैवमिति वदन्तुं सर्वसंहर्तृत्वं ब्रह्मत्वञ्च क्रमेण साधयति, एष हि साक्षीति । नहि साक्षिमात्रे भेदो भवतीत्यर्थः । तथापीश्वरस्य (१) भेदेन स्थितत्वाच्च व्याप्ततमत्वमित्याशङ्क्य नित्याह, एष ईश्वर इति । न हि साक्षिणो व्यतिरिक्तस्य साक्ष्यस्य जड़स्थेश्वरत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

अतः सर्वगतः, नहीदं सर्वमेव हि व्याप्ततमः, इदं सर्वं यद्यमात्मा मायामात्रमेव एवोय एष ह्येवाप्ततमः, एष एव वीर एष हि व्याप्ततमः, एष एव महानेव एव

(१) ख, न तथापीश्वरस्य ।

व्याप्ततम, एष एव विष्णुरेप हि व्याप्ततम, एष एव
ज्वलन् एष हि व्याप्ततम, एष एव सर्वतोमुख एष हि
व्याप्ततम, एष एव नृसिंह एष हि व्याप्ततमः एष एव भोषण
एष हि व्याप्ततम, एष एव भद्र एष हि व्याप्ततम, एष एव
मृत्युमृत्युरेप हि व्याप्ततम, एष एव नमास्येप हि
व्याप्ततमः, एष एवाहमेप हि व्याप्ततमः, आत्मैव नृसिंहो
देवो ब्रह्म भवति ।

फलितमाह अत सर्वगत इति । तथापि सर्वसाक्षिण्य
साक्ष्यसद्भावात् व्याप्ततमत्वमित्याशङ्क्य साक्ष्यस्य साक्षिण्यति
रेकेणामत्वमाह, न हीदं सर्वं मिति । तत्र हेतुमाह
एष हि व्याप्ततम इति । एष ईश्वर साक्षी ईशित्ये
साक्ष्ये अतिशयेन व्याप्त । स बाह्याभ्यन्तरं स्वीकृत्य
सकल, अन्यथा साक्षित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अथ वा अकारस्य
तावद्द्वाराप्ततम कश्चिद्दर्थोऽभ्युपगन्तव्य । न च साक्षिणो
ऽन्योऽनुपपन्न इत्यकारस्य निरर्थकत्वभयात् आत्मन साक्ष्यसद्द्वीची
ऽपि नाभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः । नन्वेवमपि साक्ष्ये व्याप्ये साक्षिणो
भेदेनाभेदेन वा विद्यमाने कथं व्याप्ततमत्वं सम्भवतीति चेत् नाय
दोषः । यतो न साक्ष्यं परमार्थतोऽस्तीत्याह इदं सर्वं यदय-
मात्मेति । योऽयमात्मा स एवेदं सर्वं न तु तत तस्माद्भेदेनाभेदेन
वा स्थितमित्यर्थः । तत्रास्य सर्वस्य मायामात्रत्वे हेतुमाह साया

मात्रमिति । मायामात्रेणापि साध्येण व्याप्तिसङ्घोचो भवति
 अतो न व्याप्ततमत्वमात्मन इति चेत्, न, तत्संहार-समर्थत्वादस्य
 त्याह एष एवोप इति । उग्रत्वमप्यततिजस्याकारस्य नैर-
 र्घ्यक्यभवादात्मन्यभ्युपगन्तव्यमित्याह, एष हीति । अकारस्य
 तावदेव एवात्मार्थः, यत एष ह्येवात्मतमः । न चात्मतमत्वमुग्रत्वस्य
 सर्वसंहर्षत्वस्याभावे सम्भवति ; अतोऽकार एव स्वयमुग्रपदा-
 त्मा समुग्रत्वमप्यात्मनो बोधयतीत्यकारस्योपपदात्मत्वं तावत्
 सिद्धमित्यनेनोक्तम् । एवं वीरादि-पदात्मत्वमप्यवगन्तव्यम् ; ततश्च,
 यदुक्तमनुष्टुभं सन्दध्यादोद्धार इति, तदिदमुपपादितं श्रुत्या भवति ।
 संहार-समर्थत्वेऽपि मन्दप्रस्थानत्वात् संहरति किन्तु सर्वमप्य-
 नर्थजातं सहत इति चेत्, न, यतोऽयं परिभवासह इत्याह, एष
 एव वीर इति । वीरत्वेऽपि पूर्ववहेतुमाह, एष हीति । एव-
 मपि प्रतिबन्ध-सम्भवात् संहरतीति चेत्, नेत्याह । एष एव
 महान् इति । महत्त्वेऽपि पूर्ववहेतुमाह । एष हीति । एवमेवो-
 त्तराण्यपि अनुष्टुप्-पदानि पूर्वोक्ताशब्दा-निवर्त्तकत्वेनोप्याप्य
 तत्पदार्थात्मन्यकारार्थं व्याप्यन्यथानुपपत्त्या तत्तत्पदात्मकेना-
 कारेण साधनीयम् । एषमकारेऽनुष्टुभमन्तर्भाव्यं तेन
 प्रत्यगात्मप्रतिपत्तुः फलमाह । आत्मैव वृषिंहे इत्यादिना ॥
 ज्ञानकाल एव प्रत्यग्भूतं चिदात्मकं सर्ववन्ध-रहितं
 ब्रह्म भवतोत्यर्थः ।

य एवं वेद् सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य
 प्राणा उक्तामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।

एवंविदो वेदनमात्रेण ब्रह्मत्वमुपपादयति, सोऽकाम इत्यादिना । यस्मात् 'सः' विद्वान् 'अकामः' मुक्त' सर्वविषय रहितो ज्ञानसमकाल एव, तस्मात् ज्ञानसमकाल एव ब्रह्म भवतीत्यर्थः । कुतो ज्ञानसमकाल एवाकाम इति तत्र निष्कामत्वं हेतुमाह, निष्काम इति । निर्गतदृष्ट्याभिदत्वात्तदैवेत्यर्थः । कुतस्तृष्णा भाव इति, आप्तसर्वकामत्वादित्याह, आप्तकाम इति । अनाप्तकामस्य हि दृष्ट्या तद्विषया भवति, न तु प्राप्तसर्वकामस्य । कुत आप्तकामता विदुष इति आत्मकामत्वादित्याह, आत्मकाम इति । ये पूर्वं परमानन्दानुभव रूपात्मज्ञानादाप्तव्यानात्मभूताः कामा अभवन् अतस्ते उक्तात्मज्ञानाद्ज्ञाने निवृत्ते अज्ञान तत्कार्यत्वान्निवृत्ता आत्मानन्दमात्रतामेव प्राप्ताः, अत आप्तकामत्वादात्मकामः, अतश्च स निवृत्तदृष्ट्या, अतीऽकामो निर्विषयो मुक्तो ब्रह्मैवासौ ज्ञानसम इत्यर्थः । अस्त्वेवं ज्ञानसमये ब्रह्मत्व, शरीरपाताद्दूहन्तु पूर्ववत् पुनरपि ससारं प्राप्तीतीति चेत्, न, अज्ञान-कामाध्यासत्वेनोत्क्रान्त्यभावात् इत्याह, न तस्येति । 'तस्य' अकामस्य मुक्तस्य प्राणा नोत्क्रामन्ति, कर्मफल भोगाय ह्यत्क्रमणं स्यात्, तत् कर्म चाज्ञानकृतं विद्यया नष्टमिति तत्फलानुपपत्तेर्न तद्भोगाय प्राणा उत्क्रामन्त्यन्तकाले, किं तर्हि ? अत्रैव समवनीयन्ते विदुषः आत्मन्येव 'समवनीयन्ते' एकीभावं गच्छन्ति, न तु विद्वान् समवनीयेषु प्राणेषु शरीरे च पतिते पूर्वमपि ब्रह्मैव मन् उत्तरकालेऽपि ब्रह्मैवाप्येति, अज्ञानकृता ब्रह्मत्वनिवृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिः, न तु स्वर्गादि प्राप्तिवद्प्राप्तप्राप्तिः सम्भवति आत्मत्वात् ब्रह्मणः मोक्षस्य स्वर्गादिवदनित्यत्व-प्रसङ्गाच्च ।

अथैष एवोकार उत्कृष्टतमार्थः आत्मन्येव नृसिंहे
ब्रह्मणि वर्तते ; तस्मादेव सत्यस्वरूपो न ह्यन्यदस्ति अमेय-
मनात्म-प्रकाशमेव हि स्वप्रकाशोऽसङ्गो ऽन्यं न वीक्षत
आत्मा ;

अन्वात्मात्मन्यनात्माध्यासवदात्मनोऽप्यनात्मन्यध्यासोऽङ्गीकर्तव्यः,
अन्यथा लोकव्यवहारानुपपत्तिः ; तस्मात् कल्पितस्यासत्त्वे आत्म-
नोऽपि कल्पितत्वेनासत्त्व-प्रसङ्गः तस्य सत्यत्वे च अनात्मनोऽपि
सत्यत्वं म्यात्, एवञ्च सति कं विशेषमात्रित्यात्मनः सर्वसंहार-
समर्थत्वेन ध्यातत्वादकारार्थत्वं नत्वनात्मनस्तदभावादिति पूर्वमुक्त-
मित्यागङ्गामुकारेण परिहर्तुमुकारस्यार्थमाह । अथेत्यादिना ।
अकारार्थ-कथनानन्तरम् उकारार्थं उच्यत इत्यथगद्यार्थः । एषा
मात्रा उ एष, का सा मात्रित्याह, उकार इति । स चोत्-
कृष्टतमार्थं उत्कृष्ट-शब्देकदेशत्वात् तस्य जडम् उत्कृष्टत्वमा-
धिक्यञ्चोत्कर्षः । अनात्म सम्यन्वित्वेनाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणान-
ध्यासादध्यस्ताञ्चोत्कृष्टत्वम् । असंसृष्टत्वमनध्यस्तत्वम् जडम्
उत्कृष्टत्वमाधिक्यञ्च तदेव, कोऽसावुत्कृष्टतमोऽर्थो यस्मिन्
उकारस्य वृत्तिरिति तत्राह, आत्मन्येवेति । देवादिरूपस्यात्मन
एव सर्व्वाध्यक्षस्योक्त रूपोत्कर्ष-सम्भवात्, स एवोकारार्थं इत्यर्थः ।
अतद्योक्तशङ्का निरवकाशेत्याह, तस्मादिति । यस्मादध्यासाध-
स्ताध्यक्षतया स्वरूपेणानध्यस्ततया वर्तते 'तस्मात्' उत्कृष्टत्वात्
एष एव सत्यस्वरूपो न त्वनात्मित्यर्थः । अनात्मनोऽपि तर्हि सम्प्रथ-

रूपेणैवाध्यस्तत्वं स्वरूपतस्त्वात्मवदनध्यस्त परमार्थं सद्रूप एवा
नात्मापीति चेत् न, इत्याह, न ह्यन्यदस्तीति । परमार्थत्वाभावे
हेतुमाह, अमेयमिति । अज्ञातत्वामश्ववात्मा न सम्बन्धायोग्य
त्वादित्यर्थः । ननु प्रमाणाविषयस्याप्यात्मनो यथास्तित्व तद्वदना
त्मनोऽप्यस्तु इत्याशङ्कानात्मन आत्मवैषम्यमाह अनात्मप्रकाश
मिति । प्रमाणाविषयत्वेऽप्यात्मनः सिद्धिः संभवति स्वप्रकाश
त्वात्, न त्वनात्मनोऽस्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । आत्मनोऽपि स्वप्र
काशत्व न इति चेत् न इत्याह एष हीति । सर्वसाधकस्य
स्वप्रकाशत्वमस्याभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । तहि स्वप्रकाश आत्मा
नात्मान साधयत्विति चेत् न इत्याह असद्गोऽन्य न
वीक्षते आत्मेति । असद्गत्वादन्य न प्रकाशयत्यात्मेत्यर्थः ।

अतो नान्यत्र प्राप्तिरात्ममात्रं च्छेदुत्कृष्टम्, एष एवोम
एष च्छेवोत्कृष्ट, एष एव वीर एष च्छेवोत्कृष्ट, एष एव महा
नेप च्छेवोत्कृष्ट, एष एव विष्णुरेप च्छेवोत्कृष्ट, एष एव ज्वलनेप
च्छेवोत्कृष्टः, एष एव सर्वतोमुख एष च्छेवोत्कृष्टः, एष एव
नृसिंह एष च्छेवोत्कृष्ट, एष एव भीषण एष च्छेवोत्कृष्ट, एष
एव भद्र एष च्छेवोत्कृष्ट एष एव मृत्युमृत्युरेप च्छेवोत्कृष्ट,
एष एव नमाम्येप च्छेवोत्कृष्ट, एष एवाहमेप च्छेवोत्कृष्ट,
तस्मादात्मानमेवैवं जानीयादात्मैव नृसिंहो देवो भवति।
य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकाम न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।

फलितमाह, यत इति । कथं तर्ह्यनात्म-प्रतिभासो लोक-
 स्येति आत्मन्यध्यस्ततया अनात्मन आत्मव्यतिरेकेणाभावा-
 दात्मप्रथामिवानात्मप्रथां मन्यते लोक इत्याह, आत्ममात्रं
 हीति । अनात्मन एवात्मन्यध्यस्तत्वे पूर्वोक्तं हेतुं स्मारयति,
 एतदुत् कृष्टमिति । 'एतत्' आत्मत्वं स्वतो नाध्यस्तं हीत्यर्थः ।
 अध्यस्तस्यापि द्वैतस्य यदि प्रतीतिः परिहर्तुं न शक्या तर्हि
 सभयत्व-प्रतिभासोऽपि न परिहर्तुं शक्यः । न च अनात्मनः
 कल्पितत्वं नियेतुं शक्यते तस्य व्यभिचारामिद्वैरित्ययमपि
 दोषो नास्ति, यतोऽयमात्मा स्वाध्यस्तसर्व-संहार-समर्थ इत्याह,
 एष एवोय इति । उग्रत्वमेव कुतः ? इति तदाह, एष
 ह्येवोत्कृष्ट इति । उकारस्य तावदेव एवात्मार्यः, यत
 एष ह्येवोत्कृष्टः । नचोक्तमुत्कृष्टत्वमुग्रत्वं सर्वसंहर्तृत्व-
 मन्तरेण नियेतुं शक्यते । अत एव उकार एवोयुपदात्मा सन्
 उग्रत्वमप्यात्मनी बोधयतीत्यकारस्योय पदात्मत्वमनेनोक्तम् । एवं
 वीरादि-पदात्मत्वमप्यवगन्तव्यम्; उकारस्य संहार-समर्थत्वेऽपि
 मन्दप्रस्थानत्वाच्च संहरति, किन्तु सर्वमप्यनर्थजातं संहत
 एवेत्याद्याशहायामुत्तरास्थपि पदानि तत्तच्छब्दा-नियत्त-
 कत्वेनोत्थाप्य तत्तत्पदार्थत्वमात्मन्युकारार्थोत्कर्षान्यथानुपपत्त्या
 तत्तत्पदात्मकेनोकारेण साधनीयम् एष वीर इत्यादिना । यस्मा-
 दुक्तप्रकारेणात्मैव स्वतोऽनध्यस्ताः सन् सर्वं संहरति, तस्मादात्मान-
 मेव परमार्थ-सत्यस्वरूपं जानीयादित्याह, तस्मादिति । एवं
 यिदः फलमाह, आत्मैवेति । तत् साधयति मोक्षकाम
 इत्यदिना ।

अथैष एव मकारो महाविभूत्यर्थः आत्मन्येव नृसिंहे देवे
परे ब्रह्मणि वर्तते; तस्मादयमनस्योऽभिन्नरूपः स्वप्रकाशो
ब्रह्मैवाप्तम उत्कृष्टतम एतदेव ब्रह्म।

एवम् अकारोकाराभ्यां ब्रह्मस्वरूपस्य वाक्यार्थान्वय
योग्यस्य प्रत्यगात्मन प्रतिपत्ति-प्रकारमभिधाय मकारस्या-
र्थमाह, अथेति । कोऽसौ महाविभूत्याख्यो मकारार्थ इति
प्रत्यग्रूपं ब्रह्मेत्याह, आत्मन्येवेति । देव पर शब्दाभ्यां मकारस्य
तत्पदार्थं वाचकत्वं सूचितं, तत्पदार्थं हि देवत्वं परत्वञ्च प्रमिष्टं
महाविभूतिपदे दृश्यमानोऽयं मकारो महाविभूतिपदात्मक एवेति
महाविभूतिविशिष्टे ब्रह्मण्येववर्तते इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणः
प्रत्यगात्मत्वे प्रत्यगात्मवत् ब्रह्मणोऽपि परिच्छेदादि प्रशक्तिरित्युक्तं
प्रत्यक्-स्वरूप विस्मरणशीलस्य मतमागद्य ब्रह्माभेदात् प्रत्यगात्म-
नोऽप्यपरिच्छिन्न चैतन्यादिरूपत्वं किं न स्यादित्याह, तस्मादय-
मनस्येति । 'तस्मात्' परिपूर्णं ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपत्वात् 'अयं' प्रत्य-
गात्मा मन्दे, परिच्छिन्नत्वेन गृह्यमाणोऽपि परमार्थतोऽनस्य
इत्यर्थः । उभयथापि सम्भवे कस्तर्हि निर्णय इत्याशङ्क्य प्रत्यक्-
स्वरूपनिरूपणे तस्यापि ब्रह्मवत् परिच्छेदाद्यभावात् न तदभेदेन
ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति वदन् प्रत्यक्चैतन्यस्य सर्वत्रैकरूप-
त्वादौपाधिक्ये च भेदप्रतीतिरित्याह, अभिवरूप इति । स्वयं
प्रकाशस्यात्मन परिच्छेदग्रहणानुपपत्तेश्चापरिच्छिन्नोऽयमित्याह ।
स्वप्रकाश इति । स्वप्रकाशत्वेन च सवस्थापि ब्रह्मलक्षणस्य
सम्भवात्त्रिरूपिते ब्रह्मेवायमात्मेति आह, ब्रह्मैवेति । साचाद

परोचचिद्रूपत्वं तावत् स्वप्रकाशत्वे सिध्यति नित्यापरोचस्यात्मनो
 नित्यसद्रूपत्वमपि सिध्यति ; ततश्च सत्ताम्पूर्वोरन्यनैरपेक्ष्येण स्वात-
 न्यतादनन्यशेषत्वेनानन्दरूपत्वमपि सिध्यति । अन्यच्च ब्रह्म सक्षयत्वेन
 श्रूयमाणमेवं प्रतिपादनीयम् आत्मन्यकारीकाराभ्यां प्रत्यगात्मन
 प्राप्तमत्वमुत्कृष्टतमत्वञ्चोक्तम् । तदपि ब्रह्मरूपत्व एव सम्भ-
 वतीत्याह, प्राप्ततम उत्कृष्टतम इति । प्राप्तमत्वमुत्कृष्ट-
 तमत्वञ्च ब्रह्मण एवेति पूर्वेण समन्वयः । एवं प्रत्यगात्मस्वरूप-
 निरूपणेन तस्य ब्रह्मत्वमभिधाय ब्रह्मस्वरूपालोचनायां ब्रह्मा-
 प्यात्मैष इत्याह, 'एतदेव ब्रह्मेति ।

अपि सर्वज्ञं महामायं महाविभूति, एतदेवोग्रमेतद्धि
 महाविभूति, एतदेव वीरम् एतद्धि महाविभूति, एतदेव
 महदेतद्धि महाविभूति, एतदेव विष्णुरेतद्धि महाविभूति,
 एतदेव ज्वलन्नेतद्धि महाविभूति, एतदेव सर्वतोमुखमेतद्धि
 महाविभूति, एतदेव नृसिंहमेतद्धि महाविभूति, एतदेव
 भीषणमेतद्धि महाविभूति, एतदेव भद्रमेतद्धि महाविभूति,
 एतदेव मृत्युमृत्युरेतद्धि महाविभूति, एतदेव नमाम्येतद्धि
 महाविभूति, एतदेवाहमेतद्धि महाविभूति ;

ननु सर्वज्ञं सर्वशक्ति-महाविभूति सम्पन्नञ्च ब्रह्म श्रूयते
 अतस्त्रिरूपण्यां कथं तस्य तद्रहित-प्रत्यग्रूपत्वमिति (१)
 चेत् नायं दोषः । सर्वं जानातीत्यादि व्युत्पत्त्या सर्वज्ञत्वा-

दीनां कल्पितजगत् सापेक्षत्वेन कल्पितत्वात् तेषां परमार्थं
 ब्रह्मस्वरूपत्व परमार्थं ब्रह्मस्वरूपस्य च प्रत्यग्रूपत्वमुच्यते इति
 न विरोधः । अथ सर्वञ्च तत् ब्रह्मेत्यादिव्युत्पत्त्या ब्रह्मण
 सर्वज्ञत्वादित्वमुच्यते, तथापि न विरोधी ब्रह्मण प्रत्यक्षे
 प्रतीचोऽपि तथात्वादित्याह, अपि सर्वज्ञ महामाय मत्ता
 विभूतीति । एव विधमपि ब्रह्मात्मेवोक्तयुक्त्येत्यर्थ । उक्तञ्च वार्त्तिक
 छद्भि । “उक्त कल्पितमेव स्यात् समानाधिकृतेस्त वा” इति ।
 सर्वं जानातीति सर्वज्ञमिति पक्षे तर्हि मायामय जगदभ्युपगन्तव्यं
 पक्षान्तरेऽपि जगदभ्युपगन्तव्यं सर्वज्ञप्रयोगाच्च सर्वमभ्युपगन्त-
 व्यम् । अतश्च मायामयस्यापि द्वितीयप्रतिभासस्य विद्यमानत्वात्तद
 दु खप्रतिभासोऽपि स्यादेव ब्रह्मण । न च महाविभूतिरूपत्व
 देशत कालतो वस्तुतयापरिच्छिन्नविभूतित्वं निर्णेतुं शक्यते
 सर्वस्य मायामयत्वञ्च न निश्चेतुं शक्यत इति चेत्, न, सर्वमहार
 समर्थत्वाद्ब्रह्मण इत्याह एतदेवोद्यमिति । उग्रत्वमेव कुतः ?
 इति तदाह, एतद्भि महाविभूतीति । मकारस्य तावदेतदेव
 ब्रह्मार्थं । यत् एतदेव महाविभूति, नचोक्त महाविभूतित्वम्
 उग्रत्व सर्वसहर्तृत्वमन्तरेण निश्चेतुं शक्यम् अतो मकार एवोद्य
 पदात्मा सन् उग्रत्वमपि ब्रह्मणो बोधयतीति मकारस्योद्यपदात्मत्व
 मनेनीकम् । एव वीरादिपदात्मत्वमप्यवगन्तव्यम्, मकारस्य सर्व
 मंहार, समर्थत्वेऽपि न महारतीत्याशङ्क्यामुत्तराख्यपि पदानि
 तन्निवर्त्तवत्वेनीत्याप्य तत्तत्पदार्थात्मत्व ब्रह्मणि मकारर्थे महा
 विभूत्यन्यथानुपपत्त्या तत्तत्पदात्मकेन मकारेण साधनीयम्
 एतदेव वीरमित्यादिना ।

तस्मादकारोकाराभ्यामिममात्मानमाप्ततममुत्कृष्टतमं
 चिन्मात्रं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वग्रासं सर्वप्रेमास्पदं
 सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरतोऽस्मात् सर्वस्मात् सुवि-
 भातमन्विष्टाप्ततममुत्कृष्टतमं चिन्मात्रं महाविभूतिं
 सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं परमेव ब्रह्म मकारेण जनीयात्,
 आत्मैव नृसिंहो देवः परमेव ब्रह्म भवति, य एवं वेद
 सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः, न तस्य
 प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनोयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति
 इति ह, प्रजापतिरुवाच ॥ पञ्चमः खण्डः ॥५॥

एवं पदार्थद्वयमितरेतर-पर्यवसितं संशोध्य उक्तमेवार्थ-
 मनुवदन् -सानानाधिकरणमेकत्वलक्षणं वाक्यार्थमाह, तस्मा-
 दित्यादिना । यस्मादेवं प्रत्यक्-प्रत्यग्-ब्रह्मणोरेकत्वमविरहः, तस्मा-
 दकारोकाराभ्यामिमं प्रत्यगात्मानम् 'अन्विष्य' प्रतिपद्य मकारेण
 ब्रह्म जानीयादित्युत्तरेणान्वयः । इममित्युक्तमात्मानं विशिनष्टि
 तस्य ब्रह्मणैकत्व-योग्यत्व-प्रदर्शनार्थम्, आप्ततममुत्कृष्टतममिति ।
 आप्ततमोत्कृष्टतमत्वयोः सर्वाधिष्ठानचिन्मात्रत्वं हेतुमाह, चिन्मात्र-
 मिति । द्रष्टृ-दृश्यान्वय व्यतिरेकेण चिद्रूपत्वं नाधयति, सर्व-
 द्रष्टारमिति । द्रष्टृत्वं नाम दर्शनकर्तृत्वम्; अतः कथं चिन्मात्र-
 त्वमित्याशङ्क्य साक्षिसाक्ष्यान्वय व्यतिरेकेण सर्वक्रिया-निरामेन
 चिन्मात्रत्वमित्याह, सर्वसाक्षिणमिति । साक्षात् क्रियाव्यव-

धानमन्तरेण स्वात्मनैव सर्वमौचित इति साची ; ततश्च चिन्मात्र-
रूपत्वं सिद्धम् । अथ साक्षिणः साध्यसद्भावेन प्राप्तं सद्वितीयत्वं
परिहरन् सद्रूपत्वमानस्यज्ञागमापायि तदवध्यन्वय-व्यतिरेकेणाह,
सर्वयासमिति । आगमापायवतां कल्पितानां जाग्रदादीनां
साध्यरूपाणां सर्वकल्पनाधिष्ठानादिरूप सच्चिन्मात्रात्म-व्यतिरेके-
णासत्त्वात् सर्वसंहर्तारमित्यर्थः । अथास्य पुरुषार्थं रूपत्वाय
दुःखिप्रेमास्पदान्वय-व्यतिरेकमाश्रित्य परमानन्दरूपत्वमाह, सर्व-
प्रेमास्पदमिति । परमप्रेमास्पदत्वात् परमानन्दरूपत्वमित्यर्थः ।
अन्वय व्यतिरेक-चतुष्टय सिद्धफलं स्वयमेवाह, सच्चिदानन्दमात्र
मेकरसमिति । सत्त्वात् चिन्मात्रमानन्दमात्रमिति, मात्रपदं
प्रत्येकं सम्बन्धनोयम् ; सदादिषु स्वगतभेद निरासाय सदादीनां
परस्पर भेदाभावादैकरस्यमुक्तम् । ऐकरस्यं युक्तितः साधयति
सदादीनां, पुरतोऽस्मादिति । अर्थस्वस्य मात्राखण्डोक्त प्रकारेण
द्रष्टव्यः । एवं ब्रह्मलक्षण लक्षितमात्मानमन्विय प्रतिपद्य किं
कार्यमित्याह, प्राप्ततममित्यादिना । प्राप्ततममित्यादिकं ब्रह्मणो
विशेषणं, प्रत्यगात्मनोऽपि ब्रह्मरूपत्वेन ह्याप्ततमत्वादिकमुक्तम् ;
अतः प्रत्यगात्मन्युक्तमवाप्ततमत्वादिकं ब्रह्मणो विशेषणत्वेनीचते,
तयोरत्यन्तैक्य प्रदर्शनाय पूर्वमेवाकारोकाराभ्याम् उक्तलक्षण-
मात्मानमन्विय मकारेण चीत्तरूपं ब्रह्मान्विय सामानाधिकरक्षेण
तयोरैकत्वमिति जानीयादित्यर्थः । एवं ब्रह्मात्मैकत्वविदः
फलमाह, आत्मैवेत्यादिना । पूर्वत्रापि पदार्थज्ञानस्य इदमेव
फलमनूदितम् । वाक्यार्थज्ञान पर्यन्तत्वात् पदार्थज्ञानस्य ।
इह तु परमेव ब्रह्म भवतीति विशेषो दर्शितः । यद्यपि वाक्यार्थ-

ज्ञान पर्यन्तमेव पदार्थज्ञानमपीति पदार्थज्ञानेनापि ब्रह्मत्वं
 कथञ्चित् सम्भाव्यते तथापि पदार्थज्ञानमात्रस्याज्ञान-निवर्तक-
 त्वाभावादपर-ब्रह्मत्वमपि भवति तत्र । इह तु वाक्यात्मना
 प्रणवेन परब्रह्मण्यात्मतया ज्ञानमज्ञान-कार्यत्वादपरब्रह्मात्मत्वेन
 निवृत्तेः स्वतः परमेव ब्रह्म भवतीत्यर्थविशेषः परशब्द-प्रयोगादव-
 शीयते । इति ह प्रजापतिरुवाचेति विद्यां स्तौति श्रुतिः ॥
 इत्युत्तरतापनीये पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ते देवा इममात्मानं ज्ञातुमैच्छन्; तान् द्यासुरः
 पाप्मा परिजग्रास; त एक्षन्त; हन्तैनमासुरं (१) पाप्मानं
 परिग्रसाम् (२) इति । तमेवोक्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीय-
 मात्मानमुग्रमनुग्रं वीरमवीर महान्तममहान्तं विष्णु-
 मविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतोमुखमसर्वतोमुखं नृसिंह-
 मनृसिंहं भीषणमभीषणं भद्रमभद्रं मृत्युमृत्युममृत्युमृत्युं
 नमाम्यनमाम्यहमनहं नृसिंहानुष्टुभैव बुबुधिरे । तेभ्यो
 द्यासावासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनं ज्योतिरभवत् ।
 तस्मादपक्व-कपायमिममेवोक्काराग्र-विद्योतं तुरीयतुरीय-
 मात्मानं नृसिंहानुष्टुभैवं जानीयात् । तस्य द्यासुरः
 पाप्मा सच्चिदानन्दघनं ज्योतिर्भवति ।

(१) क ग, हन्तैनमासुर । (२) क, ख, ग, परिजग्रासाम ॥

अथ मन्दमध्यमोत्तमाधिकारि भेदेन स्वरूपप्रतिपत्ति साधनभेद विधातुखण्डान्तरमारभते, देवा इति । तत्र मन्दानां सप्रणय वृत्तिहानुष्टुब्निष्ठा प्रथमतः कार्य्येति सेतिहासमाह, ते देवा इति । 'ते देवा' एव प्रजापतिनानुशिष्टा 'इम यथोपदिष्ट ब्रह्मात्मान ज्ञानं 'ज्ञातुमैच्छन्' ज्ञानसाधन ध्यानादिक कर्तुमुपक्रान्तवन्त इत्यर्थः । उपक्रममात्र एव च स 'तान' देवान 'ह' प्रसिद्धौ 'आसुर पाप्मा' विषयासङ्गाविवेक परिच्छेदाभिमानादि लक्षणे बहिर्मुखैः प्राणै- रसुरै चित्त पाप्मा 'परि समन्तत 'जगत्स' कवलौकतवान् । अन्तःकरणशुद्धभावाद्विषयासङ्गादिक बाह्येनाभूदित्यर्थः । 'ते' देवा एवं पाप्मना अस्यमाना अपि समस्तग्रासात् पूर्वमेवा- वगतसाधनैः किञ्चिच्छुद्धान्तःकरणत्वात् 'ऐवन्त' आलोचन कृतवन्त । कथमिति तदाह । 'हन्त इदानीम् एनम् अस्मत्पुरुषार्थं विरोधिनमासुर पाप्मान 'परिग्रसाम' स्वात्मानु सन्धानेन तावन्मात्रतया सहसाम इत्यर्थः* । एवमीच्छित्वा कि कृतवन्त इत्याह, तमेवेत्यादिना(१) । तमेव(१) श्रीद्वाराय एव विद्योत तुरीयतुरीयमित्यात्मान वृत्तिहानुष्टुभैव बुबुधारे इत्युत्तरत्वान्वयः । कथञ्चूतमात्मानमित्याह उपमनुग्रमित्या दिना । उपमिति वाक्यजन्य-वृत्त्यभिव्यक्तस्य तुरीयतुरीयस्य सर्वसंसार सहर्तृत्वमुच्यते । अनुग्रमिति तदापि परमार्थतः स्व महिमस्यतया कूटस्थत्वेन परमार्थतोऽकर्तृत्वमुच्यते । अथवानुग्र

* एतन्मनुग्रमो चर्चातुमतिचदासुर पाप्मानं परिग्रसाम इति साभाषिकीं प्रदर्शितं शिञ्जीकुर्भं इति नारायणी व्याख्या ।

(१) क च तमेवेत्यादिना (२) क, छ तमेवमथ ।

मित्ययमर्थः । उपलं नाम न धर्मः, किन्तु स्वरूपमेवेति । एवं वीरमयीरमित्यादिकमपि योज्यम्; चतुर्भात्रमोद्धारमुच्चार्य तुरीय-
 तुरीयं क्रमेण प्रतिपद्य तमेव तुरीयं नृसिंहानुष्टुभा च पुनः पुन-
 र्धातवन्त इत्यर्थः । एवं तुरीयध्याने प्रहृत्तानामासुरः पाप्मा
 विनष्ट इत्याह, तेभ्य इति । तेषां परिच्छेदको योऽसावासुरः
 पाप्मा पूर्वमभूत् स तुरीयध्यानवगात् किञ्चिदन्तर्मुखे चित्ते सति
 सच्चिदानन्दघन-कारणात्मकं ज्योतिरभवत्, सद्रूपस्य हि कार-
 णात्मनोऽनृतादि-विरुद्धात्म-स्वरूपाभास-विशिष्टत्वेन सच्चिदानन्द-
 रूपत्वमस्तीति पूर्वमेवोक्तम्; अतः कार्यरूप-परिच्छिन्नात्मतां
 मंहृत्य कारणात्मतां प्राप्ता देवा इत्यर्थः । तस्माद्देववदन्येनापि
 मन्देन प्रथमत एव प्रतिपत्तव्यम् इत्याह, तस्मादिति । तस्या-
 प्युक्तफलप्राप्तिमाह, तस्येति ।

ते देवा ज्योतिष उत्तनोर्पवो^(१) द्वितीयाङ्गयमेव पश्यन्त
 इममेवोङ्काराय-विद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानं वै नृसिंहानु-
 ष्टुभान्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिताः । तेभ्यस्तज्ज्योति-
 रस्य सर्वस्य पुरतः सुविभात-मविभात-मद्वैत-मचिन्त्य-
 मलिङ्गं स्वप्रकाशमानन्दघनं शून्यमभवत् । एवंवित्
 स्वप्रकाशं^(२) परमेव ब्रह्म भवति ।

एवं मन्दानां प्रणवान्ते मन्त्रराजेन तुरीयप्रतिपत्तिमभिधाय

(१) क, छ, ज्योतिषमुत्तनोपवो ॥ (२) क, छ, एवं विप्रप्रकाश ।

तेषामेव मध्यमावस्थाप्राप्तानां कश्चित् कालं मन्त्रराजेन तुरीयं सञ्चित्य विक्षे अभिञ्चलिते प्रणवेनैव तुरीयं प्रतिपत्तव्य इत्याह आश्यायिकादारेण, ते देवा इति । तदेवं कारणात्मकज्योति-
 रात्मतां प्राप्ता भन्तःकरण-शुद्धतिशयात् कारणात्मक-ज्योतिषो-
 ऽप्युत्तितोर्षवः कारणात्मत्वमप्यतिक्रम्य तुरीयात्मत्वकामा इत्यर्थः ।
 उत्तितोर्षव आत्मानमनुष्टुभान्वित्य प्रणवेनैव तस्मिन्ववस्थिता
 इत्युत्तरशान्वयः । ज्योतिष उत्तितोर्षुत्वे कारणमाह, द्वितीया-
 दिति । ते पुनस्तात्माधनत्वेन किं कृतवन्त इत्याह, इममेवेति ।
 सर्वसाधकतया सर्वेषां प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः, अनुष्टुभा कश्चित् काल-
 मन्वित्य पुनर्विक्षेपनिवृत्त्यर्थं तां परित्वज्य प्रणवेनैव केवलेन
 'तस्मिन्' आत्मनि अवस्थिता इत्यर्थः । उक्तञ्च । "विक्षेपविनि-
 वृत्त्यर्थं तदेतद्विद्यते मया" इति । तुरीयप्रणव-कथनमपि अचर-
 भेद तदर्थचिन्ता-विक्षेप-निवृत्त्यर्थमेव । एवं प्रणवेन तुरीयं प्रति-
 पत्तिवन्नात् देवानां बीजात्मा तुरीये लीन इत्याह, तेभ्य इत्या-
 दिना । तेभ्यः 'तत्' कारणात्मकं ज्योतिः 'अस्य' कार्य-कारणा-
 त्मकस्य जगतः 'पुरतः' पूर्वमेव तत्तत्साधकत्वेन सुविभातं स्वयं
 प्रकाशत्वात्, अविभातमविषयत्वात् । सर्वस्य पुरत इत्युक्ते पुरतः
 सर्वसत्त्वशुद्धायामाह, अद्वैतमिति । अविभातत्वे स्वयमेव हेतु-
 माह, अचिन्त्यमनिद्रमिति । सुविभातत्वे हेतुमाह, स्वप्रकाश-
 मिति । तस्य स्वत एव पुरुषार्थरूपत्वमाह, आनन्दधनमिति ।
 आनन्दस्य लोके सातिगयत्वादिना प्राप्तं सविषयत्वं निराचष्टे,
 गूण्यमिति । देववदन्यस्याप्येवंविद् एतदेव फलमाह, एवं-
 विदित्यादिना ।

ते देवाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च
ससाधनेभ्यो व्युत्थाय निरहङ्कारा निरागारा निष्परि-
ग्रहा अशिखा अयज्ञोपवीता अन्धा बधिरा मुग्धाः क्लीवा
मूका उन्मत्ता इव परिवर्त्तमानाः,

अथोत्तमानां सर्वकर्म-सन्नासपूर्वकं प्रणवेनैव तुरीयेऽव-
स्थानं कर्त्तव्यमित्याह, ते देवा इत्यादिना । 'ते' एवं प्रणव-
द्वारेण तुरीयनिष्ठा-योग्यतां प्राप्ताः देवाः 'पुत्रैपणायाश्च'
एतल्लोकजय-साधनपुत्राद्यर्थ-प्रहृष्ट्यादेः 'वित्तैपणायाश्च' नित्य-
नैमित्तिक-कर्मादेः 'लोकैपणायाश्च' लोकाद्यर्थकामादेश 'ससाध-
नेभ्यः' साधन-सहितेभ्यः उक्तेभ्यः कर्मभ्यो व्युत्थायेति, स-
साधनानां सर्वेषां कर्मणां सन्नासोऽभिहितः, एवं सन्नस्तसर्व-
साधनानां वर्त्तनप्रकारमाह, निरागारा इत्यादिना । 'निरा-
गाराः' वासार्थं नियताश्रय-रहिताः 'निष्परिग्रहाः' देहयात्रा-
मात्रसाधनातिरिक्त-परिग्रहरहिताः 'अशिखाः' शिखारहिताः
'अयज्ञोपवीताः' यज्ञोपवीतरहिता इति, ससाधनैपणा-त्यागाभि-
धानेनैव सिद्धस्य शिखा-यज्ञोपवीत-त्यागस्य पुनर्वचनेन परम-
हंसवृत्तावादरो दर्शितः । त्वक्तसर्वेषणानामपि जीवनवलात्
प्राप्तविषयेन्द्रियमान्निध्ये तत्र तद्विषय राग-द्वेष-परिहारेणाविकृत-
तया सुप्तवद्वर्त्तनं कार्यमित्याह, अन्धा इत्यादिना । सर्वेन्द्रिय-
विषय-सान्निध्येऽपि अविज्ञता इत्यर्थः । 'अन्धाः' चक्षूरहिताः
'बधिराः' श्रोत्ररहिताः 'मुग्धाः' अप्ररूढमनसः 'क्लीवाः' प्रजनन-
सामर्थ्यरहिताः 'मूकाः' वागुच्चारण-सामर्थ्य-रहिताः, उन्मत्ता इव,

इवशब्दोऽन्वादिपदेनापि योज्यः । अन्या इवेत्यादिक्रमेण, यथा उक्तं न कस्यचिदप्युपादेयाः, तथा सर्वैरनुपादेया जडोन्मत्तपिशचवच्छास्त्रोक्तक्रमेण 'परिवर्त्तमाना' परिती गच्छन्त इत्यर्थः ।

शान्ता दान्ता उपरतास्तित्तवः समाहिता आत्मरतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणवमेव परमं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिसमाप्ताः,

एव सर्ववाह्यविषयपरित्यागाद्विषयरागहेयपरित्यागादिकञ्चाभिधाय तदुपायत्वेन शान्त्यादिकं कर्त्तव्यमित्याह शान्ता इत्यादिना । 'शान्ताः' उपरतवाह्येन्द्रिया निरुहेन्द्रियवहिप्रसरा इत्यर्थः । 'दान्ता' उपरतान्तकरणा निरुहवहिप्रसरान्तःकरणा इत्यर्थः । अन्तकरणोपरतो विषयसङ्ख्यादिवर्जनसाधनमाह, उपरता इति । असङ्ख्यितस्यापि शोतीष्णादिबन्धस्य प्राप्तौ तत्सहिष्णुत्वकार्यमित्याह, तित्तव इति । उक्तानां शान्त्यादीनां साधकं परमुपायमाह, समाहिता इति । बाह्यान्तकरणगणमन्तमुखमेकीकृत्य सर्वहेतुजात-स्मरणपूर्वकतत्ताद्यनुसारेणावस्थाने समाधानं नाम, एतदेव समाधानसाध्यं साधनञ्च भवति । आत्मनि चित्तसमाधानमेव हि पूर्वसमाधिलाभसाधनतथैव समाधानप्रवृत्तस्य पूर्वसमाधिलाभाय साधनमाह आत्मरतय इत्यादिना । 'रति' इष्टे धर्माद्विषये मनस प्रावण्यं प्रीतिः । अयमर्थः, यदा

समाहित-चित्तस्यापि क्षुधादिवशात् अन्नरसादिसाध्य-सुखेच्छया मनश्चलनयाभिमुखं भवति, तदा तत्सुखस्याप्यात्म-स्वरूप-परमानन्दान्तर्भाव-समाधान-पूर्वकं परमानन्दरूपे साच्चिखेव मनो नियमितव्यमिति, 'रतिः' अत्रलाभादि-निमित्तसुखं, तदात्मन्येव येषां ते आत्मरतयः, एवमुत्तरमपि योज्यम् । 'क्रीडा' सख्यादि-मेलनाभिव्यक्तं सुखं विवक्षितम्, तत्साधनभूता हि क्रीडा, मिथुनमिति मिथुनसाध्यं सुखम्, आनन्द इति सामान्यं सुखमात्रं विवक्षितम् । एवं समाधिना शुद्धान्तःकरणानां सम्यग्-ज्ञानोदयो भवति इत्याह, प्रणवमेवेत्यादिना । प्रणवमेवेति एवशब्देनानु-ष्टुभोऽपि त्यागोऽभिहितः । प्रणवमिति च ब्रह्मैवोच्यते, प्रणत-मवतीति, न हि इतरस्याचरात्मकस्य परब्रह्मणा सामानाधि-करणं सम्भवति ब्रह्मचैतन्यमेव नामरूपोपाधिद्वारा वाच्य-वाचकरूप-प्रणवात्मतां प्राप्तमिति च, ब्रह्मणि प्रणवशब्दो युक्तः । वर्णान्तरेभ्यद्यास्य सारमारत्वमेतद्गत-वर्षत्रयस्य सर्व-वर्ष-तद्-र्षक-बलवद्रूपत्वादिनावगन्तव्यम् । जानन्त इति वचनेन प्राप्तं ज्ञेयत्वं परिहरति, आत्मप्रकाशमिति । स्वयं प्रकाशमित्यर्थः । स्वयं प्रकाशधर्मत्वं व्यावर्त्तयति, गूढमिति । निर्विशेषमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानफलं ब्रह्मात्मत्वं दर्शयति । तत्रैवेति ।

तस्माद्देवानां व्रतमाचरन्नोङ्कारपरे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेत् । स आत्मनैवात्मानं परमं ब्रह्म पश्यति; तदेव श्लोकः ।

शृङ्गेषु शृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत् ।

शृङ्गाभ्यां शृङ्गमावध्य त्रयो देवा उदासते^(१) इति ॥

पठः खण्डः ॥ ६ ॥

यस्मात् देवा षक्तमाधनेन ब्रह्म विज्ञाय मुक्ता, तस्मादन्ये नाप्येतदेव वेदन साधनमनुष्ठेयमित्याह तस्मादिति । सर्व-
कर्म सत्यास पूर्वकं प्रणवेनात्मनिष्ठा देवानां व्रतम् । तस्यापि
देवदेव ब्रह्मज्ञान पूर्वकं ब्रह्मण्यवस्थानफलमाह स आत्म
नैवेति । 'स' यथोक्त साधनवान् 'आत्मनैव' प्रत्यगात्म स्वरूपे
शैव ब्रह्म पश्यति, ततश्चाज्ञाननिवृत्तौ स्वात्मन्येवावतिष्ठते
इत्यर्थः ।

खण्डद्वयोक्तेश्च श्लोकमवतारयति, तदेष इति । 'तत'
तत्रोक्तेश्च एष श्लोक' मन्त्रो भवति । शृङ्गेषु छन्दसा
मृपमस्य प्रणवस्य शृङ्गेषु' मात्रासु अकारोकार मकारेष्वित्यर्थः ।
अशृङ्गमात्र निरवयव तुरीयम् आत्मानं 'संयोज्य' वाच्यतया
सम्भाय अकारोकाराभ्यां त्वम्पदार्थरूप मकारेण तत्पदार्थ
रूपञ्च प्रतिपाद्येत्यर्थः । 'सिंह' शृङ्गानुष्टुभं तुरीयगत सर्वं
सहर्तृत्वादिवाचकम्, 'शृङ्गेषु' अकारादिषु तत्त्वम्पदार्थरूपात्म
वाचकेषु तद्गत सर्वमहर्तृत्वादि वाचकत्वाय 'योजयेत्' अन्तर्भूत
भावयेदित्यर्थः । एवं पदार्थशोधन विधाय 'शृङ्गाभ्याम अका-
रोकाराभ्यां तदर्थं प्रत्यगात्म स्वरूपेणैत्यर्थः, 'शृङ्गं' मकार तदर्थं
ब्रह्मैत्यर्थः । 'आवध्य' आभीक्ष्णेनात्यन्तैकत्वेन संयोज्य प्रतिपाद्ये

(१) क ग, उदासते ।

त्यर्थः । इति पञ्चमखण्डार्थ उक्तः । षष्ठखण्डार्थमाह, वयो देवा इति । वयो देवा मन्द-मध्यमोत्तम-भेदेन 'उत्' जङ्गुं सर्वसंसार-मतिक्रम्य तद्दूर्द्धमासते । सर्वेषां हि देवानां तुरीयप्रतिपत्तेर्विन्ध-मानत्वादुदासनं न विरुध्यते. तुरीय-प्रतिपत्तेर्शलत्व-चलाचलत्वा-चलत्वकृतस्तु विशेषः साधन वैशिष्ट्यावैशिष्ट्य-निमित्ततय । *

इत्युत्तरतापनीये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

* अत्र मन्त्रमङ्गलिमाह, तदेष इति । 'शृङ्गेषु' अकारादिप्रतीकेषु विश्वतैजस प्राङ्गेषु 'शृङ्ग' तुरीय 'उपोष्य' रकीकृत्य अतुष्टांमात्मनां शृङ्गनं लोकेषु स्थित-त्वात् । 'सिंह' नृसिंह 'शृङ्गेषु' आत्मसु 'योजयेत्' नृसिंहात्मनोरैक्यं निश्चितयान् । 'शृङ्गाभ्याम्' अकारोकारार्थाभ्यां प्रकृतविष्णुभ्यां 'शृङ्ग' मकारार्थं इदम् 'आरथ्य' अन्वयं योजयित्वा प्रकृतं निष्पाद्य तस्मिन्ना 'वयो देवा' धर्मार्थं कामोपसव 'उदासते' सुमुखवो भवन्ति । तेनात्योऽपीदानिकनो सुसुचुः आत्मवसुष्टममेकीकृत्य तेन नृसिं-हेनेक्यं निश्चित्य प्रकृतपररो भूत्वा धर्मादिफलेषु निरभ्येतेति भावः । अथवा 'शृङ्गेषु' अतुष्टुम् पादेषु 'शृङ्गम्' ओद्धारं 'उपोष्य' अतुष्टुम् प्रकृतवपुष्टिता कृत्वा 'शृङ्गेषु' अतुष्टुम् पादेषु प्रत्यक 'सिंह' नृसिंहं योजयेत् । उक्तमर्गेण 'शृङ्गाभ्याम्' अकार-मकाराभ्यां 'शृङ्गम्' 'उकारम्' आरथ्यं ओद्धारं निष्पाद्येत्यर्थं, 'वयो देवा' प्रकृतादय परमोपदेष्टार- 'उदासते' अत-परमोपदेष्टृत नास्त्युपदेश-विषये उदासीना भवन्ति, अथमेव परमोपदेश इत्यर्थं । इति नाटाक्षरी व्याख्या ।

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, भूय एव नो भगवान् विज्ञा-
पयत्विति । तथेत्यजत्वा-दमरत्वा दजरत्वा दमृतत्वा दभय-
त्वा-दशोकत्वा-दमोहत्वा दनशनायत्वा-दपिपासत्वा दद्वैत-
त्वाच्चाकारेणैममात्मानमन्विष्योत्कृष्टत्वा -(१) दुत्पादकत्वा
दुत्प्रवेष्टृत्वादुत्यापयित्वा-दुदृष्टृत्वा-दुत्कर्तृत्वा-दुत्पथ वारि-
कत्वा-(२) दुद्ग्रासकत्वा-दुङ्गान्तकत्वा-दुत्तीर्ण-विकृति-
त्वाच्चोद्गारेण परमं सिंद्धमन्विष्य,

अथ प्रणवेन ब्रह्मात्मनोव्यतिहारेण प्रतिपत्ति-प्रकार दर्श-
नाय खण्डान्तरमारभते, देवा इति । भेदाभेदशब्दा
निरासेनात्मनैव प्रतिपत्त्यर्थं तत्प्रकार भूय एव भगवान् नो
विज्ञापयत्विति देवैः प्रार्थितं योमित्यनुजानाति प्रजापति-
स्तथेति । तत्र एकेनैव प्रणवेन व्यतिहार-प्रतिपत्तये अका-
रस्य प्रत्यगर्थत्वम्, उकारपूर्वोत्तरार्द्धयोर्ब्रह्मार्थत्व, मकारस्य
पुनरपि प्रत्यगर्थत्वञ्च वदन् अकारेण प्रत्यक् प्रतिपत्तावकार-
प्रतीचोर्वाच्य वाचकभावे उपपत्तिमाह, अजत्वादित्यादिना ।
आत्मा तावदजत्व गुणविशिष्ट, तथाविधात्म वाचकोऽयमजशब्द,
तस्य शब्दादिभूतोऽय प्रणवस्थोऽकार, तस्मादजशब्द एव स.,
तस्मादजत्वगुण विशिष्ट-प्रत्यगात्म वाचको ऽयमकार । एवमकार-

(१) उत्कृष्टत्वादित्यत्र उदुत्कृष्टत्वादिति पाठो भाष्यमुक्तः । उ तु उदुत्कृष्ट-
मूलपदेषु उदृष्टत्वात् दीपिकाहताप्यधतनाञ्च मूले नैव निवर्धितः ।

(२) क, ग उन्पथवारिकत्वा ।

त्वादिरूपात्म-वाचकत्वमप्यकारस्य द्रष्टव्यम् । तत्राद्येन हेतु-
चतुष्टयेन देहधर्मा निपिडाः, ततस्त्रयेण बुद्धिधर्मा, ततो
हाभ्यां प्राणधर्मा, तत एकेन सामान्येन सर्वे धर्मा निपिडा
इति विभागः । अन्वियेत्वादि-पदानामेकीकुर्यादित्युत्तर-
त्रान्वयः । एवं लक्षणयाकारस्य शुद्धप्रत्यगर्थतामभिधाय
उकारोच्चारण-समये किञ्चिद्दीर्घतया मात्राद्वय-विशिष्टस्योकारस्य
ब्रह्मार्थत्वयुक्तिमाह, उदुत्कृष्टत्वादित्यादिना । उत्कृष्टत्वधर्मा-
दुत्कृष्टत्वे सत्युदुत्कृष्टत्वम् ; उत्पादकत्वादिकमप्येवं द्रष्टव्यम् ।
'उत्कृष्टत्वं' सर्वसंसारधर्मवर्जितत्व, ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादि-गुण-
विशिष्टत्वं वा, 'उत्पादकत्वं' सर्वस्रष्टृत्वं ब्रह्मरूपेण । सृष्टे जगति
जीवरूपेण प्रवेष्टृत्वं तन्नियन्तृरूपेण स्थापयितृत्वं विष्णुरूपेण ।
प्रविष्टस्य द्रष्टृत्वं कर्तृत्वञ्च बुद्धि-प्राणोपाधितया । 'उत्पद्य-
वारिकत्वं' नियन्तृत्वमौखररूपेण । 'उद्व्यासकत्वं' सर्वसंहर्तृत्वं
रुद्ररूपेण । 'उद्भ्रान्तकत्वं' व्याप्तत्व कारणात्मना । उत्तीर्णविश्र-
तित्वं साच्यात्मना । अयमर्थः । ब्रह्म तावदुदुत्कृष्टत्वादि-
गुणविशिष्टं, तथाविध ब्रह्मवाचकाय ते उत्कृष्टत्वादिशब्दा,
तेषामादिभूतघाय प्रणवस्य उकारो द्विमात्रः, तस्मादुदुत्कृष्ट-
त्वादिशब्दरूप एव स, तस्मादुदुत्कृष्टत्वादि-गुणविशिष्ट ब्रह्म-
वाचको ऽसाविति ।

अकारमिम-मात्मान-मुकार-पूर्वार्धमाह्वय सिंही-
कृत्योत्तरार्धेन तं सिंघमाह्वय महत्त्वान्-महत्त्वान्-
मानत्वान्- मुक्तत्वान्--महादेवत्वान्-महेश्वरत्वान्-महा-

सत्त्वान्--महाचित्तान्-महानन्दत्वान्- महाप्रभुत्वाच्च
मकारार्धेनार्थेनैकीकुर्यात् ।

एवमकारस्य प्रत्यगर्थत्वमुकारस्य ब्रह्मार्थत्वञ्चाभिधाय तयोः
सामानाधिकरण्यं रूपवाक्येन जीवस्य तावद्ब्रह्मणैक्यमाह,
अकारमित्यादिना । 'अकारमिमम्' अकारार्थमिमम् आत्मान
प्रत्यगात्मानम्, 'उकारपूर्वार्धम्' उकारपूर्वार्धार्थं ब्रह्म आकृत्य, ब्रह्म
प्रत्याकृत्य इत्यस्यार्थमाह, सिहोक्त्येति । ब्रह्मणैक्यं प्रतिपाद्ये
त्यर्थं । अयोकारोत्तरार्धार्थस्य ब्रह्मण्य प्रत्यगात्मनैकत्वञ्च
वक्तुमारभते, उत्तरार्धेनेत्यादिना । उकारस्योत्तरमात्रया
'त सिंह' पूर्वोक्तं ब्रह्म 'आकृत्य' आदाय 'मकारार्धेनार्थेन' अनेन
प्रत्यगात्मना एकीकुर्यादित्युत्तरधान्त्वम् । मकारस्य ब्रह्मणैकत्व
योग्यं प्रत्यगर्थत्वम् उपपादयति, महत्त्वादित्यादिना । 'महत्त्व'
व्याप्तत्वं 'महत्स्व' चित्तैजोरूपत्वं मानत्वं सर्वसाधकं प्रमाण
रूपत्वमुक्तम् अपारवशम् 'महादेवत्वं' महाक्रीडा रसिकत्वादि
विशिष्टं धर्मवत्त्वम् 'महेश्वरत्वं' सर्वनियन्तृत्वं 'महामत्त्वादिकम्'
अपरिच्छिन्न सच्चिदानन्दरूपत्वं 'महाप्रभुत्वं' स्वसन्निधिसत्ता
मात्रेणैव सर्वप्रवर्तकत्वम् । अयं भावः । आत्मा तावन्निरूप
चरित महत्त्वादि गुणविशिष्टं, तथाविधात्म वाचकाय ते महदा
दय शब्दा, तेषामादिभूतधाय प्रणवस्यो मकारः, तस्मान्मह
दादि-शब्दात्मक एव स, तस्मात्तद्गुण-विशिष्टं प्रत्यगात्म
वाचकोऽसाविति ।

अग्नीरो निरिन्द्रियो ऽप्राणो ऽतमा सच्चिदानन्द

मात्रः स खराड् भवति, य एवं वेद । कस्त्वमित्यहमिति
 होवाच, एवमेवेदं सर्वम्; तस्माद्दहमिति सर्वाभि-
 धानं, (१) तस्यादिरयमकारः स एव भवति । सर्वं ह्यय-
 मात्मा, अयं हि सर्वान्तरः, न होदं सर्वं निरात्म-
 कम्, आत्मैवेदं सर्वम्; तस्मात् सर्वात्मकेनाकारेण
 सर्वात्मकमात्मानमन्विच्छेत् ।

अशरीर इत्यादिना विद्याफलमाह । 'तमः' कारणम् ।
 अशरीरादिपद-लक्षितस्य खराजः खरूपमाह, सच्चिदा-
 नन्दमात्र इति । मात्रशब्देन सजातीयादिभेदो निरस्तः ।
 एवं विक्षेप-निरासायैकेन प्रणवेन व्यतिहार-प्रतिपत्तिमभिधाय
 इतः पूर्वमेव द्वाभ्यां प्रणवाभ्यां व्यतिहार-प्रतिपत्ति-प्रकार-प्रदर्श-
 नायारभते, कस्त्वमित्यादिना । तत्राकारस्याहंशब्दादित्वेन अहं-
 शब्दरूपतामापाद्य तस्य प्रत्यगर्थतां वक्तुम् अहंशब्दस्य सर्वात्मक-
 प्रत्यगर्थत्वं साधयितुमाह, कस्त्वमित्यादिना । कस्त्वमिति कयित्
 केनचित् पृष्टः अहमिति प्रथममुत्तरमुवाचेत्यर्थः । नैकस्यैवमुत्तरं
 भवति, किन्तु सर्वमेव प्राणिजातं कस्त्वमित्युक्ते अहमित्वेषो-
 त्तरं प्रतिपद्यत इत्याह, एवमेवेदं सर्वमिति । ततः किमिति
 चेद्दहंशब्दस्य सर्ववाचकत्वं सिद्धमित्याह, तस्मादिति । भवत्वेष-
 महंशब्दस्य सर्ववाचकत्वं तेनाकारस्य प्रत्यगर्थत्वे किमायात-
 मित्याशङ्क्य अकारस्याप्यहंशब्दरूपत्वेन तद्वत् सर्ववाचकत्वं ताव-

(१) क, पुर्याभिधानं तस्माभिधानम् ।

दृष्टव्यमित्याह, तस्मादिति । 'तस्य' अहं शब्दस्य आदिभूतोऽयम् 'अकारः' प्रणवस्यः 'स एव' सर्ववाचकोऽहंशब्द एव भवति । ततोऽप्यस्य आत्मार्थत्वे किं जातमित्याशङ्क्य यस्मादात्मन एव सर्वत्वं ह्यत्सत्त्वं पूर्णत्वमद्वयत्वं सम्भवति, तस्मात् सर्ववाचकोऽयमकार आत्मार्थ एवेति वक्तुमात्मनः सर्वत्वं तावत् प्रतिजानीते, सर्वं हीति । आत्मनः सर्वत्वं साधयति, अयं हीति । सर्वान्तरत्वमपि साधयति, न हीति । सर्वस्य सात्मकत्वे सर्वमात्मेति च वस्तुद्वये सति कथमात्मनः सर्वत्वमित्याशङ्क्य आत्मव्यतिरेकेण सर्वं नास्तीत्याह, आत्मैवेदं सर्वमिति । सर्वस्यात्मनि कल्पितत्वात्, तद्वातिरेकेण तन्नास्तीत्यर्थः । अतः सर्वशब्दात्मकस्याकारस्य सर्वात्मक-प्रत्यगात्म-वाचकत्वं सिद्धम् । अतस्तथाविधेनाकारेण तथाविध आत्मा प्रतिपत्तव्य इत्याह, तस्मादिति ।

ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दरूपं, सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं, सच्चिदं सर्वं, सत्सदिति^(१) चिद्धीदं सर्वं, काशते काशते चेति, ^(२) किं सदितिदमिदं नेत्यनुभूतिरिति, कैपेतीय-मियं नेत्यवचनेनैवानुभवन्नुवाच, एवमेव सच्चिदानन्दौ, अयं वचनेनैवानुभवन्नुवाच, ^(३) सर्वमन्यदपि, स परम आनन्दः, तस्य ब्रह्मणो नाम ब्रह्मेति, तस्यान्योऽयं

(१) ख, च, तत् सदिति ।

(२) ख, ग, सर्वं काशते चेति । च, सर्वं प्रकाशते चेति ।

(३) च, आत्तवचनेनैवानुभवन्नुवाच ।

सकारः स एव भवति; तस्मान्मकारेण परमं
ब्रह्मान्विच्छेत् ।

सकारस्य ब्रह्मशब्दान्त्यत्वेन ब्रह्मशब्दत्वमापाद्य ब्रह्मवाच-
कत्वं दर्शयितुं ब्रह्मशब्दरूपं दर्शयन् प्रत्यगात्मवत् तस्यापि
सर्वात्मत्वं दर्शयति, ब्रह्मैवेदमित्यादिना । ब्रह्मणः स्वरूपमाह,
सच्चिदानन्दरूपमिति । कथं तर्हि असच्चिदानन्दरूपस्य जगतः
सच्चिदानन्दरूपत्वं युक्तमित्याशङ्क्य जगतोऽपि सच्चिदानन्दरूपत्व-
मित्याह, सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वमिति । तत्र जगतः
सद्रूपत्वं तावत् प्रसिद्धमित्याह, सङ्गीति । प्रसिद्धिं साधयति,
सत् सदिति । घटः सन् पटः सन् इत्यादिरूपेण सर्वं सद्रूपमेव
भातीत्यर्थः । चिद्रूपत्वमपि प्रसिद्धमित्याह, चिङ्गीति । प्रसिद्धिं
साधयति, काशते काशते चेति । घटः काशते, पटः काशते,
इत्यादि-प्रकारेण सर्वं चिद्रूपं भासत इत्यर्थः । आनन्दात्मकन्तु
सर्वत्र समावेश-दर्शनादवगन्तव्यम् । इष्टविषये च स्वप्नमेवा-
नन्दात्मकत्वञ्चेष्टमेव कदाचित् कस्यचित्, वक्षति च “स परमा-
नन्द” इति । सदादिभेद-निराचिकीर्षया प्रजापतिः शिष्यबुद्धि-
मपि वर्धयन् स्वयं सद्रूपं देवान् पृच्छति, किं सदिति । द्रुत
सदादीनां स्वरूपं, यद्भवतिः सदादिरूपं ज्ञातमित्यर्थः । देवैः
सत्तासामान्यादिषु सद्रूपेष्वभिहितेषु तेषां व्याहृत्तत्वेनेदन्तया
सत्त्वासत्त्वं निराचष्टे, इदमिदं नेतीति । इदमिदञ्च घटसत्ता-
सामान्यादिकं भवद्विरुद्धम्, इदन्त्वादेव व्याहृत्तत्वेनासत्त्वात्
न सद्रूपमित्यर्थः । किं तर्हि सदिति देवानामाकाङ्क्षामालस्य

स्वयमेव प्रजापतिः सद्वृषमाह, अनुभूतिरितीति । पुनरपि प्रजा-
पतिरनुभूति-स्वरूप विवक्षया पृच्छति, कैषेतीति । तैर्घट
ज्ञानादिषु अनुभूति-गद्धार्यत्वेनोक्तेषु तेषां दृश्यत्वात् नानुभूतित्व
मित्याह प्रजापतिः, इयमिय नेतीति । का तर्ह्यनुभूतिरित्या-
काङ्क्षायामवाङ्मनस गोचरा सेतीयमिति, यतो वक्तुं न
शक्यते ; तस्मादवचनेनैव स्वयमनुभवत, देवानां स्वत सिद्धस्वरूप
मेवानुभूतिरित्याह प्रजापतिरिति कथयति श्रुति, अवचनेनैवा
नुभवन्नुवाचेति । सन् स्वरूपोपदेशे कथितो न्याय चिदानन्दयोः
स्वरूपोपदेशेऽपि सम इत्याह श्रुति, एवमेवेति । अन्येष्वपि ब्रह्म-
लक्षणेस्विममेव न्यायमतिदिशति, सर्वमन्यदपीति । 'अन्यदपि'
पदार्थजातम् 'एवमेव' अवचनेनैव अनुभवन् अवाङ्मनस गोचर
मैकरसमात्मनः स्वरूपमेवेत्याहेत्यर्थः । सूक्तीभाव मात्रेण देवानां
ज्ञातुमशक्यमिति मत्वा ब्रह्मण स्वरूपमानन्दपदेन लक्षणया कथ
यति प्रजापतिः, स परम आनन्द इति । 'स' मया अद्यानुभवे
नोपदिष्टोऽर्थः 'परमः' निरतिशयः आनन्द एव, ब्रह्मणः स्वरूप-
मभिधाय ब्रह्मशब्दस्य लक्षणया तद्वाचकमाह, तस्य ब्रह्मण इति ।
ततः किमायातं प्रकृते ? इत्याशङ्क्य मकारस्य ब्रह्मशब्दान्थाचरत्वेन
ब्रह्मरूपत्वमेवेति तस्य ब्रह्मवाचकत्वं सिद्धमित्याह, तस्येति ।
'तस्य' ब्रह्मशब्दस्य 'अन्यः' अवमाने वर्णो यं प्रणवस्यो मकार
इति कृत्वा 'स एव' ब्रह्मशब्द एव भवति । तस्मात् तद्देव ब्रह्म
वाचकत्वमपि सिद्धमेवेत्यर्थः । यस्मात् ब्रह्मवाचकोऽथ मकारः
तस्मात् तेन तत् प्रतिपत्तश्चमित्याह तस्मादिति ।

किमिदमेवमित्यु इत्येवाच्चाविचिकित्सन्; तस्मादकारेणोम-
मात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्मणा सन्दध्यादुकारेणा-
विचिकित्सन्, अशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदा-
नन्दमात्रः स स्वराड्-भवति, य एवं वेद ।

एवमकार-मकारयोः प्रत्यग्-ब्रह्मार्थत्वमभिधाय मध्यस्थस्यो-
कारस्य प्रत्यग्-ब्रह्मणोरेकत्वावधारणार्थत्वं वक्तुमुकारस्य लोके
कुत्रचिदवधारणार्थत्वं प्रसिद्धमिति कथयितुं लोकव्यवहारं ताव-
द्दर्शयति, किमिदमित्यादिना । 'इदम्' आकाशादि घटादि चैवं-
रूपं किमित्येवं कथित् केनचित् पृष्टः 'उ' इत्येवोत्तरमाह, स्वय-
मविचिकित्सन्, आत्मनयेत् तत्र दृष्टेऽर्थे निययो भवति, तर्हि उ
इत्येवावधारयन् उत्तरमाहेत्यर्थः । अन्यैव श्रुत्या एवं व्यवहारः
काप्यस्तीति ज्ञातव्यम् ; तस्मादुकारस्यावधारणार्थत्वं लोकप्रसि-
द्धमिति भावः । एवं प्रणवाचराणामर्थमभिधाय तेन प्रत्यगा-
त्मनो ब्रह्मणैकत्व-प्रतिपत्ति-प्रकारमाह, तस्मादित्यादिना । यस्मा-
दकार-मकारोकाराणां प्रत्यग्-ब्रह्मावधारणार्थत्वं प्रसिद्धं, तस्मा-
दित्यर्थः । 'अविचिकित्सन्' स एकत्वनिश्चयं कुर्वन् । अयमर्थः ।
अकारोच्चारणसमये सर्व्वं ह्यत्सं पूर्णं प्रत्यगात्मानमुक्तेन प्रकारेण
प्रतिपाद्य अकारस्योकारेण सम्बन्धसमये प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलक्षण-
लक्षितत्वेन ब्रह्मणैकत्व-योग्यत्वं निश्चित्य उकारस्य मकार-सम्बन्ध-
समये मकारार्थेन ब्रह्मणा उकारार्थस्य प्रत्यगात्मन एकत्वनिश्चयं
कुर्यादित्यर्थः । अशरीर इत्यादिना उक्तार्थः ।

ब्रह्म ह वा इदं सर्वममृतत्वादुग्रत्वा-दीरत्वान् महत्त्वा-
द्विष्णुत्वा-ज्ज्वलत्वात् सर्वतोमुखत्वा-न्नृसिंहत्वा ज्ञोपणत्वा-
द्भद्रत्वान्-मृत्युमृत्युत्वान्-नमामित्वा दहन्तादिति, सततं
ह्येतद्ब्रह्म, उग्रत्वा-दीरत्वान्-महत्त्वात् पुनःपुनरहन्ता
दिति; तस्मादकारेण परमं ब्रह्मान्विष्य मकारेण मन
आद्यवितारं^(१) मन आदिसाक्षिणमन्विच्छेत् ।

अथ सर्वात्मकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैकत्वं द्वितीयेन प्रणवेन
वदन् ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं पुनरपि प्रकारान्तरेणाह, ब्रह्म ह वा
इदमित्यादिना । प्रतिज्ञाते सर्वत्वे हेतुमाह अमृतत्वादिति । सर्व-
सहर्षत्वेन कारणत्वादित्यर्थः । सहर्षत्वं सहारशक्तिविशिष्टत्वं
संहार समर्थत्वेऽपि न सहर्षतीत्यादाशङ्काया परिभवासहत्वादि
भिस्तां परि हरति, वीरत्वादित्यादिना । अमृतत्वगुण विशिष्ट
त्वेन ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं सम्प्रतिपत्तव्यमित्यभिप्रायः । सत-
तत्वगुणवत्त्वादपि सर्वात्मकत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याह, सततं होति ।
'सततं' व्याप्तं देशतः कालतः वस्तुतयापरिच्छिन्नं 'हि' यस्मात्
तस्मादपि ब्रह्म सर्वमित्यर्थः । सततत्वे सर्वसंहार समर्थत्वे हेतुमाह,
उग्रत्वादिति । वीरत्वादिक् पूर्ववदुद्योग्यम् । भवत्वेवं गुणद्वय
विशिष्टत्वात् सर्वात्मकत्वं ब्रह्म प्रस्तुताया प्रणवेन वाक्यार्थप्रतिपत्तौ
तेन किमायातमित्याशङ्क्य प्रणवस्थाकारस्य तत्पदार्थं वाचकत्वात्

(१) ग, आद्यवितारः ।

● क, ख, विहितपुस्तकद्वये, सहार शक्ति विशिष्टत्वमित्यन्तर 'हेतुमाह अमृत
त्वादिति' इत्यतिरिक्तं पाठः ।

तत्प्रतिसाधकत्वं सिद्धमित्याह, तस्मादकारेणेति । अन्विष्ये-
त्येतस्य अन्विच्छेदित्यनेन सम्बन्धः । अयं भावः । अक्षृत्व-
सततत्व-गुणविशिष्टं हि ब्रह्म, सततशब्दधायम् अततिशब्दस्थाने
प्रयुक्तं श्रुत्या, तत उक्तम्, गुणद्वय-विशिष्टस्य ब्रह्मणो वाचका-
वच्यततिशब्दौ । नन्वक्षि-सततशब्दौ अक्ष्यतति-धातुद्वयच्चा-
काराद्यमिति धातुद्वयात्मक एवायमकारः, ततश्चाक्षृत्वादि-
गुणविशिष्ट-ब्रह्मावाचको मुख्यया वृत्त्या, लक्षण्याया केवल-ब्रह्माभि-
धायकः, ततस्तेन लक्षण्याया प्रतिपत्तव्यमिति । मकारेण तु
प्रत्यगात्म-प्रतिपत्तिः कर्त्तव्येत्याह, मकारेणेति । मकारस्य
प्रत्यगर्थत्वोपपत्तिमाह, मन आद्यवितारमिति । मनःशब्दो हि
मनोवाचकः, तस्मिंश्च मनःशब्दे मकारे दृश्यते तदुपाधिकस्तद्-
क्षिता तत्साक्षी च प्रत्यगात्मा ; अतः प्रत्यगात्म मकरायोः
सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् तं मकारेणान्विच्छेदित्यर्थः ।

स यदैतत् सर्वमुपेक्षते, तदैतत् सर्वमस्मिन् प्रविशति ।
स यदा प्रबुध्यते, तदैतत् सर्वमस्मादेवोत्तिष्ठति । स एतत्
सर्वं निरूद्धं प्रत्यूह्य समीच्य सञ्ज्वाल्य सम्भक्ष्य स्वात्मान-
मेषां ददाति ।

प्रतीचो मनआदि-रक्षिडत्वं साधयति, स यदेत्यादिना । 'सः'
प्रत्यगात्मा 'यदा' यस्मिन् काले सुपुत्रादि-प्रवेशसमये इत्यर्थः ।
'एतत्' सर्वकारणजातम् 'उपेक्षते' तदभिमानं परित्यजतीत्यर्थः ।
तदा किमित्याह, तदेति । 'अस्मिन्' प्रत्यगात्मनि सन्नातोपाधि-

विशिष्टे 'प्रविशति' विलीयते इत्यर्थः । तस्मिन् लयमभिधाय
 तत एवोत्पत्तिमाह तस्य रक्षकत्व प्रदर्शनाय, स यदेत्यादिना ।
 यदा जायदादि भोगनिमित्त कर्म्मोद्भव, तदा अस्मादेवोत्पद्यते
 सर्वमित्यर्थः । अथ सृष्टस्यात्मन्येव स्थितिमाह, स एतत् सर्वं
 निरुह्येति । निर्वाह्य कश्चित् काल स्वात्मन्येव सद्रूपे संस्थाप्य
 किमित्याह, प्रत्युह्येत्यादिना । अनेन च ज्ञानहेतुक आत्यन्तिक-
 प्रलय उच्यते । 'स' प्रत्यगात्मा ज्ञानबलेनैतत् सर्वं 'प्रत्युह्य' कार-
 णात्मनि सं हृत्य 'सम्पीड्य' कारणात्मानमपि स्वात्मना अन्तर्वहिय
 सव्याप्य 'सञ्चाल्य' चिद्रूपतामापाद्य 'सम्भक्ष्य' स्वतावन्मात्रतया
 विलाप्य 'स्वात्मान' चिन्मात्ररूपम् 'एषा' कार्यकारण रूपपदा-
 र्थानां ददाति, न हि तेषा स्वरूपान्तरमस्ति कल्पितत्वात् ।

अत्युग्रो ऽतिवीरो ऽतिमहानतिविष्णु-रतिज्वलन्नति-
 सर्वतोमुखो ऽतिनृसिंहो ऽतिभीषणो ऽतिभद्रो ऽतिमृत्यु-
 मृत्युरतिनमाम्यत्यहं भूत्वा खे महिम्नि सदा समासते,
 तस्मादेनं मकारार्थेन परेण ब्रह्मणैकीकुर्यादुकारेणाविचि-
 किन्सन्; अशरीरो निरिन्द्रियो ऽप्राणो ऽतमाः सच्चिदा-
 नन्दमात्र स स्वराड भवति, य एवं वेद । तदेव श्लोकः ॥

शृङ्गं शृङ्गार्धमाकृष्य शृङ्गेणानेन योजयेत् ।

शृङ्गमेनं परे शृङ्गे तमतेनापि योजयेत्^(१) इति ॥

सप्तम खण्ड ॥ ७ ॥

(१) ग, तमतेनापि योजयेत् ।

भक्षणदौ सामर्थ्यं दर्शयति, अत्युग्र इति । उग्रत्वगुणा-
दतिक्रान्तत्वे सति उग्रत्वम् अत्युग्रत्वम् ; एवमतिवीर इत्यादिक-
मपि योज्यम् । वीरादिपदानामवान्तरस्तूक्तप्रकारेणैव द्रष्टव्यः ।
खे महिम्नि सदा समासते इति । यस्मात् सर्व्वभक्षणादि-
कर्त्तृत्वेऽप्यस्य स्वतः कोऽपि विकारो नास्ति प्रत्यगात्मनः, तस्मात्
सर्व्वदा खे महिम्नोवास्ते ऽसौ ; तस्मात् ब्रह्मणोऽनेनैक्यं युक्त-
मित्यर्थः । एवमकारस्य ब्रह्मार्थत्वं मकारस्य प्रत्यगर्थत्वञ्चोक्तम् ;
उकारस्य त्ववधारणार्थत्वं पूर्व्वमेवोक्तम् । अथोक्तविधस्य ब्रह्मणः
प्रत्यगात्मनैकत्वं सिद्धं प्रतिपत्तव्यमित्याह, तस्मादेनमिति ।
यस्मादकार-मकारोकाराणां प्रतिब्रह्म प्रत्यगवधारणार्थत्वं सिद्धं,
तस्मादेनम् अनेन प्रत्यगात्मनैत्यर्थः । मकारार्थेन ब्रह्मणा
मकारार्थब्रह्मा इत्यर्थः (१) । यथाशुतार्थ-स्त्रीकारो हि प्रथम-
प्रणवेनैव, द्वितीयप्रणवेनापि प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्व-प्रतिपत्ति-
रेव स्यात् ; तथा च न व्यतिहारः सिध्यति, व्यतिहारखण्डे च
तेन भाव्यम् ; अतः पूर्व्ववत् प्रणवमुच्चारयन् ब्रह्म प्रत्यगात्म-
नैकीकुर्यात् । अकारोच्चारण-समये यथोक्तं ब्रह्म प्रतिपाद्य
अकारस्योकार-सम्बन्ध-समये ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपत्वेन प्रत्यगात्म-
नैकत्व-योग्यत्वं सच्चिन्त्य उकारस्य मकारस्य सम्बन्ध-समये
मकारार्थेन प्रत्यगात्मना अकारार्थस्य ब्रह्मण एकत्वनिश्चयं
कुर्यादित्यर्थः । उक्तञ्च वार्त्तिककृद्भिः ।

“अथवाकारमात्मानं मकारञ्च जगद्गुरुम् ।

अवधारण-संयुक्तमेकीकुर्यादयोमिति ॥

(१) क, ख, अकारार्थेन ब्रह्मणा अकारार्थब्रह्मा ।

अहशब्दैकदेशत्वाद् ब्रह्मशब्दैकदेशत ।
 अनन्याद्यैकरूपत्वाद् ब्रह्माकारेण च स्मरेत् ॥
 साचित्त्वान्नन आदीना मकारेण तु साक्षिणम् ।
 सावधारणमैक्याख्यमेवमोमिति पश्यति" इति ॥

व्यतिहाररूप-प्रतिमाधकत्व प्रणवद्वयस्य ; अत्रापि ब्रह्माकारेण च स्मरेदिति पठितत्वात् इयोरपि प्रणवयोः प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वमेवोच्यते इति वदन्ति केचित्, तेषां पुनर्वचनानर्थक्यप्रसङ्ग, प्रथमवचनमप्यनर्थकमेव तेषां, साधनखण्ड एव प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैक्यस्योक्तत्वात् । ननु व्यतिहारपक्षे ऽप्येकेनैव प्रणवेन व्यतिहारस्य सिद्धत्वात् पुनर्व्यतिहारकथनमनर्थकमेव सङ्ग्रहविस्ताराभ्यां भेदोपपत्तेः, तर्ह्यन्यत्राप्यकारमकारयोरर्थभेदादिच्छया प्रतिपत्तिः सम्भवाच्च न षीनरुक्त्यदोषः । व्यतिहारखण्डप्रसिद्धिस्तु व्यतिहार-सङ्गावमात्रेणैवोपपद्यते, श्रुतेर्यथाश्रुतार्थलाभशाम्निन्महान् लाभः । अस्त्वैव श्रुत्यर्थविद्वेषेदेवमुपदिशन्ति वक्ष्यमाणश्लोकविरोधस्तु शाम्निन्पक्षे परिहार्यः । अशरीर इत्यादिफलकथनम् ।

उक्तोऽर्थे श्लोकमवतारयति, तदिति । छन्दसामृपभस्य प्रणवस्य 'शृङ्गम्' अशम् अकारमकारार्थं प्रत्यगात्मानमादायित्वर्थः । शृङ्गादम् उकारपूर्वाद्धि तदर्थं ब्रह्म प्रत्याह्वय ब्रह्मणैक्यं प्रति पादयित्वर्थः । 'शृङ्गेण अनेन मकारेण तदर्थं प्रत्यगात्मनेत्वर्थः । 'योजयेत्' उकारोत्तरार्द्धार्थं ब्रह्म योजयेत् ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैकत्वं चिस्तयेदित्यर्थः । एकेन प्रणवेन व्यतिहार उक्तः । 'शृङ्गमेनम्' अहशब्दादिभूतप्रणवाकारार्थमात्मानमित्यर्थः । 'परे शृङ्गे' ब्रह्म-

शब्दान्य-मकारात्म-प्रणव-मकारार्थ-भङ्गाणि 'आकृत्य' उकारिणै-
कत्वं निश्चित्येत्यर्थः । 'तम्' अन्यं शृङ्ग परमात्मानम् अत-
त्यंशरूप-प्रणवाकाराभिधेयं परमात्मानमित्यर्थः । 'अनेनापि' मन-
आद्यधिष्ठात्रा प्रणव-मकारार्थेन प्रत्यगात्मनापि योजयेत् ॥

इत्युत्तरतापनीये सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ तुरीयेणोतश्च प्रोतश्च ह्ययमात्मा सिंघो ऽस्मिन् हीदं^(१)
सर्वमयं हि सर्वात्मायं हि सर्वं नैवोतो^(२) ऽद्वयो ह्यय-
मात्मैकल एवाविकल्पो न हि वस्तु सदयं ह्योत इव सदृघनो
ऽयं चिद्घन आनन्दघन एकरसोऽव्यवहार्यः केनचनाद्वितीयः
ओतश्च प्रोतश्चैप ओङ्कार एवं नैवमिति पृष्ट ओमित्येवाह ।

एवं विभक्तेन प्रणवेन आत्मप्रतिपत्ति-प्रकारमभिधाय तुरीये-
नाविभक्तेन प्रणवेन प्रतिपत्तिप्रकारो वक्तव्य इति खण्डान्तरा-
रम्भः । अथेति । किञ्च तुरीयावसितत्वादेकैकस्य इत्योतादीनाम्
एकैकस्य तुरीयावसितत्वमुक्तं, न तु तत् स्पष्टमभिहितम् ;
तदभिधानाय च खण्डान्तरमारभ्यते । अथ विभक्त-प्रणवेनात्मनो
जोवेश-रूपस्यैक्य-प्रतिपत्त्यनन्तरमनेकपद-तदर्थ-प्रतिपत्ति-लक्षणस्य
विज्ञेयस्य शमनाय तुरीयेनाविभक्तेन ओमित्येतेन ओतानुज्ञा-
तनुज्ञाविकल्प रूपेणात्मप्रतिपत्तिरभिधीयत इति शेषः । तत्र
ओतप्रणवेन ओतस्यात्मनः प्रतिपत्तिं दर्शयितुम् आत्मन ओतत्वं

(१) क ख, ग, अस्मिन्निदं । च, अस्मिन्निदं हि ।

(२) क, ख, ग, सर्वमेवोतो । च, सर्वमेवातो ।

प्रतिजानाति, श्रोतय प्रोतयेति । श्रोतय सामान्येन सन्नात्रा
 त्मना, प्रोतय चिदानन्दरूपेण होति प्रसिद्धिमाह । प्रसिद्धा
 हि (१) सच्चिदानन्दानां सर्वत्र व्याप्तिं पुत्रसत्तां पुत्रसंवित्
 पुत्रसुखमित्यादि-प्रकारेणेत्यर्थः । अयमात्मा पूर्वोक्तोऽयं ब्रह्मरूप
 आत्मा सिद्ध इति सर्वसंसार रहित ब्रह्मस्वरूपत्वमभिहितमात्मनः,
 वाक्यार्थरूपेणात्मना सर्वव्याप्तम्, अतो व्यापकमेवोक्तत्वम्
 नत्वात्मनो व्याप्यत्वभावात् कुत्रचिदोक्तत्व सम्भवति । आत्मनः
 श्रोतव्यं प्रसिद्धिं स्वयमेवोपपादयति, अस्मिन् हीति । 'अस्मिन् हि'
 सच्चिदानन्दरूपे व्यापके सर्वं व्याप्यत्वेन वर्त्तते । अस्मिन्
 सर्वं वर्त्तते इत्यत्र हेतुमाह, अयं हि सर्वोऽस्मिन् । न हि
 सच्चिदातिरेकेण जगतः स्वरूपमस्तीत्यर्थः । तर्हि आत्मनो
 भिन्नमस्तु सर्वं जगदिति नैत्याह, अयं हि सर्वमिति । न
 व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेण वा सर्वमस्ति, किन्वात्मैवास्तीत्यर्थः ।
 तर्हि व्याप्यस्य सत्त्वाभावात् कथमेतत्त्वमुक्तमात्मनः ? इत्यागच्छ
 माभूत् पारमार्थिकमेतत्त्वमित्याह, नैवोक्त इति । किं
 तर्ह्युक्तमेतत्त्वमिति ? अद्वयतयैवेत्याह, अद्वयो द्ययमात्मेति ।
 अद्वय 'हि' यस्मादात्मा, तस्मादोक्तत्वमुक्तमित्यर्थः । अद्वयत्व-
 मात्मत्व या अस्य न धर्म इत्याह एकल एवेति । नन्वद्वय
 त्वादिकमात्मनो धर्मत्वेनाभ्युपगन्तव्यं सर्ववात्मनोऽद्वितीयत्वादि
 धर्मैरेव व्यवहारादित्याशङ्क्याह अविज्ञस्य इति । व्यवहारस्य
 विकल्पमात्रत्वात् न परमार्थतो द्वितीयत्वादि-धर्मकत्वमात्मनः
 इत्यर्थः, तस्माद्विकल्पितमेव सर्वं व्याप्य, परमार्थतोऽद्वयो

(१) अ, अ प्रसिद्ध हि ।

इयमात्मा; तस्मादात्मन उक्तमीतत्वं व्यापकत्वं कल्पितमेवेत्याह,
अयं ह्येत इवेति ।

ननु सदादिरूपस्यात्मनः कथमद्वितीयत्वमुच्यते? घटसत्ता
पटसत्ता घटसंवित् पटसंवित् पुत्रसुखं वित्तसुखमित्यादिरूपेण
तेषां भेदप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्य सम्भात्रे सुसमात्रे च न भेदप्रतीति-
रस्ति, किन्तु घटाद्युपाधिगतैव भेदप्रतीतिः । न च तेषामपि
सम्भात्रद्भिदोऽस्त्येति असम्भवादित्याह, सदृशोऽयमित्यादिना ।
वाक्यतयेण सदादीनां परस्परं भेदं निराचष्टे, एकरस इति ।
नन्वेवं निर्विग्रहं वस्तु उपदेक्षान् प्रति कथमुपदेष्टुं शक्यते?
सर्वशब्दाविषयत्वादिति । सत्यमेव नैकेनापि शब्देन विषयत्वे-
नोपदेष्टुं शक्यते इत्याह, अव्यवहार्यः केनचनेति । अव्यवहार्य-
इत्यनेन धर्मेणोपदिश्यतां तर्हि? न इत्याह, अद्वितीय इति ।
एवमात्मन ओतत्वमुपपाद्य तद्वाचकस्याधोद्वारस्योतत्वं तद्-
भेदार्थमाह, ओतयेत्यादिना । प्रतिज्ञातमोद्वारस्योतत्वमुप-
पादयति, एवमिति । किमिदमेवं भवति? किमिदमेवं न
भवति? इति कश्चित् केनचित् पृष्ट ओमित्येवोत्तरमाहेत्यर्थः ।
किमयं भाव एवरूपः? किं वा नैवरूपः? इति पृष्टे सत्ययं भाव-
एवरूप, अयं भावो नैवरूप इत्युत्तरे वक्तव्ये तत्स्थाने ओमि-
त्येवोत्तरं दृश्यते; तस्मात् सर्ववाचकत्वादोद्वारस्योतत्वं सिद्ध-
मिति भावः ।

वाग्वा ओद्वारो वागेवेदं सर्वं न ह्यशब्दमिवेहास्ति;
चिन्मयो ह्ययमोद्वारश्चिन्मयमिदं सर्वम्; तस्मात् परमेश्वर-

एवैकमेव तद्भवति; एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म, अभयं वै
ब्रह्म, अभयं हि वै ब्रह्म भवति; य एवं वेदेति रहस्यम् ।

वाङ्मात्रत्वाच्चोद्धारस्योत्तत्त्व सिद्धमित्याह, वाग्वा इति ।
सर्ववर्णन-कवलन-रूपत्वाद्द्वैखर्यादिरूपत्वाच्च वाङ्मात्रमवगन्त
व्यम्, ओद्धारस्य वाङ्मात्रत्वेऽप्योद्धारस्यार्थजातस्य विद्यमानत्वात्
कथमोत्तत्वमिति तत्राह, वागेवेदं सर्वमिति । वाक् कार्यत्वा
द्रूपस्य वाग्वातिरेकेणासत्त्वाद्वागेवेदं सर्वमित्यर्थः । वाचः
सर्वत्रानुगतिं दर्शयन् सर्वं कारणत्वमुपपादयति, न हीति ।
न हि परा-पश्यन्ती मध्यमा वैश्वरी रूपवाग्वातिरेकेण कस्यचि-
दपि प्रतिभासोऽस्तीत्यर्थः । बोधकत्वेन चिद्रूपत्वाच्चोद्धारस्यो
त्त्वमभ्युपगन्तव्यमित्याह, चिन्मय इति । चिन्मयत्वे च सर्वं
स्यापि परमेश्वरलक्षणस्य सभवात् परमेश्वर एवावमोद्धार
इत्याह, तस्मादिति । वाच्य वाचक भेद निराचष्टे, एकमेवेति ।
तदुभयं प्रणव-परमेश्वरस्यैकमेव चिन्मात्रं भवतीत्यर्थः ।
अस्यैकस्य वस्तुनः सर्वसमारधर्म रहितत्वेन पुरुषार्थत्वमाह,
एतदित्यादिना । कथमस्यैव रूपमिति? ब्रह्मरूपत्वादित्याह,
एतद्ब्रह्मेति । ब्रह्मणस्त्वभयादिरूपत्वं प्रसिद्धमित्याह, अभयं वै
इति । एवञ्च सर्वविदः फलमाह, अभय हीति । यथाज्ञानं
हि फलमित्यर्थः । उक्तमोत्तत्वज्ञानं गोपनीयमित्याह, इति
रहस्यमिति ।

अनुज्ञाता ह्ययमात्मा एष ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानमनु-
जानाति; नक्षीदं सर्वं स्वत आत्मवत्, न ह्ययमोतो नानु-

ज्ञाता असङ्गत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्वस्य^(१) अनुज्ञाता
 ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्यनुजानाति; वाग्वा ओङ्कारो
 वागेवेदं सर्वमनुजानाति, चिन्मयो ह्ययमोङ्कारः; चिद्वेद
 सर्वं निरात्मकमात्मसात् करोति; तस्मात् परमेश्वर एवैक
 मेव तद्भवति; एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म, अभयं वै ब्रह्म,
 अभयं हि वै ब्रह्म भवति; य एवं वेदेति रक्षस्यम् ।

एवमोत प्रणवात्मनोस्तुरीयावसितत्वं प्रतिपाद्य अनुज्ञात-
 प्रणवात्मनोस्तत् प्रतिपादयन् आत्मनस्तावदनुज्ञातत्वं प्रति-
 जानाति, अनुज्ञाता हीति । कस्य किमनुजानाति? इत्याह,
 एष हीति । ओतभावनया तुरीय तुरीये स्वात्मन्यवस्थितस्य
 केनचिन्निमित्तेन चलिते मनसि द्वितीय प्रतिभासस्तावद्भवति
 न चात्मप्रतिपत्त्या बाधितस्य सत्त्वेन स्वतः प्रतिभासः सम्भ-
 वति, अतस्तस्यात्मनि कल्पिततया प्रतिभासिक सत्तामनुजाना-
 तीत्यर्थः । नन्विदं सर्वं प्रतिभासमानत्वादात्मवत् स्वत एवा-
 त्मवत् ततो नात्मानुज्ञया एषामात्मवत्त्वमिति नेत्याह (१)
 न हीति । जगद्रूपस्य स्वतः प्रकाशयोगात् सत्तापि न स्वतो
 ऽस्तीत्यर्थः । कथं तर्हीतत्वमनुज्ञातत्वञ्चोक्तमात्मन इत्या-
 शङ्कायांमुक्तमेवोत्तरं स्मारयति, न ह्ययमिति । अत्र हेतुत्रयमाह,
 असङ्गत्वादित्यादिना । एवमात्मनस्तुरीयतुरीय-पर्यन्तमनुज्ञा

(१) क, ग, षडस्य ।

(२) क मिति नेति नेत्याह ।

दृत्वं प्रतिपाद्य ओङ्कारस्यापि तदाह, अनुज्ञाता हीति । तदुप-
पादयति, ओमिति । किमहं तव स्वभूतमिदं गृह्णामीति निर्ध-
नेनासत्-कल्पेन पृष्टो धनवान् तमधनिनं^(१) सत्कुर्वन्नोमिति हि
तेन प्रार्थितमनुजानाति; तस्मादोङ्कारस्यात्मानुज्ञादृत्वं सिद्ध-
मित्यर्थः । अथ वा यज्ञे जगत्-सृष्ट्यादिकरं चरु-पुरीडायादिकं
देवादीनामनुजानन् ओमिति 'हि' यस्मादनुजानाति, तस्मात्
सिद्धमोङ्कारस्य सर्वेषामात्मानुज्ञादृत्त्वमित्यर्थः । वाग्वा ओङ्कार
इत्यादि व्याख्यातप्रायम् ।

अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा प्रज्ञानधन एवायं ह्यस्मात्
सर्वस्मात् पुरतः सुविभातः, अतश्चिह्न एव न ह्ययमोतो
नानुज्ञाता आत्मनं हीदं^(२) सर्वं सदेव, अनुज्ञैकरसो
ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्येवानुजानाति; वाग्वा ओङ्कारो
वागेव ह्यनुजानाति;^(३) चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिदेव ह्यनु-
जानाति;^(४) तस्मात् परमेश्वर एवैकमेव तद्भवति; एतदमृत-
मभयमेतद्ब्रह्म, अभयं वै ब्रह्म, अभयं हि वै ब्रह्म भवति;
य एवं वेदेति रक्षस्यम् ।

(१) क, ख, त धनिन ।

(२) क, ख, ग, घ आत्मा हीद ।

(३) ख, वागेव ह्यनुज्ञा ।

(४) ख, ग, चिदेव ह्यनुज्ञा ।

एवमोङ्कारात्मनोस्तुरीय-पर्यन्तमनुज्ञात्वमुपपाद्य अनुज्ञा-
 त्वमपि तुरीय-पर्यन्तं तयोः सिद्धमिति वदन् आत्मनोऽनुज्ञात्वं
 तावदाह, अनुज्ञैकरस इति । अनुज्ञानव्यापाररूपा किन्त्वात्मै-
 वेत्याह, प्रज्ञानघन इति । काव्यनिकं रूपमनुज्ञानम् अनुज्ञात्-
 योगेन तुरीय-तुरीय-पर्यन्तेन स्वात्मनि विलाप्य स्थितं साच्चि-
 चैतन्यमनुज्ञेत्यर्थः । चिद्वनत्वमुपपादयति, अयं हीति । कथं-
 तर्ह्यस्यानुज्ञात्वमोतत्वञ्चोक्तमिति चेत्, अस्योत्तरमुत्तरमित्याह,
 न ह्ययमिति । तत्र हेतुमाह, आत्मां हि इति(१) । इदं सर्वं
 साध्यमात्मं, न स्वतः आत्मशून्यत्वादात्मार्घम् आत्मापेक्षमित्यर्थः ।
 आत्मीयम् आत्मसम्बन्धि आत्मन्यधस्तमिति वार्थः । अत आत्म-
 व्यतिरेकेण नास्तौदं सर्वमित्याह, सदेवेति । ओङ्कारस्याप्यनु-
 ज्ञात्वं सिद्धमित्याह अनुज्ञैकरस इति । अनुज्ञैकत्वसत्त्वमुपपाद-
 यति, ओमिति ह्येवेति । ओमित्येवं हि शास्त्राचार्योक्तां सर्वस्य
 चिन्मात्रतामनुजानन्ननुजानाति विद्वान् विविदिपुष्टोमिति ह्येवं
 सर्वमीश्वरायत्तमनुजानन् अनुजानातीत्यर्थः । वाग्येति परा
 वागुच्यते, अन्यथा अनुज्ञाया अनुज्ञातुः सकाशादान्तरत्वानुप-
 पत्तेः; वक्ष्यति चान्तरत्वं श्लोकेन, “श्रोतमोतेन जानीया-
 दनुज्ञातारमान्तरम्” इति । यद्यप्योतादनुज्ञातुरान्तरत्वमेवात्र
 तथाप्यनुज्ञातुरनुज्ञाया निर्विकल्पकस्य चान्तरत्वमेव गन्तव्यं
 सश्रवात् । यद्यपि सर्वं तुरीयावसितत्वेन समाना श्रोतादय-
 स्तथाप्युपक्रमेण बाह्यान्तरत्वं विद्यते तेषामित्यस्ति हि सश्रवो
 ऽनुज्ञातुरनुज्ञाया आन्तरत्वे ।

(१) छ, आत्मा हि इति ।

अविकल्पो ह्ययमात्मा अद्वितीयत्वादविकल्पो ह्ययमो-
 ह्कारोऽद्वितीयत्वादेव चिन्मयो ह्ययमोहकारः; तस्मात् परमे-
 श्वर एवैकमेव तद्भवति, अविकल्पो नाविकल्पोऽपि, नात्र
 काचन भिदास्ति, नैवात्र काचन भिदास्ति; अत्र भिदा-
 मिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योर्मृत्यु-
 माप्नोति; तदेतद्द्वयं स्वप्रकाशं महानन्दमात्मैवैतदमृत-
 मभयमेतद्ब्रह्म, अभयं वै ब्रह्म, अभयं हि वै ब्रह्म भवति;
 य एवं वेदेति रहस्यम् ॥

अष्टमःखण्डः ॥ ८ ॥

अनुज्ञायाथाविकल्पस्यात्मनोऽविकल्पत्वमाह, अविकल्पो ह्यय-
 मात्मेति । तत्र हेतुमाह, अद्वितीयत्वादिति । साच्चिद-
 लक्षणमनुज्ञात्वमपि विकल्परूपमेवेति । तदपि विलाप्य स्व-
 महिमस्य चैतन्यमविकल्पमित्यर्थः । ओह्वारस्याप्यविकल्पत्वमाह,
 अविकल्पो ह्ययमोह्वार इति । तत्रोक्त एव हेतुरित्याह, अद्वि-
 तीयत्वादेवेति । ओह्वारस्याद्वितीयत्वं साधयति, चिन्मय इत्या-
 दिना । एकमेव तत्तद्भवतीत्युक्तम् ; किं तदेकमिति तत्राह,
 अविकल्प इति । अविकल्पत्वधर्म्मोऽप्यत्र नास्तीत्याह, नावि-
 कल्पोऽपीति । अत्र हेतुमाह, नात्र काचन भिदास्तीति । भेद

ॐ भेददर्शने दोषमाह, मृत्योरिति । उपात्तान् उपात्तान् प्राप्नोति, इति
 नारायणी व्याख्या ।

प्रतिभासाभावादेव भेदाभाव वचनं, न तु भेदस्य स्वरूपतोऽभावा-
दिति शङ्कां वारयति, नैवेति । भेददर्शने दीपप्रदर्शनेनापि
भेदासत्त्वमेव द्रष्टव्यं, अत्र भिदामिति । देवादिभेदैर्नानात्वं
प्राप्य तत्रापि न स्वैर्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तस्याविकल्पस्यात्मत्व-
माह, तदेतदिति । 'तदेतत्' अद्वयम् आत्मैवेत्यर्थः । अद्वयत्वे
तत्प्रकाशहेत्वभावात् कथं तत्प्रकाश इत्याशङ्क्य स्वप्रकाशत्व-
माह, स्वप्रकाशमिति । स्वत एवास्य पुरुषतामाह, महानन्द-
मिति । आनन्दत्वेन लौकिकानन्दवत् प्राप्तं दीपं परिहरति,
एतदमृतमित्यादिना । 'एतत्' आनन्दरूपम् अद्वयम् 'अमृतं'
सर्वविकार-वर्जितम्, अतः अभयं, तस्मात् ब्रह्म । अभयं वै
इत्यादि व्याख्यातम् । इत्युत्तरतापनीयेऽष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमद्ब्रुवन्निममेव नो भगवन् ओङ्कार-
मात्मानमुपदिशेति । तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैप आत्मा सिंह
श्चिद्रूप एवाविकारो ह्यपलब्धा सर्वत्र न ह्यस्ति द्वैतसिद्धि
रात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव स वा एष आत्मा
पर एवैषैव सर्वम् ;

अथेदानीमुक्तया तुरीय-तुरीय पर्यन्तया उपासनया अति-
शुद्धान्त करणस्य साक्षात्तुरीय-तुरीयोपदेश प्रकारं शिष्यस्योप-
दिष्टार्थं प्रतिपत्ति प्रकारतया च प्रतिपत्त्या निरस्त-निखिला-
विद्यस्य^(१) स्वरूपावस्थानञ्च दर्शयितुं खण्डान्तर-प्रारम्भः । देवा
ह वै इति । उक्तञ्च,

(१) क ख निरस्तनिखिलाविद्या यक्ष ।

“गुरुक्त विद्या सञ्चिन्न सर्वाविद्यस्य या स्थितिः ।

ता प्रवक्तुमुपेत्याद्या प्रारब्धैपोत्तरा अति ” इति ॥

इममेवेति । ‘तदेतदह्यं स्वप्रकाश महानन्दमात्मैवेति कथित
निर्विकल्पकमेवेत्यर्थं । ओङ्कारमिति ओङ्कार लक्ष्यत्वादुच्यते ।
एवं देवै प्रार्थितः प्रजापतिरुपदिशति उपद्रष्टेत्यादिना । ‘एष’
प्रत्यगात्मा सिद्ध परमात्मैवेत्यर्थं । ननु कथं कर्तृत्वादि
संसार विशिष्टस्यात्मन ईश्वरत्वम् ? इत्याशङ्क्य नात्मन कर्तृत्वा
दिकमस्तीत्याह, उपद्रष्टेति । स कर्तृ समीपस्य सन्न कर्तृत्वं
पश्यति, न तु स्वयं कर्तृत्युपद्रष्टा, अतो न कर्तृत्वादिसंसार
धर्मवत्त्वमात्मन इत्यर्थः । तर्हि साङ्ख्यसिद्धान्त प्रसक्तिरिति चेत्,
नेत्याह अनुमन्तेति । स्वत सत्ताप्रकाश प्रवृत्तिसामर्थ्यं रहि
ताना कर्तृणा प्राणबुद्ध्यादीना स्वात्मन्यध्यस्ततया तत्सर्वमनु
जगतातीत्यर्थं । तर्हि अनुज्ञादत्वं प्रसक्ति ततस्तदपि कर्तृत्व
मेवेति नाकर्तृ ब्रह्मणैक्यमात्मन इत्याशङ्क्याह चिद्रूप एवेति ।
सर्वविकारसाक्षित्वेन चिद्रूपत्व साधयति अविकारो ह्युपलभ्येति ।
साक्षित्वमपि न विकार-पूर्वकमित्याह, अविकारो ह्युपलब्धा
सर्वचेति । विकारित्वे साक्षित्वं न हि घटते इति हीति
सूचितम् । आत्मनोऽविकारित्वेन द्वैतसाधकत्वाभावादन्यस्य च
तत्साधकस्यानुपपत्तेः । कथं तर्हि द्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य अत-
एव परमार्थतो न द्वैतसिद्धिरित्याह, न ह्यस्ति द्वैतसिद्धि
रिति । उक्तानुपपत्त्यर्थो हि शब्दः कथं द्वैतसिद्धिर्नास्ति उप-
पत्तेरित्याशङ्क्य आत्मैव द्वैतरूपेण प्रतीयते इत्याह, आत्मैव
सिद्ध इति । तर्हि तस्य सहयत्वेनाद्वितीय ब्रह्मभावानुपपत्ति

रिति, न, आत्मनः परमार्थतोऽहयत्वादित्याह, अद्वितीय इति ।
 सद्वितीय प्रतिभासस्तु मायया इत्याह, मायया ह्यन्यदिवेति ।
 फलितमाह, स वा इति । 'सः' उपदेष्टा इत्युक्तः 'एषः' मायया
 अन्यदिवेत्यन्तेन शोधितः आत्मा पर एव तल्लक्षण-लक्षितत्वा-
 दित्यर्थः । मायया आत्मा सद्वितीय इव भासते इत्युक्तम् ।
 तत्फलमाह, एषैव सर्वमिति । 'एषा' मायैव 'सर्व' संसार-
 रूपं हयमित्यर्थः ।

तथाहि प्राज्ञैः सैषाविद्या जगत् सर्वमात्मा परमात्मैव
 स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्ज्ञानत्वेव ह्यत्र न विजानाति ।

' प्रसिद्धं सर्व' परित्यज्याप्रसिद्ध-स्वीकारो ऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य
 आत्मनः परत्वं सर्वस्य मायामात्रत्वञ्च अस्माभिरभ्युपगम्यते ।
 एतच्च सर्वप्राणभृतां सुषुप्ते सिद्धम् ; अतो नाप्रसिद्ध-स्वीकार
 इत्याह, तथा हीति । यथा अस्माभिरुक्तं "स वा एष आत्मा
 पर एव, एषैव सर्वमिति" । 'तथाहि' तथैव 'हि' प्रसिद्धं तत्
 सर्वेषां प्राज्ञे सुषुप्तावित्यर्थः । उक्तमेव स्पष्टतया दर्शयति,
 सैषेत्यादि-वाक्यद्वयेन । 'सा' इति पूर्वोक्तमाया इत्युक्ता 'एषा'
 अविद्येति प्राज्ञे प्रसिद्धमज्ञानमुक्तं सामानाधिकरण्येन चैकं
 दर्शितं मायाविद्ययोः । तत एकैव जड-शक्तिर्विद्येपशक्ति-
 प्राधान्येन माया उच्यते ; आच्छादनशक्ति-प्राधान्येन अवि-
 द्योच्यते इति भावः । आत्मा परमात्मैवेति प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणे-
 कत्वमुक्तं, स्वप्रकाश इति परमात्मनो विशेषणम् ; तेन परमा-
 त्मनः प्रत्यगात्मनैकत्वं द्योतितम् । न ह्यात्मनोऽन्यस्य परमात्मनः

स्वप्रकाशत्वं सम्भवतीति । सुषुप्ते यदि सर्वज्ञः परमात्मायं प्रत्य-
गात्मा न किन्वात्मानमन्यञ्च न जानातीत्याशङ्क्य अयमहमस्मि,
इदमेवं रूपम्, इति स्पष्टं दर्शनाभावे कारणमाह, अप्यविषय-
ज्ञानत्वादिति । न विजानातीत्युत्तरत्वान्वयः । अपिशब्दः
शङ्कानुवादार्थः । यद्यप्ययं सर्वज्ञः परमात्मा सुषुप्ते, तथाप्य-
विषय-ज्ञानत्वादात्मानमन्यञ्च न विजानातीत्यविषय ज्ञानत्वा-
दित्ययमर्थः । अविषयत्वादज्ञानत्वाच्चेति । तत्र अविषयत्वा-
दिति सम्मात्र-व्यतिरिक्त-विषय सम्बाधाभाव उक्तः । यद्विषयं
स्पष्टं ज्ञानं स्यात् । अज्ञानत्वादिति, ज्ञायतेऽनेनेत्यन्त-
करणं वाङ्मन्द्रियाणि च ज्ञानं, तत्सम्बन्ध रहितत्वादिति स्पष्ट-
ज्ञानकारणभाव उक्तः । ज्ञानमावन्तु सुषुप्तेऽप्यस्तीत्याह,
जानन्नेव ह्यत्र न विजानातीति । स्वात्मानं प्रकाशतया जानन्नेव
वर्त्तते । अज्ञानं चैतन्याभासेनाज्ञानवर्त्ति-विशेषेण च जानन्नेव
वर्त्तते सुषुप्तेऽप्यात्मा ; अतो जानन्नेवात्मा मूढैर्न विजानातीत्यु-
च्यते । यत इदानीमिव सुषुप्ते सुप्तवदेव इदानीमप्यात्मा अवि-
क्रिय एव भवतीत्यर्थः ।

अनुभूतेर्माया च तमोहूपानुभूतेस्तदेतज्जडं मोहात्मक-
मनन्तं तुच्छमिदं रूपमस्य, (१) अस्य व्यञ्जिका नित्य-
निवृत्तापि मूढैरात्मैव दृष्टा ।

केन प्रमाणेनोक्तस्यार्थस्य सद्भाव-सिद्धिरिति चेत्, सर्वेषां

(१) क, ख, लक्ष्मिद, स रूपमस्य ।

स्वानुभव-सिद्धोऽयमर्थ इत्याह, अनुभूतेरिति । आत्मा चेत् परमात्मनैकीभूत-स्वप्रकाशः सुप्तस्य, कथं तर्हि तत्र मायाविद्या-सम्भव इति चेत्, सत्यमस्तीयमनुपपत्तिः, तथापि तमीरूपा माया सर्वेषां स्वानुभूति-बलादभ्युपगन्तव्येत्याह, माया च तमीरूपानुभूतेरिति । अस्या मायायाः तमीरूपिण्याः सर्वजगन्मयत्वमुक्तम् आत्मनोऽद्वयत्वाय । एषैव सर्वं सैषाविद्या जगत्सर्वमिति च तत्प्रतिपादनाय अस्या जगत्-कारणत्वमुपपादयन् स्वरूपमाह । तदेतदित्यादिना । तत्र जडरूप-जगत्कारणत्वोपपादनाय अस्या मायायाः तमसः सुप्तादौ सर्वेषां स्वानुभवसिद्धं जडत्वमाह, तदेतज्जडमिति । मूढोऽहमिदञ्च मूढमिति प्रसिद्धं मौढ्यमपि सुप्तस्य-मोहात्मकमेवेति वक्तुं सौप्त तमसः सर्वं लोकप्रसिद्ध-मोहात्मकमाह, मोहात्मकमिति । तस्य सर्वकारणत्व-सिद्धये सुप्ति-समये सिद्धमेवानन्वयमाह, अनन्तमिति । सर्वविषयाज्ञान-सम्भवात् जाग्रत्यध्यानन्तरं सिद्धमज्ञानतमसः अनिर्वचनीय-जगत्-कारणत्वाय सुप्तादौ स्वप्रकाशं चिदानन्दाश्रयत्वानुभव-बलसिद्धामनिर्वचनीयतामाह, तुच्छमिति । सत्कार्यवादि-पक्षोपपादनाय सर्वस्यापि कार्यस्य सौप्ततमसि वासनारूपेणावस्थानमाह, इदं रूपमिति ।

ननु कस्येयमविद्या ? न तावज्जीवस्य, तस्याविद्याधीनत्वेन तत्सिद्धेः पूर्वमेवाविद्यायाः स्वाश्रयविषयाया वक्तव्यत्वात् । नापीश्वरस्य, तस्य सर्वज्ञत्वात् अविद्याधीनत्वाच्च । सत्यम्, अतएव जीवेशयोरियं ; किन्तु जीवेशादि-विभागास्पृष्ट-चिन्मात्रस्येत्याह अस्येति । स्वप्रकाशतया अखिल-जगत्-प्रसिद्ध-चिन्मात्रा-

यय विषयतया सुप्तमे भाणादित्यर्थं । मामहं न जानामीति चात्ममात्राशयत्वं प्रसिद्धमेवाज्ञानस्य । न चास्य अविद्यासम्बन्धेन कदापि काचिदपि हानिरस्ति परमाद्यन्तं, किन्त्वौज्ज्वल्यमेव तत्साक्षित्वेनाभिष्टब्धं घृतपिण्ड सम्बन्धेनैवाग्नेरित्याह अस्य व्यञ्जिकेति । तर्हि घृतपिण्डात्मव दीप्तोऽग्निरात्मा ता दहेदित्य विद्यासत्त्वमेव न श्यादिति चेत्, सत्यम्, इत्याह, नित्यनिवृत्ते रिति । कथं तर्हि तस्या कारणत्वमुच्यते इति चेत् असत्यपि सा 'मूढै' अविवेकिभिरात्मभिरेव 'दृष्टा कल्पिता असती सतीव भाति मूढानाम्, अतस्तेषा सर्वमुपपन्नमित्याह नित्यनिवृत्तापि मूढैरात्मैव दृष्टेति ।

अस्य^(१) सत्त्वमसत्त्वञ्च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन सैषा वटबीज-सामान्यवदनेक वटशक्ति रेकैव ।

एव सर्वजगद्गलाध्यासमुपपाद्य तत्कार्यभूत जीवेश्वराद्य ध्यास दर्शयति, अस्तेत्यादिना । 'अस्य स्वाशय विषय रूपस्य चैतन्यस्य सत्त्व स्वय साक्ष्यत्वेन तदव्यञ्जकत्वात् दर्शयति स्वत सदसदादि विकल्प शून्य चैतन्यस्य अमत्यञ्चाच्छादकत्वेन मूढाना दर्शयतीत्यर्थं । सत्त्वासत्त्व दर्शनयोरुपपत्ति स्वयमेवाह, सिद्धत्वा सिद्धत्वाभ्यामिति । सिद्धत्वेन सत्त्व दर्शयति, असिद्धत्वेन चास त्वमिति विभाग । स्वमहिमस्य हि निर्विकल्पक चैतन्य-

मविद्या-सम्बन्धे तत्साधकत्वेन प्रकटीभवति । आकाशस्थमिव तेजो मूर्त्तसाधकत्वेन स्वप्रकाशमपि चैतन्यं जड़प्रधानं सदसिद्धमपि भवति अविद्या-स्वाभाव्यात्, ताभ्याश्च सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्याम् आत्मनः स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यञ्च भवति ईश्वरत्वे जीवत्वे च निमित्तभूतमित्याह, स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनेति । स्वयं हि सिद्धत्वेनाविद्यायाः सत्ता प्रतीत्यर्थक्रिया प्रदत्तया अविद्यां प्रति स्वातन्त्र्यं भवति चैतन्यस्य अविद्यागताभासद्वारा तस्यामात्मत्वारीपात् तद्वत् पारतन्त्र्यञ्च भवति चैतन्यस्य ; अतस्तदेकमेव चैतन्यं जीवेश्वर-भेदभिन्नमिव भवति, साहङ्कार-निरहङ्कारत्वाभ्यामित्यर्थः । वक्ष्यति च, “अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः” इति । नन्वेकाविद्या कथमनेकजीव-प्रतिभासहेतुरिति शङ्कायां दृष्टान्तेन तदुपपादयति, सैषेति । ‘सैषा’ अविद्या वटबीज-सामान्य-वदनेक-वटशक्तिरेकैव सती यथा वटबीजसामान्यमनेकवट-व्यक्त्युत्पादन-समर्थम्, एवमियमप्यनेकवटशक्तिरित्यर्थः । अत्र वटशब्देन क्षेत्राख्यन्ते वटवत् विप्रसृतत्वात् प्राण्युपजीव्यत्वाच्च महाभूताद्यात्मकक्षेत्रे वटशब्दो युक्त एव ; अतो ऽनेकजीवोपाधि-भूतानेक-क्षेत्रशक्तित्वादेकाप्यविद्या अनेकजीव-प्रतिभासहेतुर्भवतीत्यर्थः ।

तद्यथा वटबीज-सामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र च सम्पूर्णं सन्तिष्ठति; एवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि

दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन^(१) करोति , माया चाविद्या च स्वयमेव भवति ।

ननु शक्ति शक्तिमतोरनेकाविद्या-प्रसङ्गः, स चानुपपन्नः अविद्यानां विषयाद्यये भेदानिरूपणात्; शक्ति शक्तिमतोरभेदचेत^(२) तत्रापि शक्तिशेषपक्षे अविद्या प्रसङ्गात्, शक्तिमच्छेषपक्षे त्वेकैवाविद्येत्येक एव जीवः स्यात्; तथा चानन्तजीव प्रतिभास विरोधो भेदाभेदपक्षयानुपपन्न इति चेत्, सत्यमस्त्वैवेयमनुपपत्तिः ^(३) वटबीज सामान्येऽपि, ततस्तद्वदत्रापि द्रष्टव्यमित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमुपपादयति, तद्यथेति । शक्ति शक्तिमतोरभेदपक्षमाश्रित्याह, वटबीज सामान्यमेकमिति । एकत्वेऽप्यनेक वटहेतुत्वमाह, सामान्यमेकमनेकान् वटान् स्वबीजानुत्पादयेति^(४)। कार्याणामपि शक्तिद्वारा वटबीज सामान्येनैक्यमाह, स्वाव्यतिरिक्तानिति । स्वबीजान् इत्येकैकस्यापि वटस्य सामान्यवत् पूर्वशक्तित्वमुक्तम् । एकैकेषु वटेषु वटसामान्यस्यैकस्यापि सर्वात्मनावस्थानमाह, तथेति । दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति, एवमेवेति । मायेति । दुर्घट घटनीयसमर्थेत्यर्थः । एवमेकस्या अय्यविद्याया मायामयत्वेन अनेकजीवादि-प्रतिभासोत्पादन सामर्थ्यमभिधाय चैतन्यस्य तद्वर्गाध्या-

(१) क ख, जीवेन वा भासेन ।

(२) क, ख, शक्ति शक्तिमतोऽभेदचेत् ।

(३) क, ख, सत्यमस्त्वैवेयमनुपपत्तिः ।

(४) क, ख, स्वबीजानुत्पादयेति ।

॥ स्वबीजानिति "स्वमेव बीज कारण येषां तथासूत्रान, असत्यनिरिक्तभूत बीजेष्वस्यनिति वा" इति नारायणभट्टकृता व्याख्या ।

सेन जीवादिभावे द्वारमाह, जीवेशवभासेन करोतीति ।
 आभासद्वारेणविवेकात् तस्यां बद्धाहंभावो जीवो निरह-
 द्वारः स्वयमाभास साक्षो स्वसत्तामात्रेण सर्वप्रवर्त्तकत्वादीश्वरः ।
 अथवा मायायाः स्वकार्यभेदानुगतं नियामकं यद्रूपं तदाभास-
 द्वारेण ईश्वरत्वं भवति । विशेषमात्राभास-प्राधान्येन अनेक
 जीवत्वं भवतीति जीवेश्वरभावः; जीवेश्वर-भेदकल्पनायाः पूर्व-
 भेदेव जडशक्तिः, जीवेश्वर-भेदमेवं सम्पाद्य ईश्वरस्य माया-
 स्वातन्त्र्या हेतुत्वेन जीवस्याविद्या-स्वातन्त्र्यहेतुत्वेन भवतीत्याह,
 माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति । स्वयमेवेत्येकैव जडशक्ति-
 रित्यर्थः ।

सैषा चित्रा सुदृढा ब्रह्मक्षुरा स्वयं गुणाभिन्नाक्षुरे-
 र्घापि (१) गुणाभिन्ना (२) सर्वत्र ब्रह्म विष्णु-शिव-रूपिणी
 चैतन्यदीप्ता ।

एवमविद्या-निमित्तमेव जीवेशभेदमुपपाद्य तन्निमित्तमेव
 जगत् प्रतिभासं द्रुवन् सत्कार्यवादमाश्रित्य स्थित्वादिंकाले
 यत्प्रतीयमानस्य भेदजातस्य सूक्ष्मेण कारणमात्ररूपेण तस्या-
 मवस्थितत्वेन तस्या वैचित्र्यं दर्शयन् जगदाकारेणावस्थाने
 तस्याः सामर्थ्यं दर्शयति, सैषा चित्रेति । असती मायेयमिति
 मत्वा तन्निवृत्तिसाधने अनादरो न कार्य इत्याह, सुदृढेति ।
 सम्यग्ज्ञानेन विना अनुच्छेद्येत्यर्थः । एवं तस्याः कारणत्व-

(१) क, ग, गुणभिन्नाक्षुरेश्वरि ।

(२) क छ, गुणभिन्ना ।

मुपपाद्य ईश्वर सन्निधानात् सा माया अनेक प्रकारमयी ईक्षण
रूपेण परिणमत इत्याह, बहुद्गुरेति । अद्गुरशब्देन ईक्षणा-
त्मक प्रथम कार्यमुच्यते, भूतादिसृष्टेः पृथग् बल्यमाणत्वात् ।
अद्गुरस्य बहुरूपत्वमुक्तं वार्त्तिकलङ्घि ।

“सर्वज्ञ करुणानुवा विचार ज्ञान कामना ।

ईक्षणोपचयान्नादि-रूपेणाद्य विवर्त्तते’ इति ॥

कार्यगत प्रकाश चलनावरण रूपत्व निर्वाहाय तस्या सत्त्वा
दिरूपत्वमाह, स्वयं गुणाभिन्नेति^(१) । चैतन्याभिव्यञ्जकत्वात्
स्यन्दशक्तित्वात् चैतन्याच्छादकत्वाच्च स्वयं माया सत्त्व रजस्तम
आत्मिकेत्यर्थं, तत कार्याणामपि सत्त्वादिरूपत्व सिद्धमित्याह,
अद्गुरेष्वपीति । गुणत्रयस्य त्रिमूर्त्ति शरीरात्मकत्वात् सर्वमपि
कार्यं त्रिमूर्त्यात्मकमेवेति वदन् सर्वमपीश्वररूपेण द्रष्टव्य-
मित्याह, सर्वत्र ब्रह्म विष्णु शिव रूपिणीति । तस्यास्तद्रूपत्वे
योग्यतामाह, चेतन्यदीप्तेति ।

तस्मादात्मन (१) एव त्रैविध्यं (२) सर्वत्र योनित्वमप्यभि
मन्ता जीवो नियन्तेश्वर सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्तिरूप
ईश्वरवत् व्यक्तचैतन्य सर्वगो ह्येष ईश्वर क्रियाज्ञानात्मा ।

यस्मादात्म व्यतिरेकेण न माया नाम काचनास्ति, तस्मा-

(१) क ख गुणभिन्नेति ।

(२) क ख ग, घ तस्मादात्मन्यव ।

(३) क ख, त्रैविध्य ।

दात्मैव स्वात्मनि कल्पित मायागत सत्त्वाद्याभास द्वारेण सर्वदैत-
जातोत्पत्ति स्थिति लयेषु त्रिमूर्त्यामित्याह, तस्मादात्मन एव
त्रैविध्यं सर्व्वत्रेति । गुणत्रयसाम्य-शरीरः कारणात्मा सर्व्व-
शरीरोऽपि स एव इत्याह, योनित्वमपीति । योनित्वमपि तस्यै-
वेत्यर्थः । एवमीश्वर-भेदस्य माया-निमित्तत्वमभिधाय जीवेश-
भेदस्यापि सैव निमित्तमित्युक्तं व्यनक्ति, अभिमन्तेत्यादिना ।
हिरण्यगर्भस्य समष्टिजीवत्वे निमित्तमाह, सर्व्वेति । तस्यापि
त्रिमूर्त्तित्वमाह, त्रिरूप इति । तस्य जीवत्वे तस्मिन्नीश्वरत्व-
व्यपदेशः क्वचित् कथमिति चेत् ? तस्य स्वत एव ईश्वरत्वात्-
ज्ञानेन ईश्वररूपत्वादित्याह, ईश्वरवदिति । यथा ईश्वरो
नित्याभिव्यक्त चैतन्य स्वभावः, तथायमपीत्यर्थः । अथवा तन्नि-
यन्तत्वेन ईश्वरस्यापि तत्र विद्यमानत्वात् तस्मिन्नीश्वर-व्यपदेशो-
ऽस्तीत्याह, सर्व्वंगो ह्येव ईश्वर इति । हिरण्यगर्भे स्वत एव
चैतन्याभिव्यक्तातिशय हेतुं वदन् तस्य स्वरूपमाह, क्रियाज्ञाना-
त्मति । सर्व्वज्ञान क्रिया-शक्ति-समष्टिरूप-स्वच्छज्ञानक्रिया-शक्ति-
मात्र शरीरत्वात् हिरण्यगर्भस्य सविद्य-मण्डल तेजीवन्नित्याभि-
व्यक्तं (१) तत्र ब्रह्मेत्यर्थः ।

सर्व्वं सर्व्वमयं, सर्व्वे जीवाःसर्व्वमयाः सर्वावस्थासु तथा-
प्यल्पाः, स वा एष भूतानोद्भ्रियाणि विराजं देवताः कीर्णाश्च
सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव ;

एवं हिरण्यगर्भस्य सर्वाहंमानित्वं स्वरूपज्ञाभिधाय अन्येषा-

मपि जीवानां सर्वाहंमानित्व कथनाय तदुपाधीनां सर्वात्मत्व-
मुक्तमनुवदति, सर्वं सर्वमयमिति । 'सर्वं' क्षेत्रजात 'सर्वमय'
सर्वात्मकं मायारूपत्वादित्यर्थः । अतः सर्वेषामपि जीवानां
हिरण्यगर्भवत् सर्वाहंमानित्व सिद्धमित्याह, सर्वे जीवाः सर्वमया
इति । सर्वावस्थास्त्रिति । अत्यल्प युक्तिकाद्यवस्थास्यपि सर्वमया
इत्यर्थः । सर्वेषां हि जीवानां सर्वावस्थासु सन्मात्रकारणे
प्रथिव्यादिजातिमात्रे च कारणात्मवत् व्याप्ते, तदभिन्ने अभिमान
सुप्तेऽस्ति; तन्मध्यगत पिण्ड विषय स्थूलाभिमान समुद्भवात्तु जाग्रत्
स्वप्नयोरसावनुद्भूतो भवति, मन्दानां पिण्डाभिमान तिरोभावे तु
सुप्त प्रलयादौ परिपूर्णं सन्मात्रे सर्वजात्यभिव्यक्ते स्वाभाविका
भिमानः समुद्भूतो दृश्यते सर्वैः, अतः सर्वे जीवाः सर्वमया
सर्वावस्थास्त्रित्यर्थः । अन्यथा कथं हिरण्यगर्भादिभाव सम्भ-
वति, न ह्यसदुत्पत्तिरस्ति, तस्मात् सर्वेषां सर्वज्ञान कर्म
फल योग्यत्वात् सर्वात्मत्वमस्यैव । यद्यप्येव सर्वे जीवा-
सर्वावस्थासु सर्वमया. स्वाभाविकाविद्या शरीरत्वेन, तथापि
कार्यात्मकं समदशकं लिङ्गशरीरमपरिच्छिन्नमपि परिच्छिन्न
ज्ञानकर्मवशात्, परिच्छिन्ने स्थूलशरीरे यदा सद्बोध प्राप्नोति,
तदा अल्पाभिमानित्वमप्यस्तीत्याह, तथाप्यल्पा इति । यद्यपि
सर्वमया सर्वावस्थासु, तथाप्यल्पा इत्यर्थः । अथवा यथा सर्वमया
स्तथा अल्पा अधीत्यन्वयः । सृष्टिप्रोपाभिधान पूर्वक प्रवेश-
व्यवहारौ दर्शयन् सृष्ट्यादेर्मिथ्यात्वमाह, स वा इत्यादिना ।
सुप्तस्य कारणात्मा 'एषः' बहद्गुर इत्यत्र क्षेत्रत्वेन प्रस्तुत इति
तदेतच्छब्दयोर्थः । ईश्वररूपं प्रत्यगात्मेति वार्थं । 'भूतानि'

अपञ्चीकृतानि सृष्टा, तेभ्य इन्द्रियाणि, ततः पञ्चीकृत्य विराजं,
ततस्तत्कारणेभ्यो ऽग्न्यादि-देवताः, पुनर्व्यष्टिरूपान्नमयादि-कोशांघ्र
सृष्टा सृष्टे 'प्रविश्य' तत्र विशेषाभिव्यक्त्या व्यवहारयोगतां प्राप्य,
अमूढः स्वतः स्वमहिमस्यतया मूढ इव मिथ्यारूप-परिच्छेदाभि-
मानेन व्यवहरन् नाहं कर्ता भोक्ता देवदत्तो देवो मनुष्य इत्यादि-
प्रकारेणास्ते, माययैव एतत् सृष्ट्यादिकं करोति न स्वतः ; अतो
मिथ्यारूपा एव सृष्टि-सृज्य-प्रवेश-व्यवहारा इत्यर्थः ।

तस्माद्द्वय एवायमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः
सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आत्मानन्दः परः प्रत्यगेक-
रसः प्रमाणैरेतैरवगतः, सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुर-
स्तात् सिद्धं हि ब्रह्म, नञ्चत्र किञ्चनानुभूयते ।

मायामयसृष्टि-कथनस्य प्रयोजनमाह, तस्माद्द्वय एवायमात्मेति
यदुक्तमादावात्मैव सिद्धो द्वितीय इति, तत् सृष्टेः सृज्यस्य च माया-
मयत्वेन परमार्थतोऽसत्त्वात् सिद्धमित्यर्थः । अद्वयस्यात्मनः स्वरूप-
माह, सन्मात्र इत्यारभ्य प्रत्यगेकरस इत्यन्तेन । पुनरद्वयपद-ग्रहणं
प्रासङ्गिकं, कुतोऽस्यात्मन एवरूपत्वं सिद्धमिति तदाह, प्रमाणै-
रेतैरवगत इति । 'प्रमाणैः' प्रत्यगादिभिः 'एतैश्च' सन्मात्रत्वादि-
हेतुभिः सदादिरूप आत्मा अवगन्तव्य इत्यर्थः । तत्र सर्वहेतु-
सिद्धेः पुरस्तात् स्वप्रकाश-चिन्मात्रानुभवः, सन्मात्रत्वादि-साधकं
प्रत्यक्षं, हृद्यत्व-पदार्थत्वादि-हेतुभिश्चिन्मात्र-व्यतिरिक्तम्य मिथ्यात्व-
साधकमनुमानं, सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्,

आत्मा वा इदमेक एवाद्य आसीत्, प्रज्ञानयन एवेत्यादि वाक्या-
न्यागम, जगतः सदादिरूपत्व प्रतिभासान्यथानुपपत्तिर्युक्त्यादि-
श्रुत्यन्यथानुपपत्तिवार्थापत्तिः, सर्वद्वैतसिद्धे, पुरस्तात् द्वैतानुप-
लब्धिरभावः । एतैरवगत इति सम्भावत्वादीना सर्वेषां हेतु
हेतुमद्भावस्योक्तत्वात्, यदा आत्मनः सम्भावत्व साध्यते, तदा
नित्यत्वादिभिर्हेतुभिस्तत् साधनीयम्, यदा नित्यत्व साध्यते,
तदा सम्भावत्वादिभिर्हेतुभिर्द्वाद्दशभिस्तदपि साधनीयम्, एवं
शुद्धत्वादिकमपीति द्रष्टव्यम् । तत्र आत्मन सम्भावत्व तावत्
स्वयमेव युक्तितोऽनुभवतश्च साधयति, सत्तामात्रमित्यादिना ।
सत्तायाः सर्वत्वानुगमाद्-व्यभिचारिणी चानुगते कल्पितत्वात्
सत्तामात्र हीद सर्वमित्यर्थः । ननु सत्ताया जातित्वात्
जातेष्व व्यक्तिसापेक्षत्वात् कथं सर्वं सत्तामात्रम् ? इत्याशङ्क्य
सम्भावमेव कारण स्वाव्यतिरिक्त कार्यमुत्पाद्य तदनुगत सत्
सत्ताजाति-सञ्ज्ञामवाप, तत कार्यस्य कारणभावत्वात्
तत्रानुगत्युपपत्तेर्न सत्ता जातिः, किन्तु कारणरूप सत्तामात्रमेव
त्याह, सदेवेति । कारणस्यापि सैषा चिचेति विसिद्धत्वान्ने-
स्तत्र सदेवेत्येवकारानुपपत्तिमाशङ्क्य कारणादपि व्यतिरेक-
माह, पुरस्तात् सिद्ध हीति । कारणादपि व्यतिरेके तस्यापि
साक्षित्व हेतुमाह, हीति । कारणस्यापि साधक चैतन्यमेव
सत्, यतश्चित्ते चैतन्याकारेण कारणस्याप्यनुपपत्त्येव न सत्त्वं
मुपपद्यत इत्यर्थः । तस्मात् ब्रह्मैव सदित्याह, पुरस्तात्
सिद्धं हि ब्रह्मेति । पुरस्तात् सिद्धस्य परिच्छेदकाभावेन ब्रह्मत्वं
प्रत्यक्षेण साधयति, नद्यचेति । अथ पुरस्तात् सिद्धे चिन्मात्रे

स्वात्मनि न किञ्चिदपि तद्वातिरिक्तं तत्परिच्छेदकमनुभूयते तन्निष्ठत्वेन ; ततस्तस्य ब्रह्मत्वमुपपद्यते इत्यर्थः ।

नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वये पश्यतेऽपि सन्मात्रं सदन्यत् (१) सत्यं चीत्थं पुरस्तादयो-
निः (२) स्वात्मस्यमानन्द-चिद्धनं सिद्धं चासिद्धम् ;

ननु पुरस्तात् सिद्धे चैतन्ये अविद्या दर्शिता पूर्वमस्येति, तत् कथं तत्र परिच्छेदकाभावः ? इत्याशङ्क्य न तत्र परमार्थतोऽविद्या अस्ति कल्पितत्वात् तस्या इत्याह, नाविद्येति । तत्र हेतुमाह, अनुभवात्मनोति । अनुभवस्यापि परप्रकाशत्वे तद्विषयमज्ञानं सम्भवत्यपि कदाचित्, न च तथानुभवस्य पर-प्रकाशत्वं, तथा सत्यनुभवायोगात् ; ततश्च स्वप्रकाशत्वादज्ञान-तत्कार्ययोस्तत्ता-सम्भवात् तस्य ब्रह्मत्वं सिद्धमित्याह, स्वप्रकाश इति । स्वप्रकाशे यद्यज्ञानं परमार्थतोऽभ्युपगम्यते, तर्हि तन्नाश एव बलादव-गन्तव्यः, न हि नाशं विना स्वप्रकाशस्य स्वात्मानं प्रति अभरणं सम्भवति, तन्नाशदानुपपन्न इत्याह, सर्वसाक्षिणीति । नाशादेरपि साक्षिणं विना न सिद्धिरित्यर्थः । ननु पुरस्तात् सिद्ध आत्मैव कारणं सर्वस्य जगतः, तदन्यस्य निःस्वभावस्य कारणत्वायोगात्, कार्यञ्च कारणस्थमेव सर्व्वदा, ततः कथं पुरतोऽद्वयत्वम् ? इत्या-शङ्क्य नास्य परमार्थतः कारणत्वमिति, किन्तु मायाहारेणैव कार-णत्वमिति मायामयमेव ततः, अतोऽविक्रियेऽस्मिन् न किमपि

(१) क, ख, ग, घ, अमदन्यत ।

(२) क, पुरस्तादयोनि आत्मयोनिम् ।

परिच्छेदकमस्तीत्याह, अतिक्रिय इति । कार्यं कारण भाववत् गुण-गुणित्व-धर्म-धर्मांगाश्रयस्या तदद्वावोऽपि नास्ति जगताम् ; अतयाच किमपि परिच्छेदकं नास्तीत्याह, अद्वय इति । न केवलं पुरत एव सर्वस्य सम्भावत्वमनुभूयितुं शक्यते, किन्तु परतोऽपि व्यवहारकाले शक्यते इत्याह, पश्यतेहापि सम्भाव-मिति । 'इहापीति' द्वितीय-प्रतिभास-समयेऽपीत्यर्थः । ननु व्यवहार-काले सर्वस्य सम्भाव-विषयत्वं विशेषाणामध्यवगमात् इत्याशङ्क्य विशेषाणामसत्त्वमाह, सदन्यदिति ।* सतोऽन्यत्वेऽपि विशेषाणामसत्त्वम्, अनन्यत्वेऽपि विशेषाणामसत्त्वमेवेत्यर्थः । ननु विशेषाणामसत्त्वे सम्भावस्यापि भाषायोगादसत्त्वमेव स्यादिति नेत्याह, सत्यं होति । सत्यत्वे हीति सूचितं हेतुमाह, इत्थं पुरस्तादिति । सर्वकल्पना-साधितया कल्पकत्वेन चाकल्पितस्य सम्भावस्य सर्वप्राणिभिः सर्वकल्पनायाः प्रागेव सिद्धत्वात् न तस्यासत्त्वं शङ्कनीयमित्यर्थः । सर्वकल्पकत्वेन पुरस्तात् सिद्धत्वे हेतुकारणत्वेन पुनरपि सिद्धितयत्वं प्राप्तमिति चेत्, न, यतोऽस्य परमार्थतः कल्पकत्वमपि नास्तीत्याह, अयोनिरिति^(१) । यद्यप्येवं पुनः पुनरुपपाद्यते सम्भावं सर्वमिति, तथापि मया सम्भावं नाशुभूयते, किन्तु घट-पटादिकं जगत् तदनुगताश्च सत्तां पश्यामीत्याशङ्क्य नैवं^(२) यहिमुखेन त्वया सम्भावात्त्वेषणं

* सदन्यदित्यत्र असदन्यदिति पठित्वा नारायणभट्टेन "असदन्यदेव सत्, न तु सत्त्वं ज्ञानित्वित्यर्थः" इति व्याख्यानम् ।

(१) क, ख, अयोनिरिति ।

(२) क, नैव ।

कार्यम् ; यतः स्त्री महिम्नि प्रत्यगात्मन्येव स्थितं तत्, न
 पटादावित्याह, स्वात्मस्थमिति । कस्यचिदपि द्वितीयस्यासत्त्वे
 सुखानुभवस्यासम्भवात् न पुरुषार्थरूपं तदिति चेत्, नेत्याह,
 आनन्द-चिद्वचनमिति । स्वयमेवानन्दानुभवात्मकमेकरसश्चेत्यर्थः ।
 सदानन्द-चिद्रूपत्वे हेतुमाह, सिद्धं हीति । सर्वसाक्षितया
 पुरतोऽपरोक्षतया स्वत एव सिद्धे सर्वं चित्तमानन्दरूपञ्च सिद्ध-
 मित्यर्थः । सिद्धञ्चेत् केनचित् स्वरूप-व्यतिरिक्तैव प्रमाणेन
 तत्सिद्धमिति प्रमाण-सापेक्षत्वात् न स्वातन्त्र्याम् ; अतो नानन्द-
 रूपत्वमनुभवरूपत्वञ्चेति चेत्, न, यतः प्रमाणस्यापि साधकत्वात्
 नेदं प्रमाणविषयम् ; अतः स्वातन्त्र्यानन्दादिरूपत्वे (१) पुरु-
 षार्थरूपमेव तदित्याह, असिद्धमिति ।

तद्विष्णुरोशानो ब्रह्मान्यदपि सर्वं सर्वगं सर्वम् ;
 अत एव शुद्धीऽवाच्छस्वरूपो बुद्धः (१) सुखरूप आत्मा ;
 न ह्येतत् (१) निरात्मकमपि नात्मा पुरतो हि सिद्धो
 न ह्येदं सर्वं कदाचिदात्मा हि स्वमहिमस्यो निरपेक्ष
 एक एव साक्षी स्वप्रकाशः ।

ननु विष्णोर्गादि-मूर्त्तिभावस्तादात्म्यां वा पुरुषार्थः, न
 सन्मात्रभाव इत्याशङ्क्य मूर्त्तिनां मायमय-गुणरूपत्वेनात्र कल्पि-
 तत्वस्योक्तत्वात् नैतद्वातिरेकेण तेषां सत्त्वम् ; अतएव तद्भाय

(१) क. स्वातन्त्र्यानन्दादिरूपत्वम् ।

(२) क. घ. शुद्धः ।

(३) क. घ. ग. महौद ।

एव परमपुरुषार्थ इत्याह, तद्विष्णुरित्यादिना अन्यदपि सर्वमित्यन्तेन । विष्णुादिशब्दानां हि सम्मान एव मुख्यार्थलाभः, ततः सदा आत्मैव विष्णुादिरूप इत्यर्थः । सदेव सर्वमित्यत्र हेतु स्वयमेवाह, सर्वगमिति । 'सर्व' विष्णुादिक 'गमयति' प्रकाशयति सृजति स्थापयति सहरति च स्वमाययेति सर्वग विष्णुादिभूर्त्तीनां सृष्ट्यादिकवित्यर्थः । सत्तामात्र हीद सर्वमित्युपक्रमस्य सर्वगमित्यन्तेन सम्मानात्म स्वरूपमेव सर्वमित्युपपाद्यतस्य सम्मानस्य पूर्वोक्तं ब्रह्मत्व पुरस्तात् सिद्धहि ब्रह्मेति । तदुपसहरति, सर्वमिति । 'सर्वं कृत्स्नं पूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः । अतः त्वम्पदार्थ-विशेषणत्वेनोक्तानां सम्मानत्वादीनां शोधने तेषां ब्रह्मस्वरूपत्व कथनं सम्मानादिरूपस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वोपपादनाय प्रत्यगात्मनेऽपि विचारिते ब्रह्मत्व प्रतीयत इति वक्तुमुत्तरं ब्रह्मविशेषणत्वेनापि सदादीना वक्ष्यमाणत्वाच्च सम्माचीपपादनाय उक्तन्यायमितर पदार्थं रूपत्व प्रतिपादनेऽप्यतिदिशति, अतएव न्यादिना । शब्दादिक ग्रहण सर्वेषामुपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । अवाच्यस्वरूप इति सत्यपदार्थीक्ति आत्मैति प्रत्यक् पदार्थो दर्शितः, तथा आत्मत्वेनापि हेतुना आत्मनोऽद्वितीयत्व माधयति, नह्यैतन्निरात्मकमित्यादिना । 'एतत्' कार्यकारणात्मकं जगत् न हि 'निरात्मक' नि स्वरूप किन्तु सत्स्वरूपमेव स्वरूपमात्मैति च पर्यायः, तथापि द्वैतस्यात्मना सत्स्वरूपत्वे द्वैतस्यापि स्वरूपत्वेन सदावादात्मनः सद्भवत्व स्यादित्यागद्वयथा द्वैतस्यावशेष स्यात् न तथाय तस्यात्मा, किन्तु सर्वं घासेन, अतो द्वैतस्यात्मैव द्वैतमापेक्षमात्मत्व नास्तौत्याह,

अपि नास्मिन्नेति । आत्मनो निरपेक्षमात्मत्वमित्यत्र हेतुमाह, पुरतो हीति । सर्व्व-द्वैतसिद्धे पूर्व्वमप्यात्मा आत्मनैव सिद्धः ; अतो निरपेक्षमस्यात्मत्वमित्यर्थः । द्वैतस्य पुरतोऽसत्त्वे युक्त्यनुभवसिद्धे सत्यद्वितीयात्मनस्तद्विरुद्धस्य द्वैतस्य तदपेक्षया पुरत इव पुरतोऽपि परमार्थतोऽपि नास्तित्वमेवेत्याह, नहीदं सर्व्वं कदाचिदिति । नन्वात्मनोऽपि सिद्धौ कालापेक्षास्ति पुरतोऽपि सिद्ध इत्युक्तत्वात् नेत्याह, आत्मा हीति । आत्मनो निरपेक्षत्वादेकत्वात् साक्षित्वात् स्वप्रकाशत्वाच्चास्तित्वम् ; अनात्मनस्तु तद्वैपरीत्यादसत्त्वमित्याह, निरपेक्ष इत्यादिना । उपद्रष्टेति वाक्येन ब्रह्मात्मनोरेकत्वमुपदिश्य विरोधाशङ्कायां प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलक्षणसचितत्वेन ब्रह्मत्वमुपपादित स्वप्रकाश इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

किं तन्नित्यम्? (१) आत्मनोऽत्र ह्येव न विचिकित्स्यमेतद्द्वैदं सर्व्वं साधयति,

एवमुपपादितेऽप्यतिसूक्ष्मत्वात् प्रमेयस्य परोक्षमिव पश्यन्ती देवा आहुः, किं तन्नित्यमिति । किं तत् नित्य-शुद्ध-बुद्धादि-रूप-मात्मभूतं ब्रह्मेत्यर्थः । प्रजापतिर्न परोक्षं तत् ब्रह्मेत्युत्तरमाह, आस्मिन्नेति । नन्वात्मा चेत् ब्रह्म, तर्हि आत्मनोऽपरोक्षमेव ब्रह्म अपरोक्ष आत्मा च सर्व्वेषां सर्व्वदा अपरोक्ष एवेति न कस्यापि कदाचिदपि संसार-प्रतिभासः स्यात्, भासते तु ; तस्मादात्मभूतं ब्रह्मेत्याशङ्कयामाह, अत्र ह्येव न विचिकित्स्यमिति । 'अत्र' ब्रह्मण आत्मत्वे 'हि' यस्मात् न 'विचिकित्स्यं' संगयितव्यं

(१) क, घ, किं तन्नित्यमिति ।

संशय-कारणाभावादित्यर्थः । हि इति संशय कारणाभाव
सूचितः । आत्मानुभवेऽपि संसार दर्शनात् नामसारि ब्रह्मात्मैति
दर्शितम् । ननु शङ्काकारणं न तेषामात्मानुभवस्याभावात् ;
ते हि देहादिकमेव आत्मानं मन्यमानास्तदपरोक्ष मन्यन्ते, (१)
नतु केवलमात्मानं ब्रह्मरूपं ते जानन्तीति हि शब्देनोक्तम् ।
ननु नास्ति ब्रह्म, यद्यस्ति, तथापि तटस्थमेव तत्नात्मान्त
भूतं जगत् कारणत्वेन श्रवणात् ; न हि आत्मनो जगत्
कारणत्वं दृश्यते इति, तत्राह, एतद्वितीति । 'एतत्' आत्म
रूपं ब्रह्म 'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' द्वितीयं दर्शनादिकाले
'साधयति' सृजति ; स्थिति सहारादेरुपलक्षणार्थं सृष्टिः, आत्मनो
ऽन्यस्य दृश्यत्वेनाचेतनत्वात्, अचेतनस्य जगत् कारणत्वानुपपत्तेः,
जगत् कारणस्य ब्रह्मणः केवलस्य मुख्यया वृत्तैवात्मत्वमभ्युप
गन्तव्यमिति हि शब्दार्थः ।

द्रष्टा द्रष्टु साक्ष्यविक्रिय सिद्धो निरविद्यो वाह्यान्तर-
वीक्षणान्, सुविस्पष्टस्तमसः परस्तात् ।

एव युक्तितो ब्रह्मण आत्मत्वमुपपाद्य अन्वय व्यतिरेक-
चतुष्टयेनात्मनो ब्रह्मत्ववत् सच्चिदानन्द पूर्णात्मत्वमनुभावयितु
मुपलक्षणत्वेन द्रष्टृ दृश्य साक्षि साक्ष्यान्वय व्यतिरेकावाह, द्रष्टे-
त्यदिना । तत्तत् द्रष्टेति द्रष्टृ-दृश्यान्वय व्यतिरेकीक्तिः । ननु
द्रष्टापि सुख-दुःख संसारधर्मं विशिष्ट कथं ब्रह्म ? इत्याशङ्का

(१) च तदपरोक्षमेवात्रा परोक्ष मन्यन्ते ।

न सुख-दुःखादि-विशिष्टोऽयं द्रष्टा, किन्तु तस्यापि साधकः साक्षीति वदन् साक्षि-साक्ष्यान्वय-व्यतिरेकावाह, (१) द्रष्टा द्रष्टुरिति । सोऽपि द्रष्टा द्रष्टृत्वात् परिणाम्येवेति चेत्, न, सर्व्वविकार-साक्षित्वादित्याह साक्षीति । सोऽपि साक्षाद्दीच-णस्य कर्त्तेति चेत्, न, तथा सति विकारित्वेन साक्षित्वायोगात् सर्व्वविकार-साक्षी अविक्रिय एवेत्याह, अविक्रिय इति । कोऽसौ साक्षी ? इति तु प्रश्नोऽनुपपन्नः प्रसिद्धत्वात्तस्येत्याह, सिद्ध इति । न वयं विद्म इति वा वक्तुं न शक्यते इत्याह, निरविद्य इति* । निरविद्यत्वं साधयति, वाह्यान्तर-वीक्षणदिति । 'वाह्यम्' कार्य्यम्, 'आन्तरम्' कारणं, तयोर्वीक्षणादित्यर्थः । कार्य्य-कारण-वीक्ष-णेऽपि बोधितुः स्वस्वरूपेऽज्ञानं किं न स्यादिति सर्व्वसाधकत्वेन सर्व्वस्मात् पुरतः स्वयं प्रकाशत्वाद्दीक्षितुरित्याह, सुविस्पष्टस्तमसः परस्तादिति(२) । 'तमः' अज्ञानं कारणं तस्यापि साधकत्वेन ततोऽप्युपरि प्रत्यगात्मा सुविस्पष्ट इत्यर्थः ।

ब्रूतैष दृष्टो वेति, दृष्टोऽव्यवहार्योऽप्यल्पो नाल्पः साक्ष्य-विशेषो नान्यः,

एवमुपदिश्य प्रजापतिस्तेषां भावं ज्ञातुं पृच्छति, ब्रूतेति । 'एषः' मयोपदिष्टोऽहय आत्मा दृष्टः ? किं वा न दृष्टो ? भवद्विरिति ब्रूत इत्यर्थः । ते बुद्धिगतं चेतन्याभासमात्म-सहगं पश्यन्त आहुः,

(१) क, छ, साक्षि-साक्ष्यान्वय-व्यतिरेकमाह ।

* निरविद्य, निर्मता अविद्या यस्मादुभयविध वीक्षणादिति नारायणो व्याख्या ।

(२) क, छ, सुविस्पष्टतमस परस्तादिति ।

दृष्ट इति । तेषामन्यथाज्ञान लिङ्गेन विदित्वा तद्व्युदासाय भव
द्विर्विदित आत्मा कौदृश ? इत्युक्ते, ते हीचु, अव्यवहार्य इति ।
यद्यपि दृष्टस्तथापि अव्यवहार्य इत्यर्थः । न हि चैतन्याभास
इत्यरूप इति निर्मेतुं शक्य, चैतन्य सदृशत्वात् तस्य केव
लस्य । पुनरपि शुद्धान्तःकरणतया स्वात्मनोऽनुभव प्रजापति
नीकृतात्मलक्षणञ्च पुन परामृश्य बुद्धिगतस्याभामस्यात्मत्वेन
रुहीतस्यात्प दोष पश्यन्त आहु, अथत्य इति । यद्यपि
दृष्टोऽव्यवहार्यस्य तथापि परिच्छिन्न आत्मा न प्रकाशते इत्यर्थ
इत्युक्तः प्रजापतिः परमार्थात्मनोऽल्पत्व निराचष्टे, नान्य इति ।
अनल्पत्वे अल्पत्वस्यापि साच्चित्त्वे हेतुमाह, साचोति । साच्चि-
त्वादेव विशेषान्तरमाशङ्कमानं निवर्त्तयति, अविशेष इति ।
तथापि देहान्तरेऽप्यन्य एवविध आत्मास्ति, अत सजातीय-
भेदवान् परिच्छिन्न एवेति चेत्, न यतो न देहान्तरस्य आत्मा
एतद्देहस्यात्मनोऽन्य इत्याह, नान्य इति ।

असुखदुखोऽद्वय परमात्मा सर्वज्ञोऽनन्तोऽभिन्नोऽद्वय ;

ननु सुखदुखादिव्यवस्थया देहभेदेऽप्य आत्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य
इति चेत्, न, सुखदुखादीनामात्म धर्मत्वाभावेन तद्भेदस्यात्म-
भेद साधकत्वानुपपत्तेरित्याह, असुख-दुख इति । सर्वदेहे
ष्वत्मैकत्वे अनुसन्धानादि प्रसङ्ग इति चेत्, न, अनुसन्धानादे
रप्यात्मधर्मत्वाभावादित्याह, अद्वय इति । तथापि परमात्मा

० अव्यवहार्य इत्यत्र व्यवहार्य इति पठित्वा तारादक्षभङ्गेन 'व्यवहार्य'
जागरणदि व्यवहारवान् इति शब्दात्तम् ।

अन्य इति चेत्, न, यतः स्वत आत्मैव परमात्मा इत्याह, पर-
मात्मेति । ननु सर्वज्ञः परमात्मा, आत्मा तु किञ्चिदज्ञः; अतः
कथमयं परमात्मेति चेत्, नायं दोषः, यत आत्मापि पर-
मात्मयत् सर्वज्ञः सर्वेश्वरश्चेत्याह, सर्वज्ञ इति । सर्वबुद्धि-मात्तित्वं
चिद्रूपत्वश्चेतीश्वरस्य सायंज्ञं, तदस्यापि चिन्मात्ररूपस्यात्मनो-
ऽविशिष्टमित्यर्थः । सर्वेश्वरत्वञ्च सर्वसन्निधि-भावेण सर्वप्रयत्न-
कत्वं, तदपि समानमेव; अतोऽपरिच्छिदोऽयमात्मेत्याह, अनन्त
इति । तथापि साक्षिणा आत्मना साध्य-सद्भावादिजातीयभेद-
यत्त्वेन नाद्वितीयेश्वरात्मत्वमिति चेत्, न, साध्यस्य कल्पितत्वा-
दित्याह, अभिन्न इति । फलितमाह, अद्वय इति ।

सर्वदा संवित्तिर्मायया, नासंवित्तिः स्वप्रकाशः, यूयमेव,
दृष्टः किमद्वयेन? न, द्वितीयमेव, (१) न यूयमेव ब्रूह्येव,
भगवन्निति ते देवा ऊचुः, यूयमेव ।

यद्येवमद्वय ईश्वर एवायमात्मा, किमिति तथा सदायं
नावभामते इत्यज्ञान-वनादित्याह, सर्वदेति । तर्हि माया-
ज्ञान मग्नस्य एव दोषः? इत्यागद्य न तत्कल्पस्यः परमार्थतः
स्वप्रकाशत्वात् मग्नयति; अतो न दोष इत्याह, नामंविशिः

मायाया अभावादात्मैव तथोच्यते इत्याह, यूयमेवेति* । पुनरपि प्रजापतिः पृच्छति, दृष्टः किमद्वयेनेति । किमद्वय-ब्रह्मरूपेणात्मा दृष्टो भवद्भिः ? किं वा न? इत्यर्थः । देवा ऊचुः, द्वितीयमेवेति । ह्यमेवास्माभिर्दृश्यते नाद्वयमित्यर्थः । आह प्रजापतिः, नेति । न ह्ययं भवद्भिर्दृश्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह, न यूयमेवेति । ततो यूयमेव वस्तु न ह्ययम्, तस्मात् ह्यं द्रष्टुं न शक्यते इत्यर्थः । देवा ऊचुः, ब्रह्मेवेति । यद्येवमात्मैव वस्तु न ह्ययं, तर्हि तत् पुनरेव ब्रूहि । भगवन्निति देवा ऊचुरित्यर्थः । आह प्रजापतिः, यूयमेवेति । न हि युष्मद्व्यतिरेकेण ह्यमस्ति परमार्थः, यूयमेव वस्त्वस्तीत्यर्थः ।

दृश्यते चेन्नात्मज्ञाः, असङ्गो (१) ह्ययमात्मा ; अतो यूयमेव स्वप्रकाशाः, इदं हि सत्-सविन्मयत्वात् (२) यूयमेव नेति होचुः ; इन्तासङ्गा वयमिति होचुः ; कथं पश्यन्तीति होवाच ; न वयं विद्म इति होचुः ; ततो यूयमेव स्वप्रकाशा इति होवाच ; न च सत्-सविन्मयाः ।

पुनरपि अस्माभिर्द्वयमेव दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिराह, दृश्यते चेदिति । दृश्यते चेत् ह्यं, तर्हि न यूयमात्मज्ञा इत्यर्थः । कथं ह्यदर्शन-भावेण नात्मज्ञत्वमिति ? तथाह, असङ्ग इति ।

* यूयमेव दृष्ट इति 'हो दृष्ट' ए यूयमेव पुनर्दृष्टमेव, इति नारायणस्य व्याख्यातम् ।

(१) क, ग, चिन्मायात्मज्ञा ।

(२) क, च, ग, स सत् सविन्मयत्वात् ।

असङ्गस्य हि द्वितीय-सावधानुपपत्तेर्न द्वितीय-दर्शनमस्ति ;
यूयञ्चात्मानं द्वितीयं द्रष्टारं मन्यध्वे ; (१) अतो नात्मज्ञा इत्यर्थः ।
कथं तर्हि आत्मनो द्वितीयत्वे द्वैत-द्रष्टृ-प्रतिभासः ? इत्याशङ्क्य
आत्मा स्वयम्प्रकाशो द्वैतरूपेण प्रथते मायया ; तत आत्मा प्रथैव
द्वैतप्रथेति कल्पते मूढैरित्याह, अत इति । यत आत्मा असङ्ग-
त्वात् द्वितीयद्रष्टा न भवति ; अतो यूयमेव द्वैतरूपेण स्वप्रकाशा
इत्यर्थः । द्वैतस्य स्वप्रकाशात्म-मात्रत्वं साधयति, इदं हीत्या-
दिना । अर्थात् प्रजापतिनोक्तमात्मनोऽसङ्ग-संविद्रूपत्वम् । नेति
होचुरिति (२) । देवा नेति होचुरित्यस्यार्थः । तत्रासङ्गत्वं हेतुं
प्रोचुरित्याह, हन्तासङ्गा वयमिति । 'हन्त' यदि भवतोक्तं
सत्यमसङ्गोऽयमात्मेति, तर्हि असङ्गा वयमिति यस्मात्, तस्मा-
दसङ्गं संविन्मयत्वमस्माकमिति होचुरित्यर्थः । कथमिति प्रजा-
पतेः प्रश्नः, यद्यसङ्गा यूयं, कथं तर्हि द्वैतं पश्यन्तीति हीवा-
चेत्यर्थः । न वयं द्वैतदर्शन-प्रकारं विद्म इति हीचुर्देवाः ।
यत एवमसङ्गत्वादात्मनो द्वितीयदर्शनं न भवति, 'ततः' तस्मा-
न्मदुक्त-प्रकारेण सत् संविद्रूपा यूयमेव द्वैतरूपेण स्वप्रकाशा इति
होवाच प्रजापतिः ।

एतौ हि पुरस्तात् सुविभातमव्यवहार्यमेवाद्वयं ज्ञातो
वैप विज्ञातो विदिताविदितात् पर इति होचुः ।

ननु असङ्गयोः सत्-संविदोः कथमसङ्ग-सत् संविद्रूपत्वमिति

(१) क, ख, मन्यते ।

(२) क ख, नेति होचुर्देवा इति ।

देवानां मतमाशङ्क्य न च युष्माकं सद्-सत् संविद्रूपत्वमुक्तं भगवतेति देवानां मतमाशङ्क्य सत् संविच्छब्दं लक्ष्य स्वरूप विवक्षयेत्यभिप्रेत्य संविदात्मनोरव्यवहार्यात्ममात्रत्वमाह, एतौ हीत्यादिना । आह प्रजापतिः, ज्ञातो वैप इति । किं मयोक्तीऽव्यवहार्य आत्मा भवद्विज्ञातः?, अथवा न ज्ञातः? इत्यर्थः । देवा ऊचुः, विज्ञात इति । कथं विज्ञातः? इति प्रजापतिना पृष्टा ऊचुरित्याहुः । विदिताविदितात् पर इति हीचुरिति । विदितात् परत्वमधिपयत्वात्; अविदितात् परत्वं स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात् ।

स होवाच, तद्वा एतद्-ब्रह्माद्वयं बृहत्त्वान्नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपूर्णमद्वयं सदानन्द (१) चिन्मात्रमात्मैवाव्यवहार्यं केनचन; तदेतदात्मानमोमित्यपश्यन्तः पश्यत; तदेतत् सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैव (१) ।

एवं त्वम्पदार्थशोधनं कारयित्वा तत्पदार्थशोधने प्रवर्त्तयन् स होवाच प्रजापतिः । किमुवाचेत्याह, तद्वा इति । 'तत्' इति कारणत्वेन परोक्षम्, 'एतत्' इति तदेव कार्यं प्रविष्टमपरोक्षमुक्तम् । अद्वयत्वे हेतुमाह, बृहत्त्वादिति । बृहत्तेर्धातोरद्वयत्वम्; एवं मुख्यार्थ-लाभादद्वयमेव ब्रह्मेत्यर्थः । एवं विशेष्यमद्वयमभिधाय आत्मवत् ब्रह्मणो नित्यत्वादिकं विशेषणमाह, नित्यं शुद्धमित्यादिना । उक्तस्य विशेष्यस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वा-

(१) क सविदानन्द ।

(१) क, घ, आत्मा ब्रह्मैव तद्वैव ।

तदानुगुणसिद्धये स्वस्वधाचार्यं परित्वज्य एकरस चिन्मात्रार्थता
 प्राप्तैव नित्यादि-पदानां व्रंश्रणि वृत्तिरित्याह, अव्यवहार्यं केन-
 चनेति । केनचनापिपदेन मुख्यया वृत्त्या अव्यवहार्यमित्यर्थः ।
 एवं पदार्थद्वयं संशोध्य तयोरेकत्वं प्रणवेनाविषयतया प्रतिपत्तव्य
 मित्याह, तदेतदिति । 'तदेतत्' यद्योक्तं ब्रह्मात्मानं 'पश्यत'
 आत्मरूपेणैव पश्यतेत्यर्थः । अपश्यन्त इति, अविषयतयेत्यर्थः ।
 उक्तमेकत्वं-शपथकरणेन^(१) दृढयति, तदेतत् सत्यमित्यादिना ।
 किं तदिति तदाह, आत्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवेति । इत्येतत् सत्य-
 मित्यर्थः ।

अत्र ह्येव न विचिकित्स्यमित्यो^१ सत्यम् ; तदेतत्
 पण्डिता एव पश्यन्ति ; एतद्ब्रह्मशब्द-मस्पर्श-मरूप-मरस-
 मगन्ध-मव्यक्तव्य^(२)-मनादातव्य-मगन्तव्य-मविसर्जयितव्य-
 मनानन्दयितव्य-ममन्तव्य-मबोद्धव्य-मनहृत्कर्तव्य मचेतयि-
 तव्य मप्राणयितव्य मनपानयितव्य-मव्यानयितव्य मनुदान-
 यितव्य-मसमानयितव्य मनिन्द्रिय मविषय मकरण-मलक्षण
 मसङ्ग-मगुण मविक्रिय-मव्यपदेश्य मसत्त्व मरजस्क-मत-
 मस्क मज-ममाय-मप्यौपनिपदमेव सुविभातं सक्वद्विभातं
 पुरतोऽस्मात् सर्वस्मात् सुविभातमद्वयं पश्यताहं स. सो
 ऽहमिति ।

(१)—क शपथन कारणेन ।

(२) घ, मवह्य ।

यत् उक्तमेकत्वं सत्यम्, अतोऽत्र संशयो नैव कार्य इत्याह, अत्र
 द्वैवेति । उक्तमेकत्वं स्वानुभवेनापि द्रढयति, इत्येवमिति । 'इति'
 इत्युक्तस्यैक्य-परामर्शः । ओम् इत्यनुज्ञया स्वानुभवः प्रकटीकृतः ।
 सत्यत्वमुपसंहरति, सत्यमिति । न्याय-मीमांसा-संस्कृत बुद्धीनां
 शब्दप्रवृत्ति-निवृत्ति-भेदविदामेव उक्तास्यैक्य-प्रतिपत्तिर्भवती-
 त्याह, तदेतदिति । तत्र हेतुमाह, एतदोल्यादिना । अविषय-
 मिति विषयसामान्य-प्रतिषेधः, अलक्षणमित्यनुमान प्रतिषेधः ;
 शब्दप्रवृत्ति-निमित्त पठशादि-प्रतिषेधो ऽसङ्गमित्वादिभिः ; अतो
 ऽव्यपदेश्यं शब्दैः । अमायमिति गुण साम्यरूप-माया-प्रतिषेधः ।
 यद्यप्येवं सर्वविशेष रहितं, तथाप्युपनिषद्भिरेव लक्षणया ज्ञातव्य
 मित्याह, अप्यौपनिषदमिति । उपनिषद्भिर्लक्षणाया ज्ञाते स्पष्ट-
 तया ब्रह्मज्ञानं भवतीत्याह, सुविभातमिति । नचौपनिष-
 देनापि ज्ञानेनात्मनि कथिदतिगयो जन्यते स्वप्रकाश-नित्य
 चैतन्य-रूपत्वादात्मन इत्याह, सकृद्भिभातमिति । सर्वदा स्वप्न
 कायरूपमित्यर्थः । तत्र सर्वसाक्षित्वे हेतुमाह, पुरत इति ।
 ध्यतिहारेण चैकत्वं प्रतिपत्तव्य-मित्याह, पश्यताहं सः सोऽह-
 मिति ।

स होवाच, किमेव दृष्टोऽदृष्टो वेति ; दृष्टो विदिता-
 विदितात् पर इति होचुः ; कौषा (१) कथमिति होचुः ; किं
 तेन ; न किञ्चनेति होचुः ; यूयमाश्चर्यरूपा इति न

चेत्याह, ओमित्यनुजानीध्वं, ब्रूतैनमिति ज्ञातोऽज्ञातयेति
 होचुः । न चैवमिति होचुर्ब्रूतैवैनमात्मसिद्धमिति होवाच ।

पूर्ववत् स होवाच प्रजापतिः, किमेव दृष्टोऽदृष्टो वेति ।
 एवं पृष्टा देवा ऊचुः, दृष्ट इति । दृष्टयेत् किमात्मकोऽसाविति
 पृष्टा ऊचुः, विदिताविदितात् पर इति । पुनरपि सायर्थ्यमूचुः,
 कौपा कथमिति । क्व 'एषा' माया इदानीं गता ? कथञ्च
 पूर्वभासीत् ? स्वप्रकाशे चिदात्मनि अहो आश्चर्यमेतदित्यर्थः ।
 किं तेन मायावृत्त-परिज्ञानेन भवतां तदपरिज्ञानेन किं भवता-
 मस्ति काचिद्भ्रानता इत्यभिप्रायः प्रजापतिः पृच्छति, किं तेनेति ।
 पृच्छन्तं देवा ऊचुः, न किञ्चनेति । न किञ्चन प्रयोजन-
 मस्माकमस्ति मायावृत्त-परिज्ञानेन केवलमाश्चर्यवशात् पृष्ट-
 मस्माभिरित्यर्थः । यूयमेवाश्चर्यरूपा न माया, यतो यूयमेवं-
 विधाया मायायाः सत्ताप्रतिभासयोर्विचित्रार्थ-क्रिया-सामर्थ्यस्य च
 हेतव इत्यर्थो यूयमाश्चर्यरूपा इत्यस्य ; यतः स्वरूपसत्ता-
 मात्रेण भवतामप्युक्त-हेतुत्वं न विकृततया, अतो न युष्माकमपि
 सर्वदैकस्यत्वादाश्चर्यरूपत्वं वक्तुं शक्यते । अदृष्टपूर्वं ह्यद्भुत-
 माश्चर्य-मित्युच्यते इति न चेत्याहेत्यस्यार्थः । च शब्दादाश्चर्यरूपा
 इति पदमनुपपद्यते ; किं बहुना मायाचिन्तां परित्यज्य सर्वदा
 ओमित्यनुजानीध्वम् । सर्वसत्ता-प्रतिभासानुज्ञातारं मदुक्त-
 मात्मानमोमिति पूर्ववस्तु भासकेनानुज्ञाप्रणवेन 'अनुजानीध्वं'
 प्रतीपद्यध्वमित्यर्थः । न चात्र प्रतिपत्तृ-प्रतिपत्तव्य-प्रतिपत्ति-सा-

धनानां भेदोऽस्ति यतो वक्ष्यति कैपानुज्ञेति^(१) एष एवात्मेति
 होवाचेति । अत ओमित्यनुजानीध्वमिति विद्यया निहत्तावि
 द्यानां स्वरूपावस्थानमेवात्मम् अनुजानीध्वमिति नियोगरूपन्तु
 वचनं विविदिपून् प्रत्येवेति मन्तव्यम्; अत उत्पन्नविद्यान्
 देवान् प्रति अनुजानीध्वमिति प्रजापतेर्वचनं तत्परीक्षार्थमेव ।
 यथेदमुत्तरं वचनं परोक्षार्थं ब्रूतैनमित्यादि । 'एन' मयोप
 दिष्टं भवद्विज्ञातमात्मन भवद्विर्विदितेनासाधारणेन रूपेण ब्रूत
 इत्यस्यार्थः । ते देवाः पूर्ववत् ज्ञातोऽज्ञातयेति होचु । तर्हि
 ज्ञातत्वाज्ञातत्व धर्मवानात्मा भवद्विज्ञात इति प्रजापतिनोक्ता
 ज्ञाताज्ञातधर्माभावं पुनरप्याहु रिति न चैवमिति होचुरित्य
 स्यार्थः । यद्यपि ज्ञातत्वाज्ञातत्वधर्मो नास्वात्मनः, तथापि ब्रूतै
 वैनमात्मानम् । यदस्यासाधारणरूप तेन ब्रूतैव वक्तव्यमेव भव
 द्विरित्यर्थो ब्रूतैवैनमित्यस्य । ननु न शक्यते वक्तुमस्माभिरिति
 देवानां मतमाशङ्क्याह, आत्मसिद्धमिति । न हि न सिद्धं वक्तुं
 शक्यते इत्यभिप्रायः ।

'पश्याम एव भगवन् । न च वयं पश्यामो नैव वयं वक्तुं
 शक्नुमः; नमस्ते भगवन् । प्रसीदेति होचुः, नभेत्तव्यं, पच्छ-
 नेति होवाच; कैपानुज्ञेति, एष एवात्मेति होवाच; ते
 होचुः, नमस्ताभ्यं वयन्तव, इति च प्रजापतिर्देवाननु-
 शशासानुशशासेति ।

(१) च, कैपानुज्ञेति ।

पश्याम इत्यादि देवानां वचनम् ; त्वत्प्रसादात् पश्याम
 एवात्मानं भगवन् ! न वयं केनचिद्दुर्मेण विशिष्टं पश्यामः ;
 अतो नैवेत्यंरूप इत्यात्मानं यत्तुं शक्नुमः । नमस्ते भगवन् !
 सर्वज्ञ ! 'प्रसीद' अस्मत्-परीक्षाप्रयाहिरम्य प्रसन्नो भवेति
 होचुरित्वर्थः । यद्यप्येयमात्मानो निर्विशेषत्वं निमित्तं भवद्भिः,
 तर्हि निवृत्त संसारभया ययमित्याह प्रजापतिः, न भेतव्य-
 मिति । अतः परं निवृत्ताज्ञानत्वेन निवृत्तसर्वसंसारभया यू-
 मित्यर्थः । यदि प्रष्टव्येपोऽस्मि भवतां ? तर्हि तं पृच्छतेति
 होवाच प्रजापतिः पूर्वोक्तानुष्ठाकर्त्तव्यं परिहर्तुमिच्छन् । विद्यया
 कृतानग्याम् प्रति किमिदं प्रजापतिनोक्तमोमित्यनुजानीध्वमिति
 हृद्गतं शक्यमपनेतुं देवाः पप्रच्छुर्नभ्यानुज्ञा इत्याह, कैषानु-
 ज्ञेति^० । या अस्माकं त्वत्प्रसादात् कृतकत्वानामपि कर्त्तव्यतया
 भयतोक्ता अनुज्ञा ओमित्यनुजानीध्वमिति, सा किं कर्त्तव्य-
 रूपास्माकम् ? उत न इत्यर्थः । न कर्त्तव्यरूपेति प्रजापते-
 रुत्तरम् एष एवेति । न कर्त्तव्यरूपेयं, किन्त्वेव एव स्वयम्प्रकाश-
 आत्मानुज्ञा, स हि सर्वमत्तां स्फूर्त्तिश्चानुजानातीत्यनुष्ठा रूप
 इत्यर्थः ; अत ओमित्यनुजानीध्वमित्यस्यायमर्थः ; ओमित्यने-
 नोद्दारेण लक्ष्यमात्मानम् अनुजानीध्वं प्रतिपद्यध्वं हे विवि-
 दिप्रव इति (१) । एवं प्रजापतिना स्वाराज्येऽभिपिक्ताः
 'ते' देवा कचुः । किमुक्तवन्त इत्याह, नमस्तुभ्यं वयं

० कैषा इत्यथ कैपेति पठित्वा, "कैपेति प्रपन्नो वाक्यम् अनुज्ञेतिशेष", क
 एषानुज्ञा वर्त्तते" इति नारायणभट्टिन व्याख्यातम् ।

(१) क, स, हे विविदिप्र व इति ।

तवेति । नमस्कार-पूर्वकं स्वात्मानमपिंतवन्त इत्यर्थः । 'इति' इत्यादिश्रुतैर्ब्रह्मचनम्, इति एवमुक्तेन प्रकारेण प्रजापतिर्देवाननु-
शशासेति । द्विर्ब्रह्मचनमनुशासन समाप्ति द्योतनार्थम् । इतिशब्द
आख्यायिका-समाख्यः ।

तदेप श्लोकः ॥

श्रीतमीतेन जानीयादनुज्ञातारमान्तरम् ।

अनुज्ञामद्वयं लब्ध्वा उपद्रष्टारमात्रजेदिति ॥

इत्यथर्व वेदोपनिषत्सु नृसिंहीत्तरतापनीयोपनिषत्

समाप्ता ॥

तुरीयानुशासन खण्डद्वयोक्ते ऽर्थे श्लोकमवतारयति, तदेप
इति । 'श्रीतम्' आत्मानम् 'श्रीतेन' प्रणवेन जानीयात् ;
उक्तप्रकारेण 'अनुज्ञातारम्' आत्मानम् 'आन्तरम्' श्रीताद
प्यान्तरम् अनुज्ञात्प्रणवेन उक्तप्रकारेण जानीयादित्यनुवर्तते,
अनुज्ञारूपमात्मानमित्यर्थः । तमनुज्ञाप्रणवेन जानीयात् । 'अह-
यम्' अविकल्पमात्मानम् अविकल्प प्रणवेन 'लब्ध्वा' गुरुप्रसादा-
दतो ज्ञात्विति तुरीयखण्डार्थ उक्तः । अनुशासन-खण्डार्थ-
माह, उपद्रष्टारमात्रजेदिति । श्रीतादि प्रयोगैः शुद्धान्तःकरणः
अनुशासन खण्डोक्त प्रकारेणानुशिष्ट उपद्रष्टृरूपेणावस्थितो भवे-
दित्यर्थः ।

तापनीय-रहस्यार्थ-दीपिका तिमिरापहा ।
 गुर्वनुग्रह-लब्धेपा सतामस्तु सुखामये ॥
 सच्चिदानन्द-सम्पूर्ण-प्रत्यगेक-रसात्मने ।
 तेजसे महते भूयान्नमः पुंसिंहरूपिणे ॥
 यस्य संमृतिमात्रेण तरन्ति भवसागरम् ।
 तान् नतोऽस्मि गुरुन् भक्त्या धिया वाचा च कर्मणा ॥

इति श्रीगोविन्द-भगवत्-पूज्यपादशिष्यस्य परमहंस-परिव्राजका-
 चार्थस्य श्रीगहरभगवतः कृता-शुवाद्यर्चणोत्तर-(१)

तापनीयोपनिषद्ग्रहस्यार्थ दीपिका†

समाप्ता ॥

० यद्यथादर्श-पुस्तकद्वये श्रीगोविन्दभगवदित्यादिपाठो न दृश्यते, तथाप्यस्या-
 विद्यते शब्दर विहितन-छन्दस्य प्राचीनैकवचनस्य दर्शनात्, पूर्वपूर्व भाष्यान्ते
 एतत्पाठस्यावस्योक्तान्, पन्थान्ते चैतत्पाठस्य निवेशनोचित्याद्वाचौ विनि-
 वेष्टित ।

(१) क, ख, इत्युत्तरतापनीयोपनिषद्ग्रहस्यार्थ दीपिका ।

† श्रीशङ्करकृता हि विद्यते क्वचिद् भाष्यनाम्ना क्वचिच्च दीपिकानाम्ना प्रथिता ।
 तद्भाष्यान्त-तैत्तिरीयोपनिषत्-प्रभृतिषु पन्थान्तरेषु तथा दर्शनात्, अतोऽस्य पन्थस्य
 पूर्वभागे भाष्यनाम्ना परभागे च दीपिकानाम्ना तस्या कौतूहलमन्यकृतमिति शङ्कां
 नोत्पद्यति । यदि पुनर्निखन-तारतम्य दर्शनेनान्यकृतमिति कोऽपि शङ्कते
 तत्र नाह किमपि पक्तुमिच्छामि ।

ओं देवा ह वै सत्यं लोकमायान्, ते प्रजापतिमपृच्छन्,
 नारसिंहं चक्रं नो ब्रूहीति । तान् प्रजापतिर्नारसिंहं
 चक्रमवोचत्; षड्ब्रह्मै नारसिंहानि चक्राणि भवन्ति; यत्
 प्रथमं तच्चतुररं, यद्वितीयं तच्चतुररं, यत्तृतीयं तत्
 पञ्चारं, यच्चतुर्थं तत् षडरं, यत् पञ्चमं, तत् सप्तारं,
 यत् षष्ठं तदष्टारम्; तदेतानि षड्ब्रह्मै नारसिंहानि
 चक्राणि भवन्ति । अथ कानि नामानि भवन्ति, यत्
 प्रथमं तदाचक्रं, यद्वितीयं तत् सुचक्रं, यत्तृतीयं, तन्महा
 चक्रं, यच्चतुर्थं तत् सकल-लोक-रक्षणचक्रं, यत् पञ्चमं,
 तद्युचक्रं, यत् षष्ठं तदसुरान्तकचक्रम्; तदेतानि भवन्ति,
 षड्ब्रह्मै नारसिंह-चक्रनामानि भवन्ति ॥

षड्ब्रह्मन्याससिद्धयर्थं षट् चक्राणि क्रमादिह ।

स्वरूपती मन्त्रतय रूप्यन्ते प्रश्नपूर्वकम् ॥

प्रश्नोद्देशेन इन्द्रादयो ब्रह्मलोकमगच्छन्निव्याह । ओं देवा ह
 वा इति सामान्यप्रश्नः, विशेषप्रश्नो नारसिंहमिति । तानिति
 श्रुतेः, वचः, चक्रमित्येकवचनात्, उपसंहारे च 'यी वा एतं-
 नारसिंहं चक्रमधीते' इत्येक वचनात् षड्ब्रह्मैकैषोपरि लेख्यानि ;
 तेनैकं महाचक्रं भवतीति गम्यते, नारसिंहानि चक्राणि भवन्ती
 त्यतः प्राक् षड्वा इति ज्ञेयम् । 'चतुररं' चत्वारोऽरा यस्य तत्

तथा, अरोपरि त्रिकोणाकाराणि पत्राख्यपि भवन्तीति द्रष्टव्यम् । पञ्च अरा यस्य तत् पञ्चारम्, अष्टावरा यस्य तदष्टारम् । अन्ते मिलितयोः सम्भानकारीणि काष्ठादीनि अराः, तेषां नामानि पृच्छन्ति, अथ कानीति । 'आ' आनन्दात्मकं चक्रमाचक्रं, 'सुष्टु' सम्यक् सिद्धं चक्रं सुचक्रं, 'महत्' तेजोमयं चक्रं महाचक्रं, सकललोका रच्यन्ते ज्ञानक्रिया-शक्तिभ्यामनेन चक्रेण तत् सकललोक-रक्षण-चक्रं, 'दिवः' योगगम्यमार्गस्य चक्रं द्युचक्रम्, 'असुराणाम्' असत्यवादिनाम् 'अन्तक इव' चक्रमसुरान्तकचक्रं प्रतिचक्रञ्च ।

अथ कानि त्रीणि वलयानि भवन्ति ?, यत् प्रथमं तदान्तरं वलयं भवति, यद्वितीयं तन्मध्यमं वलयं भवति, यत् तृतीयं तदाह्यं वलयं भवति; तदेतानि त्रीण्येव वलयानि भवन्ति, यदान्तरं तद्वै वोजं, यन्मध्यमं तन्नारसिंह-गायत्री, यदाह्यं तन्मन्त्रः । अथ किमान्तरं वलयं ?, पङ्का आन्तराणि वलयानि भवन्ति; यन्नारसिंहं तत् प्रथमस्य यन्माहा-लक्ष्मणं तद्वितीयस्य, यत् सारस्वतं तत्तृतीयस्य, यत् कामदेवं तच्चतुर्थस्य, यत् प्रणवं तत् पञ्चमस्य, यत् क्रोध-दैवतं तत् षष्ठस्य; तदेतानि षण्णां नारसिंहचक्राणां षडान्तराणि वलयानि भवन्ति ॥

त्रीणि त्रीणि वलयानि (१) कुण्डलाकाराणि भवेन्ति ॥

तेषां प्रथमपूर्वकमन्वर्धानि नामान्याह, अथ कानि त्रीणि इति । उपसंहारः तदेतानि इति । त्रीण्येवेति प्रत्येकमिति शेषः । तद्विजमिति । तत्तद्व्यमाण पट्टोलात्मकमित्यर्थः । मध्यमं वलयं नारसिंहगायत्रावयवात्मकत्वान्नारसिंहगायत्री । तद्वन्व इति । 'तत्' पट्टमन्वात्मकमित्यर्थः । पक्षां कथमेकमान्तर वलयमित्याशयेन पृच्छति । अथ किमान्तरमिति । इतरपट्चक्र प्रत्येक सखत्वेन परिहरति, पट्टा इति । एवं मध्यम-वाह्ययोरपि व्याख्येयम् । यदिति । 'यत्' नारसिंहं वीजं चौमिति(१) तत् 'प्रथमस्य' आचक्राख्यस्यान्तर वलयमध्ये भवति । एवमितरेष्वपि व्याख्येयम् । 'माहात्म्यम्' योमिति, यदा 'महात्म्योः' नार-सिंहो शक्तिः, 'तत्' विजमिति । 'सारस्वतम्' ऐमिति । 'काम-देव' क्लोमिति । 'प्रणवम्' ओमिति । 'क्रोधदैवत' हुमिति ।

अथ कि मध्यम वलय ? पट्टै मध्यमानि वलयानि भवन्ति ; यन्नारसिंहाय तत् प्रथमस्य, यदिद्वाहे तद्वितीयस्य, यदञ्ज-नखाय तत्तृतीयस्य, यद्वोमहि तच्चतुर्थस्य, यत् तन्नस्तत् पञ्चमस्य, यत् सिद्धः प्रचोदयादिति तत् पष्ठस्य ; तदेतत् पक्षां नारसिंहचक्राणां पट्टमध्यमानि वलयानि भवन्ति । अथ कि वाह्यं वलय ? पट्टवै वाह्यानि वलयानि भवन्ति ; यदाचक्रं यदानन्दात्मा तत् प्रथमस्य, यत् सुचक्रं यत् प्रियात्मा तद्वितीयस्य, यन्महाचक्रं यज्ज्योतिरात्मा तत्

तृतीयस्य, यत् सकललोकरक्षणं चक्रं यन्मायात्मा तच्च-
तुर्थस्य, यद्युचक्रं यद्योगात्मा तत् पञ्चमस्य, यदसुरा-
न्तकं चक्रं यत् समाप्तात्मा तत् षष्ठस्य; तदेतानि षण्णां
नारसिद्धचक्राणां षड्वाह्यानि वलयानि भवन्ति ।

नारसिंहायेति चत्वार्यक्षराणि 'प्रथमस्य' आचक्राख्यस्य
मध्यमवलये^(१) यावत्समाप्ताहृत्या लिखेत् । एवमप्येऽपि त्रैयम् ।
यदानन्दात्मेति आचक्राय 'आनन्दात्मने स्वाहा हृदयाय नमः
इत्याहृत्या यावद्वलयसमाप्तिं लेख्यम् ।

सुचक्राय प्रियात्मने स्वाहा गिरसे स्वाहा, महाचक्राय ज्योति-
रात्मने स्वाहा शिखायै षष्पट्, सकललोक रक्षण-चक्राय मायात्मने
स्वाहा कवचाय हुम्, द्युचक्राय योगात्मने स्वाहा नेत्रत्रयाय वीषट्,
असुरान्तकचक्राय सत्यात्मने स्वाहा अस्त्राय फट्, एवं वाह्यवलयेषु
क्रमेण लेख्यम् ।

अथ क्वैतानि न्यस्यानि?, यत् प्रथमं तद्-हृदये, य-
द्वितीयं तच्छिरसि, यत्तृतीयं तच्छिखायां, यच्चतुर्थं तत्
सर्वेघङ्गेषु, यत् पञ्चमं, तत् सर्वेषु नेत्रेषु, यत् षष्ठं तत्
सर्वेषु देशेषु ॥

पूर्वोक्तमन्त्राहृत्या^(२) वलयत्रयलिखितमन्त्ररूपाणि षडङ्गेषु
न्यसनीयानीति प्रश्नपूर्वकमाह । अथ क्वैतानीति । चो नार-

(१) क, प्रथमस्य मध्यम वलये ।

(२) ख वलयेषु षण्णां मन्त्राहृत्या वलय परलोच्यम् ।

सिंहाय चक्राय आनन्दात्मने स्वाहा हृदयाय नम इति हृदि ॥ १ ॥
 श्रीं विद्महे सुचक्राय प्रियात्मने स्वाहा शिरसे स्वाहा इति शिरसि
 । २ । ऐं वज्रनखाय महाचक्राय ज्योतिरात्मने स्वाहा शिखायै
 यपङ्किति शिखायाम् । ३ । क्लीं धीमहि सप्तलोक रक्षणचक्राय
 मायात्मने स्वाहा कवचाय हुमिति ववचे । ४ । श्रीं तन्वी द्यु
 चक्राय योगात्मने स्वाहा नेत्रत्रयाय वीषट् इति नेत्रेषु । ५ । हो
 नृसिंह प्रचीदयादमुरान्तकचक्राय सत्यात्मने स्वाहा अस्ताय
 फडिति सर्वदिक्षु ॥ ६ ॥ एव षडङ्गप्रयोग

य एतानि नारसिंहानि चक्राण्यङ्गेषु विभृयात् तस्यानु
 शुप् सिध्यति, तस्य भगवान् नृसिंह प्रसीदति, तस्य कैवल्यं
 सिध्यति, तस्य सर्वे लोका सिध्यन्ति तस्य सर्वे जना सिध्य-
 न्ति, तस्मादेतानि षड् नारसिंहानि चक्राण्यङ्गेषु न्यस्यानि
 भवन्ति । पवित्रञ्चैतत् तस्य न्यसनं, न्यसनान्नारसिंहा
 नन्दो भवति, कर्मण्यो भवति, ब्रह्मण्यो भवति । अन्य-
 सनान्न नारसिंहानन्दो भवति, न कर्मण्यो भवति,
 न ब्रह्मण्यो भवति ; तस्मादेतत् पवित्रं न्यसनम्,

न्यासफलमाह ॥ एतानीति । फल षडङ्गसिद्धिकामोऽह
 चक्रात्मक षडङ्गन्यास करिष्ये इति प्रयोग । किञ्चेत्याह पवित्रञ्चै
 तत्तस्य न्यसनमिति । पुन फलत्रयमाह न्यसनादिति । विपक्षे
 बाधकम् अन्यसनावेति । एतेनेतस्य नित्यकाम्यता उक्ता ।
 उपमंहारः, तस्मादिति ।

तृतीयस्य, यत् सकललीकरक्षणं चक्रं यन्मायात्मा तच्च-
तुर्थस्य, यद्युचक्रं यद्योगात्मा तत् पञ्चमस्य, यदसुरा-
न्तकं चक्रं यत् समाप्तात्मा तत् षष्ठस्य; तदेतानि षण्णां
नारसिंहचक्राणां षड्वाह्यानि वलयानि भवन्ति ।

नारसिंहायेति चत्वार्यक्षराणि 'प्रथमस्य' आचक्रास्यस्य
मध्यमवलये^(१) यावत्समाप्ताहत्या लिखेत् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।
यदानन्दात्मेति आचक्राय आनन्दात्मने स्वाहा हृदयाय नमः
इत्याहत्या यावद्वलयसमाप्तिं लेख्यम् ।

सुचक्राय प्रियात्मने स्वाहा शिरसे स्वाहा, महाचक्राय ज्योति-
रात्मने स्वाहा शिखायै षष्ठं, सकललीक-रक्षण-चक्राय मायात्मने
स्वाहा कवचाय द्दुम्, युचक्राय योगात्मने स्वाहा नेत्रत्रयाय वीषट्,
असुरान्तकचक्राय सत्यात्मने स्वाहा अस्ताय फट्, एवं वाह्यवलयेषु
क्रमेण लेख्यम् ।

अथ क्वैतानि न्यस्यानि?, यत् प्रथमं तद्-हृदये, य-
द्वितीयं तच्छिरसि, यत्तृतीयं तच्छिखायां, यच्चतुर्थं तत्
सर्वेघङ्गेषु, यत् पञ्चमं, तत् सर्वेषु नेत्रेषु, यत् षष्ठं तत्
सर्वेषु देशेषु ॥

पूर्वाक्तमन्त्राहत्या^(२) वलयत्रयलिखितमन्त्ररूपाणि षडङ्गेषु
न्यसनीयानीति प्रश्नपूर्वकमाह । अथ क्वैतानीति । चीं नार-

(१) क, प्रथमस्य मध्यम वलये ।

(२) छ, वलयया पर्वा मन्त्राहत्या वनरा परणोयम् ।

सिंहाय चक्राय आनन्दात्मने स्वाहा हृदयाय नम इति हृदि ॥ १ ॥
 श्रीं विश्वे सुचक्राय प्रियात्मने स्वाहा मिरसे स्वाहा इति शिरसि
 । २ । ऐं यजनस्त्राय महाचक्राय ज्योतिरात्मने स्वाहा शिखायै
 वषडिति शिखायाम् । ३ । क्लीं धीमहि सकललोक रक्षणचक्राय
 मायात्मने स्वाहा कवचाय हुमिति कवचे । ४ । श्रीं तन्वी यु
 चक्राय योगात्मने स्वाहा नेत्रत्रयाय वीषट् इति नेत्रेषु । ५ । ह्रीं
 वृमिंह. प्रचोदयादसुरान्तकचक्राय मत्यात्मने स्वाहा अस्ताय
 फडिति सर्वदिक्षु ॥ ६ ॥ एव षडङ्गप्रयोगः,

य एतानि नारसिंहानि चक्राण्यङ्गेषु विभृयात् तस्यानु
 पुप् सिध्यति, तस्य भगवान् नृसिंह प्रसीदति, तस्य कैवल्यं
 सिध्यति, तस्य सर्वे लोकाः सिध्यन्ति तस्य सर्वे जना सिध्य-
 न्ति ; तस्मादेतानि षड् नारसिंहानि चक्राण्यङ्गेषु न्यस्यानि
 भवन्ति । पवित्रञ्चैतत् तस्य न्यसनं, न्यसनान्नारसिंहा-
 नन्दी भवति, कर्मण्यो भवति, ब्रह्मण्यो भवति । अन्य-
 सनान्न नारसिंहानन्दी भवति, न कर्मण्यो भवति,
 न ब्रह्मण्यो भवति ; तस्मादेतत् पवित्रं न्यसनम् ;

न्यासफलमाह ॥ एतानीति । फल षड्भक्तिसिद्धिकामोऽहं
 चक्रात्मक षडङ्गन्यास करिष्ये इति प्रयोगः । किञ्चेत्याह, पवित्रञ्चै-
 तन्नस्य न्यसनमिति । पुन फलत्रयमाह, न्यसनादिति । विपक्षे
 बाधकम् अन्यसनावेति । एतेनैतस्य नित्यकाम्यता उक्ता ।
 उपसंहारः, तस्मादिति ।

यो वा एतन्नारसिंहं चक्रमधीते स सर्वेषु वेदेषधीतो भवति, स सर्वेषु यज्ञेषु याजको भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु स्नानो भवति, स सर्वेषु मन्त्रेषु सिद्धो भवति, स सर्वत्र शुद्धो भवति, स सर्वरक्षो-भूत-पिशाच-शाकिनी-प्रेत-वेताल-नाशको भवति, स निर्भयो भवति ; तदेतन्ना-
श्रद्धधानाय प्रब्रूयात् तदेतन्नाश्रद्धधानाय प्रब्रूयादिति ॥

इत्यथर्वणीये नारसिंह-षट्चक्रोपनिषत् समाप्ता ॥

अन्याध्ययने फलमाह, यो वा इति । वेदेषधीतीति क्लृप्त-
विषयस्य कर्मण्यपीति समी । 'सिंहः' सिद्धिमान् । 'सर्वत्र' बाह्ये
चाभ्यन्तरे च । षट्चक्रोपनिषदध्ययनादन्यान्यपि षट्फलानि
भवन्तीत्याह, स सर्व-रक्षो-भूतेत्यादि-पञ्चामन्यदेहाविष्टानामपि
निवर्त्तको भवति । अनधिकारिणे न वाच्यमित्याह, तदेतदिति ।
द्विरुक्तिरादरार्था । षट्चक्रलिखन-प्रकारस्तु मन्त्रवर्णैरेव वलय-
त्रयं कृत्वा तृतीयवलयोपरि द्विच रेखारूपानरानालिख्य तदु-
परि त्रिकोणाकाराणि तावत्त्रिपत्राणि लिखेत्, यन्त्रोपरि च
द्वितीय-चक्रार्थं वलयम् । एवमग्रेऽपि । तापनीयोक्तस्तु पञ्चाङ्ग-
न्यासपक्षोऽनेन न बाध्यते, नापि विकल्पते अधिकफलार्थत्वात् ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अष्टपदवाक्यानां षट्चक्रस्य प्रदीपिका ॥

इति षट्चक्रोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ •